

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAMİYETİN YAYILIŞINA KADAR KEŞMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Neslihan DURAK

HAZIRLAYAN

Saadet ŞEKER

MALATYA-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İSLAMİYETİN YAYILIŞINA KADAR KEŞMİR

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Saadet ŞEKER

MALATYA 2019

KABUL VE ONAY

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

İSLAMİYETİN YAYILIŞINA KADAR KEŞMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Neslihan DURAK

HAZIRLAYAN
Saadet ŞEKER

Jürimiz 09./08/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Tarih Anabilim yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

1. Prof. Dr. Neslihan DURAK
2. Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ
3. Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZTÜRK

imzası

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 09.08.2019 tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Neslihan DURAK danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İSLAMİYETİN YAYILIŞINA KADAR KEŞMİR” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Saadet ŞEKER

09.08.2019

BİLDİRİM SAYFASI

Pof. Dr. Neslihan Durak danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İslamiyetin Yayılışına Kadar Keşmir” başlıklı tezimin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

09.08.2019

Saadet ŞEKER

ÖZET

Keşmir vadisi, çetin ve dağlık bir bölge olmasının yanı sıra kuzey-güney geçit yolları üzerinde bulunmamasından dolayı, kuzeyden Hindistan'a yönelenlerin istilalarından korunmayı başarmıştır. Ancak Pencap ve Sind'e inen topluluklar burada yerleşip güçlü bir devlet kurduktan sonra Keşmir'i hâkimiyetlerine almak için harekete geçmişlerdir. Coğrafi konumundan kaynaklı bütün zorluklarına rağmen Keşmir bölgesi, tarih boyunca pek çok devlet ve medeniyetin sahip olmak istediği verimli topraklara sahiptir. Doğal güzelliği, ılımlı iklimi ve kültürü ile dikkat çeken Keşmir, stratejik konumu ile yüzyıllarca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmasının yanı sıra; Hinduizm, Budizm ve günümüzde İslam nüfusunun yoğun olduğu önemli bir coğrafyadır.

Araştırmanın birinci bölümünde Keşmir'in adına dair rivayetler ve vadinin oluşumu hakkında bilgiler verildikten sonra bölgenin coğrafi sınırları, dağları, su kaynakları ve göller ayrıntılı bir şekilde tasvir edilecektir. Akabinde Keşmir bölgesinde ticari ve stratejik önemi bulunan geçitleri, Aksai Chin, Cammu-Keşmir ve Azad Keşmir olarak üç parçaya bölünen Keşmir'in belli başlı yerleşim merkezleri olan Cammu, Srinagar, Ladakh, Baltistan, Gilgit, Hunza-Nagir, Aksai Chin, Azad Keşmir'in özellikleri ve önemi ortaya konulacaktır.

Keşmir'e dair en eski bilgiler tabii olarak arkeolojik belge ve buluntulara dayanmaktadır. Bölgeye dair kaynaklarda Keşmir tarihi, I. Gonanda ile başlatılmaktadır. Akabinde I. Damodara, Yasovati(Yashovati), II. Gonanda kralları yönetimi yürütmüşlerdir. II. Gonanda'dan sonra kayıp krallardan kaynaklarda söz edilmekle birlikte bundan sonraki Harnadeva dönemi kaynaklarda Pandava(Pandu) Hanedanlığı olarak geçmektedir. Bu krallar hakkında bilgiler verildikten sonra bölgenin Pers ve Makedonyalılar tarafından istilas, Çandragupta, Bindusara, Aşoka ve haleflerinin tesis ettiği Maurya hanedanlığı hakkında bilgiler verilecektir. Bu arada bölgenin kuzeyden gelen mukimleri olan Sakalar, Kuşanlar, Guptalar ve Akhunların Keşmir ve çevresindeki faaliyetleri ikinci bölümde izah edilecektir.

Akhun kralı Mihirakula'nın ölümünden sonra Keşmir'de mahalli hanedanlar yönetime gelmeye başlamıştır. Bunlar sırası ile Gonanda Hanedanlığı, Vikramaditya Hanedanlığı, Gonanda Hanedanlığının hâkimiyeti yeniden ele geçirmesi, Karkota Hanedanlığı, Utpala Hanedanlığı, I. Lahor ve II. Lahor hanedanlığıdır. Karkota Hanedanlığının sona ermesine rağmen Utpala hanedanlığında Avantivarman'nın başa geçmesi ile Keşmir'de birçok alanda ilerlemeler yaşanmıştır. Ancak bundan sonraki Keşmir tarihinde önemli boşluklar yaşanmaya başlamıştır. Kısa süreli ve baskıcı yönetimler, entrikalar, iç isyanlar ve siyasi amaçlarla işlenen

cinayetler krallığın küçük bir prensliğe dönüşmesine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler ile birlikte Gaznelilerin Keşmir hâkimiyeti, tüm bunlar üçüncü bölümün konusunu teşkil edecektir.

Dördüncü bölümde ise bahsi geçen dönemlerde Keşmir'in sosyal-Kültürel ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler verilirken bölgenin dini, ekonomik, sosyal ve ekonomik özelliklerine yer verilecektir.

ABSTRACT

The Kashmir valley, as it is a tough and mountainous area, is not located on the north-south passage roads and has managed to be protected from invasions from the north to India. However, after settling in Punjab and Sind, settling here and establishing a strong state, they started to take Kashmir under their rule. Despite all the difficulties stemming from its geographical position, the Kashmir region has fertile lands that many states and civilizations have wanted to have throughout history. Kashmir, which attracts attention with its natural beauty, mild climate and culture, is the home of many civilizations for centuries with its strategic location; Hinduism, Buddhism and Islam is an important geography where the population is dense.

In the first part of the study, after giving information about the name of Kashmir and the formation of the valley, the geographical boundaries, mountains, water sources and lakes of the region will be described in detail. Subsequently, Kashmir's major settlements, Jammu, Srinagar, Ladakh, Baltistan, Gilgit, Hunza-Nagir, Aksai Chin, Azad Kashmir, which are divided into three parts: Kashmir, Aksai Chin, Jammu-Kashmir and Azad Kashmir. The characteristics and importance of.

The oldest information about Kashmir is, of course, based on archaeological documents and finds. In the resources of the region, the history of Kashmir is started with I. Gonanda. Subsequently, I. Damodara, Yasovati (Yashovati), II. The kings of Gonanda ruled. II. After Gonanda, the missing kings are mentioned in the sources, but the Harnadeva period is referred to as Pandava (Pandu) Dynasty in the sources. After giving information about these kings, information will be given about the invasion of the region by Persians and Macedonians, and the Maurya dynasty established by Candragupta, Bindusara, Asoka and his successors. In the meantime, the activities of Sakaka, Kuşanlar, Guptalar and Akhunlar, the inhabitants of the region from the north, in Kashmir and its surroundings will be explained in the second section.

After the death of Akhun king Mihirakula, local dynasties came to rule in Kashmir. These are respectively the Gonanda Dynasty, the Vikramaditian Dynasty, the reign of the Gonanda Dynasty, Karkota Dynasty, Utpala Dynasty, I. Lahore and II. Lahore dynasty. Despite the end of the Karkota dynasty, the Avantivarman came to power in the Utpala dynasty, and many developments took place in Kashmir. However, important gaps have begun in the history of Kashmir. Short-term and repressive administrations, intrigues, internal rebellions and murders committed for political purposes have led the kingdom to become a small principality. Along

with all these developments, the Ghaznavid domination of Kashmir will be the subject of the third chapter.

In the fourth chapter, information on the social-cultural and economic structure of Kashmir during the mentioned periods will be given and the religious, economic, social and economic characteristics of the region will be given.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iv
BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET	v
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
ÖNSÖZ.....	xvi
KISALTMALAR.....	xviii
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	xix
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

KEŞMİR VADİSİ

A.KEŞMİR ADI, ANLAMI VE VADİNİN OLUŞUMU.....	8
B.COĞRAFİ KONUM.....	10
a. Dağlar.....	11
b-Su Kaynakları ve Göller.....	12
b-a. Vular Gölü:.....	13
b-b. Dal Gölü:.....	14
b-c. Manasbal Gölü:.....	14
b-ç. Kaunsar Nag Gölü:.....	14
b-d. Harvan Gölü:.....	15
b-e. Hokarsar Gölü:.....	15
c. Geçitler.....	15
c. a.Ladakh Yolu(Zocila Geçidi).....	17
c. b. Budil(Sidau) Geçidi.....	17
c. c.Marbal(Mermer) Geçidi.....	18
c. ç.Gilgit Yolu.....	18
c. d.Celum Vadisi Yolu.....	18
c. e.Banihal Yolu.....	18
c. f.Babür Yolu(Pir Pancal Geçidi).....	19
c. g. Poonch Yolu(Tosamaidan Yolu).....	19
c. ğ.S'urapura Geçidi.....	20
c. h. Karakurum Geçidi.....	20

c. 1.Kara Tag Geçidi	211
c. i.Yengi Dawan Geçidi.....	21
c. j.Borzil Geçidi.....	21
c. k.Babusar Geçidi	21
c. l.Baramula Geçidi.....	21
c. m.Keşmir ve Çin arasındaki Geçiş Güzergâhları	22
d. İklimi ve Bitki örtüsü	22
C. BELLİ BAŞLI YERLEŞİM MERKEZLERİ	24
a.Cammu-Keşmir	24
a.a.Cammu	24
a.b. Srinagar	25
a.c. Ladakh	25
b. Azad Keşmir	26
b.a. Muzefferabad.....	26
b.b.Baltistan.....	26
b.c.Gilgit.....	27
b.ç.Hunza-Nagir.....	27
c.Aksai Chin.....	28

II. BÖLÜM

ESKİÇAĞDA KEŞMİR'İN SİYASİ TARİHİ

A-KEŞMİR'İN BİLİNEN MUHTEMEL İLK KRALLARI.....	31
a. I. Gonanda M.Ö. 3120-3103	31
b. I. Damodara M.Ö. 3103-3090.....	32
c. Yasovati(Yashovati) M.Ö. 3090-3075	32
ç. II. Gonanda M.Ö.3075-3035	32
d. Harnadeva M.Ö. 3035-3005	32
e. Ramadeva M.Ö.3005-2936	33
f.Vyasdeva M.Ö. 2936-2880.....	33
g. Druna M.Ö. 2880-2822	33
ğ. Simhadeva M.Ö. 2822-2768.....	34
h.Gopaldeva M.Ö. 2768-2755	34
ı.Vijayananda M.Ö. 2755-2730	34
i. Sukhadeva M.Ö.2730-2686	34
j. Rama Nanda M.Ö.2686-2629.....	35

k. Sandiman M.Ö. 2629-2564.....	35
l Marhandeva-Kamandeva M.Ö. 2564-2509	35
m. Chandardeva M.Ö. 2509-2457	35
n. Ananda M.Ö. 2457-2429.....	36
o. Drupadadeva M.Ö.2429-2378	36
ö. Harnamdeva M.Ö.2378-2329	36
p. Sulkandeva M.Ö.2329-2311	36
r. Sinaditya M.Ö.2311-2294.....	36
s. Mangaladitya M.Ö.2294-2255	36
ş. Khimendra M.Ö.2294-2189	37
t. Bhimsena M.Ö.2189-2128.....	37
u. Indrasena M.Ö.2128-2082	37
ü. Sundersana M.Ö.2082-2041	37
v. Lava M.Ö.2041-1981	37
y. Kusha M.Ö.1981-1794	37
z. Khagendra M.Ö.1974-1944	38
a. Surendra M.Ö.1944-1901	38
b. Gudhara M.Ö.1901-1864	38
c. Suvarna M.Ö.1864-1829	38
ç. Janaka M.Ö.1829-1797.....	38
d. Sachinara M.Ö.1797-1757	38
e. Galgendra M.Ö.1757-1712.....	38
f. Baladeva M.Ö.1712-1669.....	39
g. Nalsena M.Ö.1669-1644	39
ğ. Gokarna M.Ö.1644-1608	39
h. Prahlad M.Ö.1608-1597	39
ı. Bambru M.Ö.1597-1589	39
i. Pratapashila M.Ö.1589-1553	40
j. Sangram Chandra M.Ö.1553-1552	40
k. Larik Chandra M.Ö.1552-1521	40
l. Biram Chandra M.Ö.1521-1476.....	40
m. Babighana M.Ö.1476-1459	40
n. Bhagwant M.Ö.1459-1445.....	40

B-KEŞMİR'İN PERS VE MAKEDONYALI İSKENDER TARAFINDAN İSTİLASI	41
C. MAURYA(MORYA) HANEDANLIĞI (M.Ö 321-185).....	43
a-Çandragupta Dönemi M.Ö.320-289	43
b-Bindusara Dönemi M.Ö. 289-273.....	44
c-Aşoka Dönemi M.Ö.269-232	45
d-Jalauka Dönemi M.Ö.232-172	46
e-II. Damodara Dönemi M.Ö.172-?	46
D.GREKO-BAKTERİA İSTİLALARI / İNDO-GREK KRALLIKLARI.....	47
E-SAKALAR (İSKİTLER).....	48
F-KUŞANLAR DÖNEMİ (M. S. 78-248).....	50
a-Kanişka Dönemi (M.S. 78-101) ve Keşmir'de Budizm'in Yayılışı	51
b-Kanişka'nın Halefleri ve Devletin Dağılması	54
G-GUPTALAR M.S. 320-550	55
H. AK HUNLAR (EFTALİTLER) M.S. V-VI. YY	57
a-Mihirakula Dönemi (M.S. 515-550).....	58

III. BÖLÜM

KEŞMİR'DE HİNDU KRALLIKLARI DÖNEMİ

A-GONANDA HANEDANLIĞI.....	61
a.III. Gonanda	61
b.I. Vibhisna.....	61
c. Indrajit ve Ravana.....	61
ç. II Vibhisna.....	61
d.I Nara(Kinnara).....	62
e.Siddha	62
f.Utpalaksha	62
h.Hiranyakula ve Vasukula	62
ı.Baka	62
i. Gopaditya	62
j.I Narendraditya(Khinkhila).....	63
k. I Yudhisthira	63
B-VİKRAMADİTYA HANEDANLIĞI.....	63
a. I Prapaditya.....	63

b. Jalauka	64
c. I Tunjina	64
ç. Vijaya.....	64
d. Jayendra.....	64
C-GONANDA HANEDANLIĞININ HAKİMİYETİ YENİDEN ELE GEÇİRMESİ	64
a.Meghavahana.....	64
b.I. Pravarasena(II Tunjina).....	65
c.Hiranya ve Toramana.....	65
ç. Matrigupta	65
d-II. Pravarasena(M.S. 79-139).....	66
e. Tunjina M.S.191-234	66
f. Sarabsena M.S.234-282.....	67
g. Gandharbsena M.S.282-319.....	67
ğ. Lackman M.S.319-352	67
h. Surak M.S.352-403	67
ı. Vajraditya M.S.403-414	68
i. Ranaditya M.S.414-474.....	68
j. Vikramaditya//// Vainyaditya M.S.474-521	68
k. Baladitya.....	68
D-KARKOTA HANEDANLIĞI (625-885).....	69
a-Durlabavardana Dönemi(625-661)	69
b-Lalituditya Muktapida Dönemi(724-761)	71
b. a. Kanauj(Kanyakubja) Krallığı İle Mücadele.....	72
b. b. Tibet ile Mücadele ve Çin ile Münasebetler	73
b. c. Muktapida Hakimiyetinin Son Dönemi.....	74
b. ç. Muktapida Sonrasında Karkota Hanedanlığı	75
c.Jayapida(Vinayaditya) (761-782)	75
ç. Jayapida sonrası Karkota Hanedanlığı	76
E. UTPALA HANEDANLIĞI (885-1003)	77
a-Avantivarman (855-883).....	78
b-Samkaravarman (883-902)	79
c. Gopalavarman (902-904) ve sonrası	80
ç-Chakravarmn (923-933) ve sonrası	80

d-Yasaskara (939-948).....	81
e-Kshemagupta (950-958).....	82
f- Abhimanyu (958-972).....	82
g. Güçlü Bir Kraliçe Didda (980-1003)	83
F. I. LAHOR HANEDANLIĞI (1003-1101).....	84
a-Samgramaraca Dönemi(1003-28).....	84
b- Gaznelilerin Hindistan'a Yönelişi ve Keşmir Seferleri.....	84
b. a. Gazneli Mahmud Dönemi(997-1030).....	86
b. b. I. Keşmir Seferi	88
b. c. II. Keşmir Seferi (Lohkot Kuşatması).....	89
b.d. Sultan Mes'ud Dönemi (1030-1041).....	90
c- Ananta (1028-1063).....	91
d-Kalasa(1063-1089)	92
e.Harşa (1089-1101).....	93
G. II. LAHOR HANEDANLIĞI 1101-1171.....	96
a-Uccala (1101-1111)	96
b-Sussala (1112-1128)	97
c-Jayasimha Dönemi(1128-1155).....	98

IV. BÖLÜM

KEŞMİR'DE SOSYAL-EKONOMİK YAPI

A.DİNİ HAYAT	101
a. Naga İnanışı	101
b. Budizm	102
c. Şiavizm	103
ç.İslamiyet'in Kabulü.....	104
d. Sufilerin/ Sufi Evliyalar Keşmirde İslamiyetin yayılmasında rolü	106
e. a. Seyyid Şerefüddin Bülbül Şah (?-1327)	107
e. b. Seyyid Ali Hemedani(1314-1385)	108
e. c. Lala Arife(1334-1372-78)	109
e. d. Nureddin-i Veli(1377-1438)	110
e. e. Şeyh Hamza Mahdum(1494-1576)	110
e. g. Baba Davud-ı Haki(1521-1585)	110
B-KEŞMİR'DE SOSYAL HAYAT.....	111

a.Halk/ Nüfus ve dil.....	111
b.Kast Sistemi	113
c.Kadınların Toplumdaki Yeri	115
ç. Damaraslar	116
C.EKONOMİK HAYAT	117
a. Tarım.	118
b-Ticaret.....	118
SONUÇ.....	119
BİBLİYOGRAFYA.	121
EKLER.....	132

ÖNSÖZ

Türkistan'dan Hindistan'a açılan bir koridorda yer alan Keşmir, dünyanın en yüksek sıradağları olan Himalayalar üzerinde son derece engebeli bir arazi üzerinde kurulmasına rağmen sahip olduğu stratejik ve coğrafi özelliklerinden dolayı tarihin ilk dönemlerinden itibaren ticari, askeri ve dini hadiselerle ev sahipliği yapmıştır.

Hindistan yarımadasının kuzeyinde yer alan bu önemli ve özel bölge, tabii olarak tarihin ilk dönemlerinden itibaren sürekli istilalara maruz kalmış olup istilacılar arasında sık sık el değiştirmiştir. Stratejik bakımdan son derece önemli olan şehir, tez konumuz olan İslam hâkimiyeti dönemine kadar pek çok hâkim gücün elde tutmak istediği bir olmuştur.

Keşmir'e dair ilk bilgilere kaynaklarda tam olarak ulaşılamamış olmakla birlikte Pandava(Pandu) Hanedanlığı, bölgenin Pers ve Makedonyalılar tarafından istilası, Maurya(Morya) Hanedanlığı ve söz konusu bu devletin ortadan kalmasından sonra Keşmir, yeni istilacılara ev sahipliği yapmıştır. Greko- Bakteria (İndo-Grek) hâkimiyeti ile başlayan süreç, daha sonra Saka, Kuşan, Gupta ve Akhunlar'ın hâkimiyeti ile devam ettirilmiştir.

Akhunlar ve Türkşahilerden sonra bölgenin kontrolünün Hindu Krallıklarının yönetimi altına girdiği görülmektedir. Sırası ile Gonanda Hanedanlığı, Vikramaditya Hanedanlığı, Gonanda Hanedanlığının hâkimiyeti yeniden ele geçirmesi, Karkota Hanedanlığı, Utpala Hanedanlığı, I. Lahor Hanedanlığı, II. Lahor Hanedanlığı bölgeyi yönetirken Keşmir'i de ellerinde tutmuşlardır. Ancak X. Yüzyılın sonlarından itibaren bölgeye yönelik düzenlenecek olan Gazneli seferleri ile birlikte bölgenin ve tabii olarak Keşmir'in de siyasi, dini ve etnik yapısı farklı bir kimlik kazanacaktır.

Araştırmamı hazırlamamda konunun tespit ve şekillenmesinden itibaren gerek Hindistan yarımadası ve Keşmir tarihiyle ilgili kaynak ve araştırma eserlerinin yer aldığı kütüphanesinden, gerekse engin fikirlerinden istifade ettiğim, görüşleriyle çalışmama zenginlik katan, karşılaştığım pek çok problemin halli için uğraşmayı kendisine adeta zevk edinen kıymetli hocam Prof. Dr. Neslihan DURAK'a teşekkür ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca araştırmam esnasında her zaman yardımını gördüğüm, duruşu ve karakteri ile kendime örnek aldığım değerli hocam Arş. Gör. Çiğdem KIRANŞAN'a teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

- AÜDTCFD** : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
- bkz.** : Bakınız.
- CA** : Central Asia
- DİA** : Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- İA** : İslam Ansiklopedisi
- İÜEF** : İstanbul Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
- JPHS** : Journal of Pakistan Historical Society
- km** : Kilometre.
- nşr.** : neşreden
- s** : Sayfa.
- S** : Sayı.
- SBE** : Sosyal Bilimler Enstitüsü
- vd.** : ve devamı ve diğerleri.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Keşmir tarihi ile ilgili ilk bilgiler mitolojik mahiyette olup milattan önce üç binli yıllara kadar gitmektedir.¹ Tarih yazıcılığının çok fazla gelişmediği veya var olanların ise daha çok dinî ve mitolojik unsurlara dayanan metinler olması itibari ile bu konuda Hindistan’da yazılı tarihi başlatan kişi olarak Kalhana karşımıza çıkmaktadır. Keşmir tarihini de ilk Kalhana ele almaktadır. Keşmir tarihi ile ilgili yazılı metinler daha eskiye gider bu da anonim bir eser olan Nilamat Purana’ya dayandırılır.²

Keşmir’in ilk ve orta çağları hakkında bilgi veren kaynaklar ikiye ayrılır. Birincisi yerel kayıtlar, gelenekler, arkeolojik ve nümizmatik buluntular ikincisi yabancı kaynaklar, seyyahların notları ve son zamanlarda yapılan arkeolojik çalışmalar bunlardandır.³ Araştırmanın belli başlı kaynaklarını özellikle Hindistan’ın tarihi, coğrafyası hakkında bilgi veren vekayinameler, seyahatnameler, çeşitli ansiklopedilerin konuyla ilgili maddeleri ile Türkçe ve ağırlıklı olarak İngilizce olarak hazırlanan araştırma eserler teşkil etmektedir. Bunun dışında başvuru eserler, dipnotlarda tespit edilerek bibliyografyada gösterilmiştir. Kitabeler ve arşiv vesikalarına araştırmamızda yer verilmemiştir.

A.KAYNAKLAR

Racatarangini (Krallar Nehri)

Kalhana tarafından yazılan Racatarangini adlı manzum eser Keşmir tarihi için en önemli ve en değerli olmasının yanında bölgenin ilk yazılı tarihî eserlerinden birisidir.⁴ 1149-1150 yılları arasında yazılmıştır.⁵ Tarih yazıcılığının çok fazla gelişmediği veya var olanların ise daha çok dinî ve mitolojik unsurlara dayanan Puranik metinlerdir. Hindistan’da yazılı tarihi başlatan kişi olarak karşımıza Kalhana çıkmaktadır. Kalhana, M.S. 1089-1101 yılları arasında Keşmir kralı olan Harsha’nın en yüksek rütbeli görevlisi olan Campaka’nın oğludur. Campaka önce ordu komutanlığı, ardından krallığın idaresinde görev almıştır. Harşa’nın hayatını ve tahtını kaybetmesine sebep olan veraset savaşları arasında Kalhana’nın ailesi de bu durumdan etkilenmiş ve babası görevini

¹ Araştırma konumuz olan Keşmir’in ilk dönemleri ile alakalı doğrudan bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Dini ve felsefi nazariyeler ve efsanevi hikâyeler bulunmaktadır. Bu efsaneler ve dini felsefi metinler nispeten toplumun yaşayış tarzını, gelenek ve göreneklerini ortaya koymakta ise de, siyasi tarihi bakımından eksik kalmaktadır.

² Sanskrit eser Nilamat Purana’nın yazarı bilinmemektedir.

³ P.N.K. Bamzai, **Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir**, New Delhi 1994, s.29

⁴ Sanskritçe kaleme alınan eser Racatarangini’nin İngilizce tercümesi için bkz. M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I-II**,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi, 1961.

⁵ Prem Nath Bazaz, **Inside Kashmir**, Srinagar 1941, s.1.

kaybetmiştir.⁶ Kraliyet üyeleri ile iç içe büyümüş bir dil bilimci, şair ve tarihçi olan Kalhana, Racatarangini adlı eserini “Sanskrit Kavya” adı verilen şiir tarzı ile yazmıştır. Kalhana’nın bu eserini hazırlamasında babası Campaka da ona yardımcı olduğu bilinse de, esas kaynağı Nilamat Purana’dır

Racatarangini Sanskritçe bir kelime olup “*Krallar Nehri*” anlamına gelmektedir. Eski Hint edebiyatı içinde tarihi bir eser sayılan tek yazı bu manzum Sanskrit tarihtir. Sekiz ayrı Sanskritçe bölüm ve 7856 beyitten oluşan eser vadinin oluşma efsanesinden başlayarak Keşmir’in tarih öncesi dönemlerinden itibaren bölgeye hakim olan hanedanlıkları ele almaktadır. Keşmir’in sosyal, siyasi ve kültürel durumunu ortaya koyması bakımından da önem arz eder. Kalhana eserini yazarken kaynakları çok iyi aramış, zamanında bulunan başka vekayinameleri toplamış, tarih yazma konusunda bazı fikirler de ortaya atmıştır. Şiirsel bir tarzda olmasına rağmen, yazılı bir tarih kitabı özelliği taşıdığından birçok ilim adamı tarafından Hindistan’ın önemli tarihî vesikalarından biri olarak kabul edilmektedir. Kalhana, olay ve şahısları anlatırken zaman zaman efsanevi hadiselerden de yararlanır; bu yüzden bazı ilim adamları tarafından eserin gerçekliği tartışılmaktadır. Keşmir tarihini eksiksiz ve tutarlı bir biçimde ortaya koyduğu da söylenemez.⁷ Eser XV. yüzyılda Zeynel Abidin(1420-1470) zamanında saray tarihçisi olan Molla Ahmed tarafından Farsça’ya tercüme edilmiştir.

Kalhana’s Rajatarangini

Macar asıllı İngiliz Hindolog ve arkeolog M. Aurel Stein(1862-1943) Orta Asya ve Çin Türkistan’ının tarihi üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Kalhana tarafından yazılan Keşmir tarihinin ana kaynağı kabul edilen Racatarangini⁸ adlı Sanskrit eserin İngilizceye tercümesi iki cilt halinde ilk kez onun tarafından yapılmıştır. Araştırmamızda bu kaynağın İngilizce tercümesinden geniş bir biçimde istifade edilmeye çalışılmıştır.

Dvitiya Racatarangini

Keşmirli tarihçi ve Sanskritçe şair Jonaraja(1339-1459) Kalhana’nın eserinin devamını yazmıştır. Bu eser de Jogesh Chunder Dutt tarafından İngilizceye çevrilmiştir.⁹ Dutt ayrıca Keşmir krallarını ele aldığı eseriyle de bu alanda önemlidir.¹⁰

⁶ Walter R. Lawrence, **The Valley Of Kashmir**, London 1895, s.180;P.N.K. Bamzai, s.31 vd.

⁷ Kemal Çağdaş, **Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş**, Ankara 1974, s.14; Müslüme Melis Çelikleş, “*Sanskrit Eser Racatarangini’de Ak Hum Hükümdarı Mihirakula ile ilgili satırlar*”, **Gazi Türkiyat XVIII, (2016)**, s.165.

⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I-II**,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi 1961.

⁹ Jogesh Chunder Dutt, **The Rajatarangini Of Jonaraja**, India 1986.

¹⁰ Jogesh Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**(Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita), London 1879

Tahkiku Ma li'l-Hind(Biruni'nin Gözüyle Hindistan)

Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni(973-1050) astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi başta olmak üzere çeşitli alanlarda önemli eserler veren, Türk-İslam ve dünya tarihinin tanınmış ilim adamlarından birisidir. Hindistan'ı konu alan Tahkiku Ma li'l-Hind adlı eserini Harezmi'den Gazne'ye geldiği dönemde kaleme almıştır. 1017-1030 yılları arasında yazılan bu eser Hindoloji alanında dünyada yazılmış ilk kitaptır. Çeşitli vesilelerle Hindistan'ı ziyaret etmiş Biruni'nin gezileri çok verimli olmuştur. Daha önce kendisi gibi Gazne'ye getirilen Hintli bilginlerle tanışmış ve onlardan Sanskritçe'yi bir ölçüde öğrenmişti. Bu bilginlerle konuştuğunda Hindistan'a dair ilgisi artmış ve önemli bilgiler edinmişti. Biruni'nin Hindistan'a kaç defa ve hangi tarihlerde gittiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Gazneli Mahmud'un Somnat ve Multan seferlerine katıldığı, Kuzey Hindistan, Keşmir ve Pencap bölgelerini gezip gördüğü bilinmektedir. Yazar bu eserinde Hint din ve inançlarını, Hindistan'la ilgili sosyal olguları, doğal bilimleri, Hint kültür ve medeniyetini konu edinmektedir.¹¹

Biruni'nin dinî, içtimai ve tabii ilimler konusundaki bilgisini ortaya koyan eser her biri ortalama dört beş sayfa olmak üzere seksen bölümden oluşmaktadır. Hint kültürünün temel özellikleri, Hindular'ın inancına göre tanrı, cennet ve cehennem, yaratılmışların türleri ve dini nitelikleri; Hindular'da kast sistemi ve farklı kasta özgü kurallar, kutsal metinler, dinî ve medenî hukukun kaynağı, putperestlik ve putlar, kurban ve kefaret törenleri, kutsal yerler ve ziyaret adabı, yeme içme adabı, dinî bayramlar ve oruç günleri, uğurlu ve uğursuz günler, evlilik, miras ve ölümle ilgili uygulamalar gibi hayatın her alanıyla ilgili ayrıntılı bilgiler içerir. Eserde ayrıca Hint dili ve edebiyatı, düşüncesi, coğrafyası, tarihi, astronomisi ve astrolojisi gibi Hint kültürü ve bilimine ait hemen her konuda malûmat yer alır. Biruni eserinde kendi yerine Hindular'ı konuşturmayı ve onların eserlerinden uzun alıntılar yapmayı tercih etmiştir. Bölümlerin çoğu üç kısımdan oluşur. Birinci kısım, konunun müellif tarafından anlaşıldığı şekliyle ortaya konduğu kısa bir girişten ibarettir. İkinci kısımda dinî inanç ve uygulamalara dair Sanskritçe eserlerden uzun açıklamalara ve edebiyat, tarih, coğrafya ve hukuk konularına, Hint örf ve adetlerine dair bilgiler yer alır. Üçüncü kısımda ele alınan konuların İslâm, Yunan veya İran düşüncesiyle benzerlikleri üzerinde durulur ve karşılaştırmalara yer verilir. Bazen de Biruni bölümün sonunda kendisinin ulaştığı neticeye kısaca yer verir. Dolayısıyla her bölüm belli bir plan doğrultusunda sistematik biçimde yazılmıştır. Eser, C. Edward Sachau tarafından tahkik edilerek Almanca'ya(1883-1884) ve İngilizce'ye(1887-1888) çevrilmiş, hem Arapça tahkikli neşri hem de Alberuni's India adlı İngilizce çevirisi giriş ve notlarla birlikte

¹¹ Günay Tümer, "Biruni", **DIÂ/VI**, s.206-215

yayımlanmıştır.¹² Kitabın Arapça iki ayrı baskısı 1958’de Haydarâbâd’da ve 1983’te Beyrut’ta yayınlanmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Kıvâmüddin Burslan tarafından Türkçe’ye tercümesi yapılmış olup yazarın kendi el yazısıyla kaleme aldığı nüsha Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi’nde yer almaktadır.¹³

Tarihi olayların bir yabancıнын gözüyle ortaya koymaları ve bölgelerini toplulukların daha iyi tanınması açısından seyahatnamelerin ve coğrafyaya dair bilgi veren eserler önemlidir. Bilhassa Türk Tarihi açısından bu türden eserlerin büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Hsüan Tsang’ın Seyahati(629-645)

Keşmir ile ilgili bilgi veren ilk seyahatnameler arasında 631 yılında Keşmir’i ziyaret eden Çinli seyyah Hsüan Tsang’ın Seyahati(629-645) dikkate değerdir. Hsuan Tsang(Hiuen Tsiang) VII. yüzyıl İç Asya’sını ve Hindistan’ını en iyi tanıtan Çinli Budist hacılardandır. Eseri yalnız bir seyahat günlüğü değil, aynı zamanda Hindistan’ın yedinci yüzyıldaki koşullarını anlamak açısından da önemli bir kaynaktır. 629 yılında başladığı seyahatinde 631’de Keşmir’e gelmiş ve ziyareti esnasında Keşmir devletini ve halkını müreffeh ve mutlu bulduğunu belirtmektedir.¹⁴ Bu esnada Keşmir tahtında Karkota krallarından Durlabavardana(625-661) bulunmaktadır. Eser Samuel Beal tarafından iki cilt halinde İngilizceye tercüme edilmiştir.¹⁵

Hudud al-Alam

Eser, dünyanın doğu ve batı sınırları anlamına gelmekte olup yazarı bilinmemektedir. 982-983 yıllarında yazılmış ve Kuzey Afganistan’daki Guzganan yöneticisi Emir Ebu’l-Haris Muhammed b. Ahmed’e ithaf edilmiştir. 1258 yılında Ebu’l-Müeyyed Abdü’l-Kayyum İbn Hüseyin İbn Ali el-Farisi tarafından istinsah edilmiştir. Çalışmamızda birçok yerin tespiti için Minorsky’nin İngilizce tercümesinden istifade edilmeye çalışılmıştır.¹⁶ Eserin Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır.

¹² Edward C. Sachau, **Al-Beruni’s India I-II**, London 1910.

¹³ Ali İhsan Yitik, “*Tahkiku Ma li’l-Hind*”, **DİA/XXXVIII**, s.410-411.

¹⁴ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.104; Çinli Seyyahın Keşmir’e dair notları için bkz., Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, London 1884, s.148-162; Bu seyyahın hayatı için bkz. Samuel Beal, **The Life Of Huen Tsiang**, London 1911

¹⁵ Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I-II**, London 1884.

¹⁶ **Hudul al-Alam The Regions of the World**, (nşr. V. Minorsky), London 1937.

B. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Hindistan yarımadası ile ilgili yeterince tarih kaynağı mevcuttur. Bu kaynaklara dayanılarak gerçekleştirilmiş pek çok araştırma da bulunmaktadır. Özellikle İngilizlerin Hindistan'a yöneldiği XVII. yüzyıldan itibaren bu tür araştırmaların sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. Ancak tez konumuz olan İslam hakimiyetine kadar Keşmir'in bu dönemi ile ilgili çok fazla kaynak bulunmamaktadır.

Araştırma konumuz olan Keşmir'e dair çalışmada ağırlıklı olarak Hindistan Tarihi ile ilgili çalışmalardan yararlanılmıştır. Türk Tarihiyle ilgili bir takım genel meselelerde Z.V. Togan, E. Konukçu¹⁷ ve S. Cöhçe¹⁸ ve N. Durak'ın¹⁹ gibi Türk Tarih Araştırmacılarının çalışmalarından istifade edildiği gibi Hindistanlı ve Batılı araştırmacılardan da yararlanılmıştır. Bunların eserleri umûmî bibliyografyada gösterilmiştir. Bu alanda Mübarek Galip²⁰ ile başlayarak Y. Hikmet Bayur²¹ ile devam eden çalışmalar son zamanlarda artmaya başlamamışsa da yeterli bir düzeye ulaşmamıştır.²² Enver konukçu ve Salim Cöhçe'nin çalışmaları da çoğunlukla XI. ve XIV. yüzyıllarla yani Gazneliler ve Dehli Türk Sultanlığı dönemleriyle ilgilidir. Çalışmamızda Hindistan Tarihi adlı eserin birinci cildinden istifade edilmiştir.

Batılı araştırmacıları Hindistan üzerine birçok çalışmaları bulunur. Bunlardan M. Nazım²³ ve M. Habib²⁴ Gazneli Mahmud ve dönemi ile O'nun Hindistan seferlerini geniş bir şekilde tasvir

¹⁷ E. Konukçu, **Kalaç Sultanlığı**, (Basılmamış Doçentlik Tezi) Erzurum 1977; E. Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973; E. Konukçu, "Gazne", **DİA III**, s.479 vd.; E. Konukçu, "Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar", **AÜEFAD**, S.5, (Ekim 1972), Erzurum 1974, s.163-176; E. Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", **DGBİT IX**, İstanbul 1993, s.373-413; E. Konukçu, "Dehli, Kalaç Sultanlığı'nın Kuruluşu", **IX. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, (Ankara 21-25 Eylül 1981), **Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1988, s.587-593.

¹⁸ S. Cöhçe, **Şemsi Melikleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986; S. Cöhçe, "Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan'da Türk Varlığı", **Erdem**, IX/27 (Eylül 1996), s.123-129; S. Cöhçe, "İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1**, (Ocak-Haziran 2001), s.9-22; S. Cöhçe, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi II**, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999), Ankara 2000, s.1131-1162; *ikinci defa nşr. Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.103-148; S. Cöhçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, (Ankara 31 Ekim-1 Kasım 2002), Ankara 2006, s.127-216; S. Cöhçe, "Hindistan'da Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", **Türkler I**, (ed.H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, s.815-820; S. Cöhçe, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", **Türkler VIII**, (ed. H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, s.689-730; S. Cöhçe, "The Dehli Sultanate and Rajah", **Indian Council of Historical Research International Seminar on Turkish and Indian Studies: An Appraisal**, (New-Delhi 9-11 February 2005), s.-18.

¹⁹ N. Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 1999, N. Durak, **Hezâreler/Hazaralar**, Malatya 2008; N. Durak, "Geçmişten Günümüze Afganistan'da Türkler", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, (Eylül-Ekim 2013), Ankara 2013; N. Durak, "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, (nşr. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz), İstanbul 2008.

²⁰ Mübarek Galip, **Hindistan'da Türk Hükümdarları: Timurilerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar ve 602-902 Senelerinde Delhi'de Saltanat Eden Hükümdarlar**, İstanbul 1341

²¹ Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I-III**, Ankara 1990.

²² Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 1999, s.xxvi

²³ M. Nazım, **The Life And Times Of Sultan Mahmud Of Ghazna**, Cambridge 1931

²⁴ M. Habib, **Sultan Mahmud Of Ghaznin**, Delhi

etmektedirler. M. Nazım'ın Keşmir'e yapılan iki seferden bahsettiği bölümlerden çalışmamızda yararlanılmıştır. İngiliz asıllı tarihçilerden olan ve Hindistan'da kaldığı uzun süre boyunca Türklerin bu ülkedeki etkilerini yakından takip etme fırsatı bulan W. Haig'in araştırmaları Türk Tarihi açısından önemlidir.²⁵

O sebeple araştırılan konu ve dönemle ilgili esaslı bilgiler veren tarih kaynaklarından arşiv materyali, hatırat ve tahkikli neşri yapılmış genel tarih kitapları ile vakayinameye sahip bulunmaktadır. Bunun yanı sıra başta İngilizce olmak üzere diğer bazı dillerde yazılmış olan bir kısım ciddi araştırma eseri de mevcuttur ki, bunlardan önemli ölçüde istifade cihetine gidilmiştir. Bununla birlikte Keşmir 'in ilk dönemlerine dair ile ilgili doğrudan bilgi veren araştırmalar bulunmamaktadır.

²⁵ T.W. Haig, *"The Yamini Dynasty Of Ghazni and Lahore, Commonly Know as the Ghaznavids"*, **Cambridge History Of India III**, (nşr., T.W. Haig), Delhi 1958

GİRİŞ

Hindistan yarımadasının kuzey kesiminde ve Asya'nın ortasında yer alması nedeniyle “*Asya'nın kalbi*”, “*Hindistan alt-kıtasının tacı ve incisi*” olarak adlandırılan Keşmir²⁶, kuzeybatısında Afganistan, kuzeyde Çin Uygur Özerk bölgesi, doğudan Tibet, güneyden Hindistan'ın Himachal Pradesh ve Pencap eyaletleriyle batıdan ise Pakistan ile çevrilidir.²⁷ Günümüzde Kuzeybatıda Pakistan denetimindeki Azat Keşmir, doğuda Hindistan hakimiyetinde Cammu-Keşmir Eyaleti²⁸ ve Çin egemenliğindeki Aksai Keşmir olarak üç bölgeye ayrılmıştır.²⁹

Türkistan'a açılan bir koridor olan bölge, dünyanın en yüksek sıradağları olan Himalayalar üzerinde oldukça engebeli bir arazi üzerine kurulmuştur. Keşmir adını Himalaya sıradağlarının eteklerinde yer alan vadinin adından almaktadır. Ülkedeki birçok yerleşim yerinin aksine Keşmir, dağlar, güneye uzanan ovalar, kuzeyde yüksek rakımlı vadiler ile çevrelenmiştir. Toprakları, iklimi, bitki örtüsü, yükseltisi ve coğrafi yapısı Keşmir tarihini şekillendirmiştir. Eski Orta Asya ticaret yolu üzerindeki Keşmir vadisi Antik çağlardan itibaren Türkistan ve Hindistan yarımadası arasındaki kervan ticaretini sağlamıştır.³⁰

Himalaya sıradağlarının kuzeybatı kesiminde bulunan, 135 km.² uzunluğa ve 32-40 km. genişliğe sahip Asya'ya uzanan verimli toprakları ile Keşmir vadisi, 222.236 km² bulan yüzölçümü ile Hindistan yarımadasının ayrılmaz bir parçasıdır. Deniz seviyesinden yaklaşık 1.500-1.800 m. yükseklikte bulunur. Bölge vadinin yanı sıra Cammu, Srinagar, Ladakh,

²⁶ Bu hususa dair Çinli seyyahlardan Huen Tsiang, Ou-Kong ve Arap coğrafyacı Biruni'nin notları vadinin sınırlarını belirleme noktasında ışık tutar. Kalhana ve onu takip eden diğer kronikler de Keşmir coğrafyasını detaylı olarak belirtirler. Bunun dışında Fredric Drew ve Lawrence'ın çalışmaları da dikkate değerdir. Keşmir coğrafyası hakkında geniş bilgi için bkz. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I-II**, New Delhi 1961; Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûni, **India I**, (nşr., Edward C. Sachau), London 1910; Fredric Drew, **The Jummoo and Kashmir Territories**, London 1875; Walter R. Lawrence, **The Valley Of Kashmir**, London 1895; M. Aurel Stein, **The Ancient Geograph Of Kashmir**, Calcutta 1899; Mohıbbul Hasan, **Kashmir Under The Sultans**, Calcutta 1959; M. L. Kapur, **History Of Jammu And Kashmir State I**, s.1-6; P. Anand Koul, **Geography Of The Jammu And Kashmir State**, Calcutta 1925.

²⁷ M. Longworth Dames, “*Keşmir*”, **İA/VI**, s.601

²⁸ Walter R. Lawrence, **The Valley Of Kashmir**, London 1895, s.179; Prem Nath Bazaz, **İnside Kashmir**, Srinagar 1941, s.1

²⁹ XX. yüzyılın ilk yarısında Hindistan yarımadasının Hindistan ve Pakistan olarak ikiye ayrılma süreci hakkında bkz., Çiğdem Kıranşan, Pakistan Devletinin Kuruluşu ile ilgili tartışmalar, **İnönü Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Malatya 2016.

³⁰ P.N.K. Bamzai, s.1 vd.; M. Longworth Dames, s.602; M. Aurel Stein, **The Ancient Geograph Of Kashmir**, s.63vd.

Baltistan,³¹ Hunza-Nagir ve Gilgit³² eyaletlerini de kapsamaktadır.³³ Cammu, Pir Pancal dağları ile Keşmir'den ayrılır. Burası oldukça yüksek dağlarla çevrili ve kışın sert geçmesi nedeniyle yaz ayları dışında bölge ile iletişim kesildiği bir bölgedir. Cammu'yu Pakistan'a bağlayan on altı millik demiryolu güneyden Hint topraklarına bağlanır³⁴. Cammu'nun çok sayıdaki tapınağı her yıl binlerce Hintli hacıyı kendisine çeker.

Keşmir coğrafyasının doğal özelliklerinden biri de tarih boyunca vadiyi bir koruma duvarı şeklinde çevreleyen dağlardır. Keşmir genel itibariyle dağlık bir bölgedir. Kuzeyde 8.056 metre ile Nanga Parbat Burnu en yüksek dağ silsilesi, doğuda Sind tarafından vadiyi koruyan Haramukh, daha güneyde Srinagar'dan bakıldığında Hindularca kutsal sayılan Gwash Brari, Amarnath, güneyde Pir Pancal, kuzeyde Tosamaidan ve kuzeybatısında Kajinag ile çevrilidir. Pir Pancal dağları Keşmir ve Hindistan'ı birbirinden ayıran en yüksek dağ aralığıdır.³⁵ Diğer tarafta geniş dağlık bir bölge uzanır. Bu bölge Keşmir vadisini Ladakh,³⁶ İndus vadisine ve Orta Asya'ya bağlayan aşılması güç boğazlara ulaştırır.³⁷ Bu boğazlar Zaci

³¹ Baltistan olarak bilinen İndus vadisi 16,957 km² alana sahiptir. Kuzeyde Karakurum dağları, doğuda Ladakh, güneyde Himalaya dağları ve batıda Dardistan tarafından sınırlanmıştır. Çok yüksek dağlar ve vadiler ile ülkenin bu kısmı çevrilidir. Ekilebilir arazi azdır. Başkenti Skardu'dur. Genellikle tüm bölge bu isimle adlandırılmıştır. İndus nehri sağından akar. Denizden 2.369 m. yükseklikindedir. Dardistan kuzeyde Karakurum ve Gilgit'in yanısıra Hunza, Nagar ve daha küçük prenslikler olan Yasin, Chilas, Puinal, Ghizar ve Koh topraklarını da kapsar. Koh önceden Jammu-Keşmir devletine bağlıydı. Shayok, Shigar ve Skardu nüfus bakımından fazla olan yerleridir. Bu yerlerin dışında Khargman, Khaplu, Shigar, Skardu ve Rondu'dan müteşekkildir. Shigar verimli parçasıdır. İndus nehri derinden yapılmış teknelerle geçilir fakat nehrin dar olduğu yerlerde halat köprüleri yapılmıştır. Kar yağışı Keşmir vadisindeki gibi fazla değildir. Yaz aylarında gündüzleri sıcak, geceleri ise soğuktur. Kuzeyinde ve doğusunda yer alan dağlar dünyanın en yüksek rakımlı yerlerini oluşturur. Baltoru bölgesinde birkaç buzul ve kaplıca bulunur. Bkz. P. N. K. Bamzai, s.9; P. Anand Koul, s.160vd.

³² Gilgit eyaleti, Srinagar'dan 359 km. uzaklıkta, Vular gölünün kuzeyinde ve Burzil geçidi üzerinde bulunur. Verimli ve su bakımından zengindir.Bkz., P. N. K. Bamzai, s.10

³³ Sayıd Abbas Athar Rızvi, "Keşmir", **DİA/V**, s.325

³⁴ Türkkiye Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 15/1**, Ankara 1960, s.196

³⁵Kuzeybatıdan Keşmir vadisini saran dağ silsilesi çok yüksek irtifalara ulaşır. Başlıca zirveleri Gavş-Brari (5.429 m.), Amar-Nath (5.282 m.), Haramukh (5.105 m.), Pir Pancal (4.730m.), Tosamaidan, Kajinag'tır. Diğer tarafta geniş dağlık bir bölge uzanır. Geniş bilgi için bkz. M. Longworth Dames, s.601; P. N. K. Bamzai, s.5

³⁶ Keşmir vadisinin doğusunda yer alan Ladakh, Baltistan ve Dardistan topraklarından oluşur. Dardistan bölgesi Astore, Gilgit, Yasin, Chilas, Bunji, Punial, Darel, Gupis, Ashkoman ve Tangir'den müteşekkildir. Bütün bölge dağlıktır. Bu durum ülkenin geri kalanı ile iletişimi zor kılmaktadır. Oldukça soğuk olan bölgede iklimin değişkenliği ve üretimin düşüklüğü nedeniyle nüfus azdır. Devletin bu parçası denizden 2,460 ve 4,615 metre arasında değişen yükseklikte yer alır. Dağların yüksekliği 5,230 ve 7,692 metredir. Karakurum aralığı Ladakh'ın kuzeyinde uzanır. İklimi değişkendir. Geceleri çok soğuk olan bölgede gündüzleri ise sıcaklık değerleri yükselir. Dağların konumu ve rüzgârların ters yönden esmesi dolayısıyla hiç yağmur yağmamaktadır. Laldaki toprakları sulama kolaylığından dolayı verimlidir. Başkenti Lehtir. Önemli bir ticaret merkezi olarak Orta Asya ve Hindistan'daki kervan tüccarları burada buluşuyorlar.(Bkz. P. N. K. Bamzai, s.8vd; P. Anand Koul, s.161-162)

³⁷ Kuzeyde 8.056 metre ile Nanga Parbat Burnu en yüksek dağ silsilesi, doğuda Sind tarafından vadiyi koruyan Haramukh daha güneyde Srinagar'dan bakıldığında Hindularca kutsal sayılan Gwash Brari, Amarnath, güneyde Pir Pancal, kuzeyde Tosamaidan ve kuzeybatısında Kajinag ile çevrilidir. Pir Pancal dağları Keşmir ve Hindistan'ı birbirinden ayıran en yüksek dağ aralığıdır. Bu dağ aralığı Tatakuti zirvesinde 4.730 m. ile en büyük yüksekliğe ulaşır. M. Longworth Dames, s.601; P. N. K. Bamzai, s.5

boğazı(3.446 m.), Ladakh ve Burzil boğazı(4.117 m.), Astor ve Skardu gibi başlıca boğazları oluşturur.³⁸

Genel olarak Keşmir vadisinin çevresi, yükseklerden akan kar suları, nehirler ve göllerin birbirine karıştığı bir yerdir. Bölge su kaynakları bakımında zengindir. Pakistan'da ülkeyi kuzeyden güneye kat edip sulayarak tek bir havza haline getiren, ülkenin can damarını da teşkil eden Sind nehrinin kollarını oluşturan Celum,³⁹ Cenab ve Ravi Keşmir'den doğmaktadır.⁴⁰ Tatlı su göllerinin bulunduğu yerlerden birisidir. Bunlar arasında Vular, Manasbal, Kaunsar Nag ve Dal gölü en bilinenlerindedir.⁴¹ Bu göllerin yanı sıra kar sularının erimesi ve buzullaşma sonucunda oluşan sayısız dere bulunur.⁴²

Ülkenin coğrafi yapısı Keşmir'in sosyal ve siyasi hayatı verimli toprakları, iklimi, nehirleri ve yeryüzü şekilleri de tarih boyunca Keşmir insanının karakteri ve sosyal yaşamı üzerinde önemli rol oynamıştır. Ancak hiçbir coğrafi özelliği etrafındaki dağlar kadar Keşmir tarihi üzerinde daha etkili olmamıştır.⁴³

Keşmir bölgesinde ticari ve stratejik önemi bulunan birkaç geçit vardır ki bunların en bilinenleri, kuzeyde, Doğu Türkistan'dan Karakorum dağlarını güneye doğru geçmeye olanak veren, Yarkent Derya yakınlarındaki *Karakorum*, güneybatıda ise Himalayalar'dan geçerek Pakistan'a girişi sağlayan *Babusar* geçitleridir. Doğusunda yer alan Zocila geçidi tarihinin her döneminde önemini korumuştur.⁴⁴ Asya tarihinde iki önemli bölge vardır. Bu yollar, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan "*Kafkaslar*", diğeri de Türkistan ve Hind kıtası arasında tesadüf bir şekilde yine aynı isimle adlandırılmış olan "*Kafkaslar*" olarak belirtilen bölgedir. Tarih boyunca atlı-göçebe kavimler ve kuzeyden güneye, doğudan batıya göç edenler kitleler halinde ya da akın maksadıyla hep bu yolu kullanmışlardır.⁴⁵

³⁸ Walter R. Lawrence, *The Valley Of Kashmir*, London 1985, s.12; P. Anand Koul, *Geography Of The Jammu And Kahmir State*, Calcutta 1925 s.79; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, Srinagar 1991, s.3

³⁹ Kuzeyinde küçük göller ve su kaynaklarının oldukça çok olduğu Keşmir'de, Celum Nehri vadinin ana nehridir. Nehir kuzeybatıya doğru Vular gölünün suları ile birleştikten sonra Baramula geçidine doğru akar. Bu nehir tıpkı İndus Nehri gibi çok eski zamanlardan beri seyrini değiştirmeden varlığını sürdürmektedir. Nehir 10.240 kilometrekare su toplama alanını sahiptir. (Bkz. Ellsworth Huntington, "*The Vale of Kashmir*" *Bulletin of the American Geographical Society XXXVIII/XI*, (1906), s.657-682 <http://www.jstor.org/stable/198650>)

⁴⁰ Choudhary Rahmet Ali, s.111. Bkz. Ek 2;Türkkaya Ataöv, "*Keşmir Meselesinin Önemi*", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XV/I 1960*, s.196

⁴¹ P.N.K. Bamzai, s.5; Altaf Hussain, s.3;Türkkaya Ataöv, s.15

⁴² Walter R. Lawrence, *The Valley Of Kashmir*, London 1985, s.13vd.

⁴³ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajtarangini II*,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi 1961, s.390

⁴⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, Calcutta 1959, s.22

⁴⁵ Mehmet Tezcan, "*Kuzey Hindistan Geçitleri*", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I (Ocak-Haziran 2001)*, s.141

Hindistan yarımadasına yapılan göçlerde üç önemli güzergah kullanılmıştır. Karakorum Dağları üzerinden *Doğu Türkistan-Pakistan-Keşmir hattı*, Pamirler üzerinden *Tacikistan-Afganistan-Pakistan hattı* ve Hindukuş üzerinden *Afganistan-Pakistan hattı*. Bu yolların geçtiği güzergâhlar ve geçitler hakkındaki bilgilerimiz, eskiçağ tarihi bakımından son derece sınırlıdır. Çoğu M.Ö. IV. yy.'ın sonlarında Makedonyalı Alexandros(İskender)'un bölgeye yaptığı seferler münasebetiyle Grek Kaynaklarındaki bilgilere ve M.Ö. II. yy.'ın ortalarında Asya'daki Hunların Kansu bölgesinden uzaklaştırdıkları Yüeh-chih'ler⁴⁶ vesilesiyle Sakaların⁴⁷ Pamirler ve Doğu Türkistan'dan Keşmir'e göçlerini anlatan Çin kaynaklarının verdiği malumatlara dayanmaktadır. M. S. I. yy.' dan itibaren ise, Budizm'in⁴⁸ Hind kıtasından Doğu Türkistan'a ve oradan da Çin'e doğru yayılmağa başlaması münasebetiyle elçilerin ve Budist hacıların verdikleri bilgiler ağırlık kazanmağa başlamıştır. Fakat bunların bir kısmı da söylentilerden ibarettir ve verdikleri bazı bilgilerin bugün için artık fazla bir ehemmiyeti kalmamıştır.⁴⁹

Çiçeklerle bezenmiş toprakları, su kaynakları bakımından zenginliği ile bilinen Keşmir vadisi verimli bir bahçe görünümündedir. Hindistan'ın kuzey sınırında bulunan ve Himalaya sıradağlarının adeta karlarıyla içine aldığı bölge, birçok seyyahında kalemine konu olmuştur.⁵⁰

⁴⁶ Çin'in kuzeyinde hüküm sürmüş eski bir Türk kavmidir. İlk olarak M.Ö. III. yüzyılda tarih sahnesine çıktılar. Çin'in Şansi ve Kansu eyaletlerinde güçlü bir devlet kurdular. M.Ö. II. yüzyılda Çin'e saldıran Hun Türklerine yenilmişler ve Çin'den çıkarak Orta Asya'ya göç etmişlerdir. Önerine çıkan kavimleri yenerek M.Ö. 129'da Türkistan'a yerleştiler. Burada güçlü bir devlet kuran Yüe-çiler İran'ın doğusunu ele geçirerek sınırlarını genişlettiler. M.Ö. 25'de Part'lar ile yaptıkları bir savaşta kaybetmiş ve bunun sonucunda beş ayrı beyliğe ayrılmışlardır. M.Ö.25'de Kuşan yabgusu I. Kadfizes bu beylikleri bir araya getirerek Yüe-çi birliğini kurdu. Bu tarihten sonra Yüe-çiler Kuşanlılar olarak anılmaya başladılar. Bu ad (Ta Yüeh-chih) onlara Çinli tarihçiler tarafından verilmiştir. Onların kendilerine ne dedikleri bilinmemektedir. Ancak kendilerine doğrudan Türk diyen nadir Türk oymaklarından. Yüe-çiler, Hindukuş ve onun güneyindeki dağlık bölgede bulunup beş boya ayrılmıştır. Başbuğlarına Yabgu denilmektedir. Divan-ı Lugatit-Türk'te: "Yabgu" için "Halktan olup Hakandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen lakap" denilmektedir.Bkz., **Meydan-Larouse Büyük Lugat ve Ansiklopedi**, "Yüe-çiler", XII. S.867.

⁴⁷Sakaların milliyetleri, dilleri ve inançları ile ilgili bkz. A.Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I (Batı ve Kuzey Türkistan)**, İstanbul 1981, s.86-91; A. Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş, I**, İstanbul 1981, s.406 vd; İ. Durmuş, **İskitler(Sakalar)**, Ankara 1993, s.39-59; T. Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **İÜEF Tarih Dergisi**, S.23,(Mart 1966), s.142-169

⁴⁸ Zengin bir Hindu racanın oğlu olan Lord Sidarta Gautama'nın kurduğu Budizm, yaşamın yaşamaya zar zor degecek ölçüde çok fazla acıyla dolu olduğu inancına dayanır. Gautama, en alt kasttakileri de hoş karşılayan bir manastır düzeni kurmuştur. Toplumsal eşitliği amaçlayan Buda'nın ilkeleri, ilk olarak Çadragupta'nın torunu olan imparator Aşoka (M.Ö. 269-232) zamanında Hindistan'da yaygınlık kazanmaya başladı.

⁴⁹ Mehmet Tezcan, s.141

⁵⁰ Keşmir yabancılar tarafında çok uzun zaman önce keşfedilmiş bir coğrafyadır. Yunan tarihçisi Herodot yaklaşık olarak 2500 yıl kadar önce Keşmir'den bahsetmiştir. Ptolemy 2000 yıl önce Hindistan coğrafyasını incelerken Keşmir'i de anlatır. Çinli seyyahlardan Hiuen Tsiang 7.yy'da, Ou-Kong ise 8.yy'da Keşmir'in etkileyiciliğinden ve burada yaşadıkları deneyimleri yazılarında ele almışlardır. Arap coğrafyacı El-Mesudi' de 8.yy'da Keşmir'in tarihi coğrafyasını konu alacaktır. Ancak eski Keşmir'in detaylı bir şekilde incelenmesi 11.yy'da Biruni tarafında yapılmıştır. Moğol ve Avrupalı seyyahlarında gelişi ile Keşmir kısa sürede bilinmeye başladı. On yedinci yüzyılda Delhi'de Babür sarayına bağlı bir fizikçi olup, Avrangzib'in Keşmir ziyareti esnasında yanında bulunan François Bernier ve Floransa çevresinden bir başka Avrupalı seyyah olan Cizvit papazı Ippolito Desideri ve Keşmirli şair ve mütefekkir Muhammed İkbâl bunlardandır. Bkz. Türkkaya Ataöv, **Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, terör ve Barış**, Ankara 2014, s.3; Altaf Hussain, s.1

Tarih boyunca seyyahların güzelliğine hayran kaldıkları, şairlerin şiirlerine konu olan bir ülkedir.⁵¹ Keşmir vadisi Ortaçağ seyyahlarının uğrak yeri olmamasına rağmen bazı kaynaklarda Keşmir ve ona bağlı olan topraklar iç ve dış Keşmir veya aşağı ve yukarı Keşmir olarak gösterilmiştir.

Hindistan yarımadasının kuzey kesiminde ve Asya'nın ortasında yer alması nedeniyle “*Asya'nın kalbi*”, “*Güney Asya'nın İsviçresi*”, “*Dünya üzerindeki cennet misali ülke*” ve “*Hindistan alt-kıtasının tacı ve incisi*” olarak adlandırılan Keşmir, kendi halkının gözünden bakıldığında ise “*cennet vadisi*” sıfatını hak eden dünyanın ender güzellikteki yerlerinden biridir.⁵² Keşmir için bu tanımlama sık sık yapılmakta ve Keşmir dendiği zaman ilk akla gelen bu tanımlamadır. Pakistanlı ünlü şair ve mütefekkir Muhammed İkbal(1877-1938)⁵³ Keşmir için “*Dünyada bir cennet olsa burası Keşmir olurdu*” demiştir. Keşmir kendisine yakıştırılan tüm bu güzel sıfatları hak etmektedir.

⁵¹ Tıpkı 18.yüzyılda yaşamış İrlandalı ozan Thomas Moore'ın şu dizelerindeki gibi “*Kim duymamış Keşmir vadisini, yeryüzünün doruğunda açan güllerini, tepelerini, mağaralarını ve uyumuna hayran kalmış gözler kadar berrak pınarlarını*”. Thomas Moore ünlü şiiri *Laalla Rookh*'da yer alan bu dizeleri ile batı dünyasına Keşmir'i tanıtmaktadır. Tıpkı Keşmir'i ziyaretleri esnasında onun doğal güzelliklerine ve iklimine hayran olan birçok batılı gezgin gibi... Ancak şaşırtıcı olan bu gezginlerin seyahat yazılarında vadinin göllerini, nehirlerini, dağlarını ve bitki örtüsünü anlatılırken, Keşmir insanının sosyal hayatına dair konuların ele alınmamış olmasıdır. Bu yazıların ortak noktasını vadinin büyüleyici manzarası oluşturmaktadır. 18. ve 19. yüzyılda batıdaki Keşmir algısının tek taraflı oluşu şaşırtıcı değildir. Bununla beraber Stein, Buhler ve Grierson gibi Avrupalı bilim adamları Keşmir insanının kültür hazinesine, Sanskritçe dil ve edebiyatına, sanat, müzik, tıp ve mimarisine muazzam ölçüde katkı sağladılar. Bkz. P. N. K. Bamzai, s.

⁵² Kaynaklarda Öyle ki görenlerde büyük hayranlık uyandıran İsviçre'yi bile güzelliği ile gölgede bırakmaktadır denilmektedir. Bundan olsa gerek “*Güney Asya'nın İsviçresi*” tabiri de Keşmir'e yakıştırılan sıfatlardan birisidir.

⁵³Keşmir, Allama İkbal olarak da bilinen, Muhammed İkbal'in atalarının vatanıdır. Onlarda büyük bir olasılıkla diğer Keşmirliler gibi yaşadıkları zorluklardan ve maruz kaldıkları eziyetlerden dolayı Pencap'a göç ederek Siyalkot'a yerleşmişlerdir. Muhammed İkbal bu şehirde dünyaya gelmiştir. İkbal ayrı düştüğü vatanı Keşmir'e hayatı boyunca sadece birkaç gün için gidebilme fırsatı(1921) bulmuşsa da, atalarının vatanı olan bu bölge İkbal'in duygu ve düşüncelerinde derin izler bırakacak ve Keşmir meselesine yakın ilgi gösterecektir. Keşmirli Müslümanların başına gelen felaketlerden derin ızdırap çekmiştir. 1921'de bir dava nedeniyle gittiği Keşmir'de hastalanmış ve burada kaldığı kısa süre zarfında “Saki-name” adlı 120 beyitlik manzumeyi kaleme almıştır. İkbal “*Cavidname*” adlı ünlü eserini kaleme alırken, Keşmir'de özgürlük mücadelesinin de alevleri yükselmekteydi. Bu eserinin ilk iki bölümünde Keşmir'e değinmiş ve Keşmir'de yaşanan olayları hazırlayan “*kötü ruhlar*” olarak adlandırdığı olayları bunların perde arkasındaki gerçekleri müşahade etmektedir. İkbal bir anlamda Pakistan'ın manevi kurucusu kabul edilir. İngiliz sömürgeciliğine karşı 1857'de gerçekleştirilen ayaklanma sonrasında Urdu şiirinde Naa't yeni bir boyut kazanmıştır. Hint Müslümanları arasında fikrî değişim hızlanmış, yeni bir ihsas tarzı ve toplumsal bilinç ile Naat'a ayrı bir ses getirmiştir. Bu dönem şairleri arasında yer alan Muhammed İkbal Resûlullah'a bağlılığı teşvik etmek, peygamber aşkı canlandırarak olumlu bir güce dönüştürmek, onun üstün özellikleri ve öğretilerinden hareketle hayatın yüce değerlerine dikkat çekmek, İslâmî esasları yayarak bâtıla karşı mücadele etmek, Hz. Peygamber'in söz ve hareketleri ışığında nefis muhasebesini özendirme, kâinatın ve yaratıcısının tanınmasında Resûl-i Ekrem'in rehberliğine olan ihtiyacı dile getirmek yönünde çaba göstermiştir.Bkz., Hussain Zulfıqar, “*Muhammed İkbal ve Keşmir Meselesi*”, **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, nşr. Halil Toker, s.113-115; Halil Toker, **DİA/XXX**, s.460; S. Maqbul Ahmad, “*Hindistan*”, **DİA/XVIII**, s.73vd; Allama Muhammed İkbal'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Sharif al Mujahid, **Allama Iqbal**, Karachi 1961; Muhammed İkbal, **Muhammed İkbal Külliyyatı**, nşr., A. M. Şahin, İstanbul 2010, s.15.

Keşmir manzarasının güzelliğinin yanı sıra gizemli olaylara da sahne olan bir coğrafyadır. Bir kısım insan İsa peygamberin Srinagar'a⁵⁴ gömülmüş olduğuna inanırken, Süleyman efsanesine göre ise Süleyman peygamber Keşmir'i ziyaret etmiş ve burada bir dua evi yaptırmıştır.⁵⁵

Tarih boyunca Türklerin yerleşme amacıyla yaptıkları fetih ve akınlar dışında, Hindistan yarımadası yabancıların istilalarına sürekli maruz kalmış⁵⁶ ancak Keşmir vadisi, çetin ve dağlık bir bölge olması, kuzeyde Hindistan'ın geçit yolları üzerinde yer almaması nedeniyle adeta bir sel halinde yapılan bu istilalardan kendini korumuştur. Ancak Pencap ve Sind'e inen kavimler burada yerleşip güçlü bir devlet kurduktan sonra ancak Keşmir'i ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.⁵⁷ Hindistan'a kuzeyden ve batıdan gelen Pers, Grek, Saka ve Kuşanlar zamanından beri önemli bir merkezdir.⁵⁸

Araştırmanın birinci bölümünde Keşmir'in adına dair rivayetler ve vadinin oluşumu hakkında bilgiler verildikten sonra bölgenin coğrafi sınırları, dağları, su kaynakları ve göller ayrıntılı bir şekilde tasvir edilecektir. Akabinde Keşmir bölgesinde ticari ve stratejik önemi bulunan geçitleri, Aksai Chin, Cammu-Keşmir ve Azad Keşmir olarak üç parçaya bölünen Keşmir'in belli başlı yerleşim merkezleri olan Cammu, Srinagar, Ladakh, Baltistan, Gilgit, Hunza-Nagir, Aksai Chin, Azad Keşmir'in özellikleri ve önemi ortaya konulacaktır.

Keşmir'e dair en eski bilgiler tabii olarak arkeolojik belge ve buluntulara dayanmaktadır. Bölgeye dair kaynaklarda Keşmir tarihi, I. Gonanda ile başlatılmaktadır. Akabinde I. Damodara, Yasovati(Yashovati), II. Gonanda kralları yönetimi yürütmüşlerdir. II. Gonanda'dan sonra kayıp krallardan kaynaklarda söz edilmekle birlikte bundan sonraki Harnadeva dönemi kaynaklarda Pandava(Pandu) Hanedanlığı olarak geçmektedir. Bu krallar

⁵⁴ Keşmir'in ilk krallarından Aşoka tarafından kurulduğuna inanılan Srinagar(Orijinal adı Srinagari veya Srinagara) verimli bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Keşmir Müslümanların idaresine geçtikten sonra şehir için Keşmir adı kullanılmıştır. Biruni'ye göre Keşmir vadisine 22 km. uzaklıkta bulunur. 1819 yılında Sihlerin Keşmir'i ele geçirildikten sonra onarılmıştır. Keşmir'in yazlık başkenti olarak kullanılan Celum nehri kıyısındaki şehir bölgeninde aynı zamanda en büyük şehridir. Birçok göl ve nehrin bulunduğu Srinagar dağlar arasında gizlenmiş vaziyettedir. Ebu-l Fazl, **Ain-i Akbari II**, (nşr., Colonel H.S. Jarrett), Calcutta 1891, s.355; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir I**, Lahore 1948, s.47

⁵⁵ Altaf Hussain, **Wounded Paradise**, Srinagar 1991, s.1

⁵⁶ Tarihin bazı dönemlerinde ise bu ülkeye hâkim olma fikri birçok kavim için "yüce bir ideale" dönüşmüştür. Hindistan'ın toplum yapısının sosyo-kültürel açıdan çeşitliliği dış güçler için bu ülkeyi cazip kılmıştır. E. Konukçu, "Hindistan'da Türkler", **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I**, Malatya 2001, s.23. Hindistan bununla beraber büyük bir dini merkez olmakla beraber, aynı zamanda konumu ve iklimi ile de dikkatleri üzerine çeken bir ülkedir. Baharat çeşitleri bakımından zengin, türlü türlü vahşi hayvanların yaşadığı, kıymetli madenlerin bolca bulunduğu, sık ormanları ve çölleri ile her dönemde dışardan tehditlere maruz kalmış, tarihin her döneminde yeni siyasi oluşumlara sahne olmuş bir coğrafyadır.

⁵⁷ Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 1999, s.XII

⁵⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajtarangini II**,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi 1961, s.390

hakkında bilgiler verildikten sonra bölgenin Pers ve Makedonyalılar tarafından istilası, Çandragupta, Bindusara, Aşoka ve haleflerinin tesis ettiği Maurya hanedanlığı hakkında bilgiler verilecektir. Bu arada bölgenin kuzeyden gelen mukimleri olan Sakalar, Kuşanlar, Guptalar ve Akhunların Keşmir ve çevresindeki faaliyetleri ikinci bölümde izah edilecektir.

Akhun kralı Mihirakula'nın ölümünden sonra Keşmir'de mahalli hanedanlar yönetime gelmeye başlamıştır. Bunlar sırası ile Gonanda Hanedanlığı, Vikramaditya Hanedanlığı, Gonanda Hanedanlığının hâkimiyeti yeniden ele geçirmesi, Karkota Hanedanlığı, Utpala Hanedanlığı, I. Lahor ve II. Lahor hanedanlığıdır. Karkota Hanedanlığının sona ermesine rağmen Utpala hanedanlığında Avantivarman'nın başa geçmesi ile Keşmir'de birçok alanda ilerlemeler yaşanmıştır. Ancak bundan sonraki Keşmir tarihinde önemli boşluklar yaşanmaya başlamıştır. Kısa süreli ve baskıcı yönetimler, entrikalar, iç isyanlar ve siyasi amaçlarla işlenen cinayetler krallığın küçük bir prensliğe dönüşmesine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler ile birlikte Gaznelilerin Keşmir hâkimiyeti, Tüm bunlar üçüncü bölümün konusunu teşkil edecektir.

Dördüncü bölümde ise bahsi geçen dönemlerde Keşmir'in sosyal-Kültürel ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler verilirken bölgenin dini, ekonomik, sosyal ve ekonomik özelliklerine yer verilecektir.

İ.BÖLÜM

KEŞMİR VADİSİ

A.KEŞMİR ADI, ANLAMI VE VADİNİN OLUŞUMU

Bölgeye dair en eski kaynaklarda Satisaras olarak anılan vadi, zamanla Keşmir adını almıştır. Bu vadiyi Grekler *Kaspeiria*, Tibetliler *Khachal*(karlı dağ), Herodot ise *Kaspatyros* olarak adlandırmıştır. Keşmir, Sanskritçe’de “*kanal/nehir yatağı*” manasına gelen “*keş*” ile “*dağ*” manasına gelen “*mir*” kelimelerinin birleştirilmesinden müteşekkil olup çoğunluğu Sanskritçe konuşan yerel ahali tarafından *Kaşir* şeklinde telaffuz edilirken, Arap kaynaklarında da Keşmir ve Kaşmir şeklinde yer almıştır.⁵⁹ Bununla birlikte Makedonyalı İskender dönemi kaynaklarında henüz böyle bir yer adından bahsedilmediği dikkat çekmekte olup batılı kaynaklardan Batlamyus’da ilk kez Keşmir adına rastlanmaktadır.⁶⁰ Bölgeye dair önemli incelemelerde bulunmuş olan M. A. Stein,⁶¹ Batlamyus’daki *Kaspeiria*’nın *Kaspira*’ya, yine eski Sanskritçedeki *Kaşmira*’ya karşılık geldiğini ve bu adın o dönemden itibaren Hindistan ve İran’da kullanıldığını belirtir.⁶² Keşmir, Çinli seyyahlardan Sung Yan (M.Ö.578) ve Hüen-Tsang(M.Ö. 632-631)’ın kayıtlarında ise *Kia-shi-mi-lo* şeklinde geçmektedir.⁶³

Keşmir’e dair kaynaklarda bölgeye ve üzerinde yaşayan ahalinin menşesine dair efsaneler şehrin geçmişini süslemektedir. Vadinin oluşumu üzerine anlatılan efsaneler ve mitolojik aktarımlar, hali hazırda yapılan modern bilimsel araştırmalar ve arkeolojik bulgular ile de uyumaktadır. Keşmir coğrafyasının şekillenmesine dair efsanelerde vadiyi çevreleyen dağlardan eriyen kar sularının oluşturduğu bir gölün varlığından bahsedilir. Bu efsaneye dair en eski kayıtların yer aldığı *Nilamatpurana*’da⁶⁴ “Satisaras” olarak geçen bu göl Satisar/Sati Gölü’dür.⁶⁵

⁵⁹ Walter R. Lawrence, **The Valley Of Kashmir**, London 1985, s.12; P. Anand Koul, **Geography Of The Jammu And Kahmir State**, Calcutta 1925 s.79; Keşmir dili on üç ayrı lehçeden oluşmaktadır. Cammu, Poonch ve tepelerde yer alan devletler tarafından kullanılır. Tibet’te de bu dil değişikliğe uğramadan konuşulmaya devam etmektedir.

⁶⁰ M. Longworth Dames, s. 602

⁶¹ Macar asıllı İngiliz arkeolog ve coğrafyacı M. Aurel Stein, Orta Asya ve Çin Türkistan’ının tarihi üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Kalhana tarafından yazılan Keşmir tarihinin ana kaynağı kabul edilen Racatarangini adlı Sanskrit eserin İngilizce tercümesini yapmıştır.

⁶² M. Longworth Dames, s.603

⁶³ Saıydı Abbas Athar Rızvi, “*Keşmir*”, **DİA/V**, s.325; M. Longworth Dames, s. 603; M.A. Stein, **The Ancient Geography Of Kashmir**, Calcutta 1899, s.61; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir I**, Lahore 1948, s.13

⁶⁴ Sanskrit bir eser olan Nilamatpurana’nın yazarı bilinmemektedir. Bu eser muhtemelen MÖ. 500 ile M.S. 6-7 yüzyılda düzenlenmiştir.

⁶⁵ Türkkiye Ataöv, **Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış**, Ankara 2014, s.13.

Yapılan arkeolojik, jeopolitik araştırmalar ve mitolojik anlatılar da yüzlerce yıl önce Keşmir’de oldukça büyük bir gölün varlığını desteklemektedir. Jeologlar tarafından da varlığı onaylanan bu gölün volkanik bir patlama sonucunda ya ortaya çıkmış olduğuna, ya da bu patlamanın sonucunda kurumuş olduğuna inanılır. Çevredeki dağlarda bu gölün izlerine rastlamak mümkündür. Vadinin 457 m. yükseklikteki doğu kısmında katmanlar arasında toprağa gömülü halde tatlı su balıkları, istiridye fosilleri ve su keşanesi kabuklarına rastlanmaktadır. Bir su kaynağına dayandığını gösterir nitelikteki bu bulgularla birlikte dağların eteğinde de sahil izleri gölün varlığını desteklemektedir.⁶⁶

Efsaneye göre; gölden doğu ve aynı zamanda gölde yaşayan şeytan Jalodhbhava, göl yakınlarındaki bütün bölgelerde büyük bir yıkıma yol açtı. Tüm Nagasların babası olarak kabul edilen bilge Kashyapa, Hindistan’ın kuzeyine yapmış olduğu kutsal bir ziyaret esnasında oğlu Nila’dan bu üzücü olayı duymuştur. Brahma’nın⁶⁷ ve diğer tanrıların yardımıyla bu şeytanı cezalandırmaya karar verdi. Ancak şeytan gölden ayrılmayı reddetti. Göl kurutulurken şeytana saldırıldı. şiddetli bir çatışmanın sonucunda şeytan öldürüldü ve Kashyapa göle yerleşti.⁶⁸ Gölün kurutulmasının ardından kurulan yeni yerleşim alanına da bu yüzden *Kashyap-pur* veya *Kash-yap-mar* daha sonra da *Kaşmir* denilmiş olup zamanla vadiye yerleşimler başlamıştır. Yine efsaneye göre Keşmir’e ilk yerleşenler, şeytani varlığın zulmünden kaılan “*yılan insanlar*”dır.⁶⁹

Keşmir vadisi, Cehlam ile ona akan başlıca kolların yanı sıra Sind ile Lidar’ın oluşturduğu bir göl yatağıdır. Baramula geçidinin önünü kapatan kayaların zaman içinde tabi set özelliğini kaybederek ortadan kalkmasıyla birlikte gölün kurumasına yol açtığı tahmin edilmektedir.⁷⁰

Stein’in aktardığı bir başka efsaneye göre ise, “*Keşmir’deki göl kurutulduktan sonra Candrapura tarafından kasaba işgal edildi. Kasabaya gelen bu kutsal adam(Brahman) eğlenceyi reddetti, lanetledi. Daha sonra, eski bir Brahman kılığında ülkeyi ziyaret eden bir çeşme tanrısı, kasabanın yeniden kurulması için krala sorular sormuş ve onay almıştır. Kral ve halkı buna göre batıya kısa bir mesafedeki bir bölgeye göç etmiş ve Tanrının emri ile yeni bir*

⁶⁶ P. N. K. Bamzai, s.54

⁶⁷ Efsaneye göre bu Brahmanın Morya(Maurya) hanedanının ilk hükümdarı Çandragupta ve Keşmir’i Pisacas adında birisinden kurtarmış ve Keşmir vadisini yaşanabilir bir yer haline getirmiştir. Ellsworth Huntington, “*The Vale of Kashmir*”, **Bulletin of the American Geographical Society XXXVIII/XI, (1906), s.677, <http://www.jstor.org/stable/198650>**

⁶⁸ P. N. K. Bamzai, s.53vd.

⁶⁹ Türkkiye Ataöv, s.13; P.N.K. Bamzai, s.4

⁷⁰ M. Longworth Dames, s.601

şehir kuruldu. Herkes kasabadan ayrıldıktan sonra tanrı gölde yalnız kaldı ve eski kenti yerle bir etti”.⁷¹

Kimi gerçeklerle bağdaşan bu efsaneler bilimsel bazı yorumlar ile de uyumludur. Buradan da anlaşılacağı gibi Keşmir’in tarihi ile ilgili ilk veriler mitolojik niteliktedir. Bu bilgiler ışığında vadinin tarihinin M.Ö II. yüzyıla kadar dayandığı bilinmekle birlikte belgelere dayanan bilgilerimiz ise M.Ö. III. yüzyıldan sonrasına aittir.

B.COĞRAFI KONUM

Keşmir sık sık zirvelere ulaşan yüksek rakımlı vadilerin yer aldığı, aynı zamanda dünyanın en yüksek ikinci tepesinin bulunduğu ve çevresindeki topraklara hâkim bir yükseltide Hindistan yarımadasının en stratejik bölgelerinden birisidir. Pencap’ın kuzey kesimi olan yani Hindistan’ın doğusu ile Pakistan’ın batısındaki kısım, güneyde “*Dış Tepeler Bölgesini*” oluşturur.⁷² Geniş bir alana yayılmış olan tepeler birbirine paralel ve yükselteleri deniz seviyesinden uzaklıklarına bağlı olarak değişir. Bu kayalıklar ve dayanıklı tepeler dar vadiler arasında uzanır. Dünyanın en yüksek ikinci dağı olan K2(Goodwin Austin)⁷³ ve dünyanın en uzun buzullarından Baltoro da dâhil olmak üzere doğanın birçok mucizesi bu küçük bölgede toplanmıştır. Kimi buzullar oldukça büyüktür.⁷⁴

Keşmir’in siyasi ve iktisadi hayatının merkezi Keşmir vadisi olup coğrafyanın tabii şartları Himalayaların⁷⁵ güneyini siyasi ve ekonomik bir yapı olarak biçimlendirdiğinden Pakistan ve Hindistan’ın bağımsız devlet olarak ayrılması bölgede benzersiz sorunların da temelini teşkil etmektedir.⁷⁶

Baltistan, Gilgit, Ladakh ve Hunza-Nagir⁷⁷ oluşan Cammu-Keşmir vadisi Hindistan içerisinde yer alan en büyük merkezlerden⁷⁸ biri olmakla birlikte aynı zamanda dünyanın en yüksek yerleşim yerlerinden biri olma özelliğine de haizdir. Hindistan’ın en eski kentlerinde

⁷¹ Ellsworth Huntington, s.677vd.

⁷² Türkkiye Ataöv, s.14

⁷³ Karakurum Sıradağlarının zirveleri “K” ile simgelenmektedir ve daha sonra numara verilerek K1, K2, K3 olarak sıralanmaktadır. Böylece, dünyanın en yüksek ikinci dağı bir adla değil yalnızca bir harf ve sayıyla tanınmıştır. Ancak, 1867’de Karakurum Sıradağlarının güneyinde araştırmalar yapan bir İngiliz görevli olan Goodwin Austin’in adı Londra’daki Coğrafya Topluluğu tarafından önerilerek adının buraya verilmesi kararlaştırılmıştır. Shafi Shauq-Qazi Zahoor-Shoukat Farooqi, **Europeans in Kashmir**, Srinagar 1997, s.59-60. Karakurum’a dair bir diğer çalışma: Oscar Eckenstein, **The Karakurams and Kashmir**, London 1896.

⁷⁴ D.N. Wadia, **Geology of India**, London 1949, s.389

⁷⁵ Himalaya adı Sanskritçede, kar anlamındaki “*hima*” ile ev anlamındaki “*alaya*” kelimelerinden alınmıştır. “*Kar evi/ Karluk*” anlamına gelmektedir.

⁷⁶ Türkkiye Ataöv, s.15

⁷⁷ Bu iki bölgeye ilişkin bir çalışma: Gottlieb William Leitner, **The Hunza-Nagar Handbook**, London 1889

⁷⁸ 26 Kasım 1949’da kabul edilen ve 26 Ocak 1950’de yürürlüğe giren anayasaya göre Hindistan, Cammu ve Keşmir de içinde olmak üzere 25 devletten ve 7 birlik toprağından oluşmaktadır.

biri olan ve yazlık başkenti olarak kullanılan Srinagar'ın Maurya İmparatoru Aşoka (M.Ö. 269-232) tarafından kurulduğu ihtimali oldukça yüksektir.⁷⁹

Keşmir vadisinin coğrafi ve fiziksel şartları göz önüne alındığında, Hindistan ve Pakistan'ı XX. Yüzyılın ortalarında bağımsızlık kararının alınmasından sonra Keşmir üzerinden yaşadıkları çatışmaların sebeplerini görebiliriz. İndus havzasının üst kısmında bulunması açısından vadinin, Pakistan ile fiziksel bağılıklarının daha çok olduğu söylenebilir. Ravi, Celum, Cenab ve İndus'un kolunu oluşturan Shyok dâhil bütün nehirleri Pakistan'ın Pencap ve kuzeybatısındaki yerlere akar. Hindistan ile arasındaki dağlarla karşılaştırıldığında Pakistan ile arasındaki dağlık engebe yok denecek kadar azdır.⁸⁰

a. Dağlar

Keşmir'i kuşatan dağlar birbirinden farklı renk ve şekillerdedir. Kuzeyde 8.056 metre ile Nanga Parbat Burnu en yüksek dağ silsilesi, doğuda Sind tarafından vadiyi koruyan Haramukh daha güneyde Srinagar'dan bakıldığında Hindularca kutsal sayılan Gwash Brari, Amarnath, güneyde Pir Pancal, kuzeyde Tosamaidan ve kuzeybatısında Kajinag ile çevrilidir. Pir Pancal dağları Keşmir ve Hindistan'ı birbirinden ayıran en yüksek dağ aralığıdır. Bu dağ aralığı Tatakuti zirvesinde 4.730 m. ile en büyük yüksekliğe ulaşır.⁸¹

Keşmir'in Hindistan tarafında kalan bölümü son derece dağlık olup her taraftan bir dağ silsilesi ile çevrilmiştir. Kuzeyden "*muztag*"(buzdağı) adı verilen buzullarla kaplıdır. Bir seri halindeki dağ silsilesi ile çevrili vadinin 8125 m. yükseklikte yer alan ve Himalaya dağlarının en yüksek dağı Nanga Parbat⁸² burnu meşhurdur. Bölgeyi adeta saran dağ silsilesi Keşmir'in siyasi yaşamını da şekillendirmiştir ve onu geçilmez kılmıştır. Böylece ülke dünyanın geri kalanından bu dağ silsilesi aracılığı ile ayrılmıştır. Komşusu olan devletler, özellikle kuzey batıdan gelen istilalarla sarsılırken Keşmir vadisi bu doğal savunma sistemleri ile kendini korumuştur. Dağlar vadiyi düşmanlarından korumakla kalmamış, eski kültürünün değişimini de önlemiştir.⁸³

Dağların son bulunduğu yerde stepler başlar ve bu platolar Karewas⁸⁴ olarak bilinir. Bunlar bazen vadinin ortasında ondan ayrı haldedir.⁸⁵ Cammu'dan, Keşmir vadisini ayıran dağlar

⁷⁹ Türkaya Ataöv, s.6

⁸⁰ Türkaya Ataöv, s.20

⁸¹ M. Longworth Dames, s.601; P. N. K. Bamzai, s.5

⁸² Nanga Parbat, "çıplak dağ" anlamına gelir ve Himalayalar'ın en yüksek ikinci zirvesidir

⁸³ Sunil Chandra Ray, **Early History and Culture of Kashmir**, New Delhi 1970, s.2

⁸⁴ Keşmir'in bu jeolojik oluşumlarına dair bkz. Fredric Drew, **The Jummoo and Kashmir Territories**, London 1875, s.167.

⁸⁵ P. N. K. Bamzai, s.5

güneyde bulunan “*Dış Tepeler Bölgesi*” arasında uzanır. Orta Dağlar olarak adlandırılan bu bölge denizden 1.219 ve 3.658 m. yükseklikte yer alır. Bhadrwah, Kishtwar ve Pudar vadilerini içine alır. Dış Tepelerin aksine devletin bu bölgesinde sulama imkânları geniş ve kar uzun süre yüksek tepelerde kalır. Dağlarla çevrili vadiler arasından Bhadrwah vadisi bulunur. Denizden yaklaşık olarak 1.646 m. yükseklikte bulunur.⁸⁶

Önemli kasabalarından Kishtwar’ın platoları daha az olup yakınındaki Padar, Cenab’ın küçük bir vadisidir. Mineral açısından zengin olan bu vadinin daha yüksek yerlerinde safir madenleri bulunur. Burada ayrıca Kuvars ve kristal benzeri yarı değerli taşlarda yer alır. Orta dağlardan Keşmir vadisini çevreleyen dağlara geçilebilir. Devletin en canlı parçası olan bu bölge dağların dışından, vadinin güneybatısı ve güneyindeki Pir Pancal dağlarından başlar, 2.438’den 4.572 metreye kadar değişen yüksekliğe sahiptir. Bu 3.901 metreden aralıkta 4.732 metreye ulaşan zirveler yer almaktadır. En yükseği Romesh Thong olan zirve Sunset zirvesi olarak da adlandırılır. Dağlardaki kar, başta Celum Nehri ve akarsular olmak üzere su kaynaklarını besler.⁸⁷

b-Su Kaynakları ve Göller

Genel olarak Keşmir vadisinin çevresi, yükseklerden akan kar suları, nehirler ve göllerin birbirine karıştığı bir yerdir. Bölge su kaynakları bakımında zengindir. Öyle ki dünyada çok fazla tatlı su göllerinin bulunduğu yerlerden birisidir. Bunlar arasında Vular, Manasbal ve Dal gölü en bilinenlerindendir.⁸⁸ Bu göllerin yanı sıra kar sularının erimesi ve buzullaşma sonucunda oluşan sayısız dere bulunur. Pakistan’da ülkeyi kuzeyden güneye kat edip sulayarak tek bir havza haline getiren, ülkenin can damarını da teşkil eden Sind nehrinin kollarını oluşturan İndus, Celum, Cenab ve Ravi nehirleri Keşmir’den doğmaktadır.⁸⁹

Haramukh çevresindeki üst vadilerde bulunan göl ve göletler Gangabal, Lool Gool ve Sarbal gölleridir. Bunlar deniz seviyesinden 3.692 m. yükseklikte yer alır. Gangabal gölü Keşmir Hinduları tarafından kutsal görülmektedir. Celum nehrinin kaynağının Pir Pancal dağlarının güneydoğusunda yer alan Kaunsar Nag gölü olduğu rivayet edilmektedir. Vadiden

⁸⁶ P. N. K. Bamzai, s.3

⁸⁷ P.N.K. Bamzai, s.3; Altaf Hussain, **Wounded Paradise**, Srinagar 1991, s.3; W. Lawrence, s.14

⁸⁸ P.N.K. Bamzai, s.5; Türkkaya Ataöv, s.15

⁸⁹ Choudhary Rahmet Ali, s.111. Bkz. Ek 2; Türkkaya Ataöv, “*Keşmir Meselesinin Önemi*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XV/I 1960**, s.196

bahsederken Celum nehrine değinilmeden Keşmir'i anlayamayız, çünkü vadiyi tam olarak uzunluğu ile saran bu nehir onun yaşam kaynağıdır.⁹⁰

Sayırsız gölün yanı sıra bölgede ticaretin gelişmesini sağlayan suyolları bulunur. Bölge verimli arazileri ve zengin yeraltı kaynakları ile adeta cennetten bir vadiyi andırmaktadır. Bölgeye hâkim olan Babür imparatorları göllerin muhteşem manzarasından dolayı Keşmir'de açık hava bahçeleri yaptırmışlardır.⁹¹ Babürlüler oldukça mükemmel düzenlenen saraylarından akarsuları ve birbirinde farklı çiçeklerin renk seyredereklerdi.⁹²

Bölgenin doğusundan Ravi nehri, batısından ise Celum nehri akar. Tavî nehri ve bir diğer Ujh nehri yakınlarındaki daha küçük bir nehre akar. Akhnur kasabası yakınlarında bulunan dağlardan akan Cenab nehri, Cammu'nun 29 km. kuzeybatısında ve Pencap ovalarına ulaşmadan Cammu'ya akar. Bölge de birçok kasaba vardır. Akhnur, Cenab nehrine yakınlığı ve ticari öneminden dolayı verimli bir kasaba konumundadır.⁹³ Ancak erimiş buz ve kar sularının neden olduğu seller bölgedeki yaşamı zorlaştırmakta ve buna bağlı olarak ekinlerin harap olması vadide kısa süreli kıtlıklara da yol açmaktadır.

Vadideki göllerin başlıcaları şunlardır;

b-a. Vular Gölü

Vadinin Kuzeydoğusu boyunca uzanan Vular⁹⁴ gölü Hindistan yarımadasının en büyük tatlı su gölüdür. 20 km. uzunluğunda, 8 km. genişliğindedir. Celum nehrinin suları kuzeybatıda Vular gölünün suları ile birleştikten sonra Baramula⁹⁵ya akar. Bu göl bölgede kurumamış göllerin başında gelir.⁹⁶

⁹⁰ Türkkaya Ataöv "Keşmir Meselesinin Önemi", s.196; P.N.K Bamzai s.5-6

⁹¹ Keşmir'in büyüleyici manzarasından etkilenen Babür imparatorları burada havuzlu, fiskiyeli ve bol çiçekli bahçeler inşa ettirdiler. Cihangir dört açık hava bahçesi yaptırmıştır.(Achabal, Neşhat Bagh, Shalimar Bagh ve Vernag). Bunlar arasında Neşhat bağ Keşmir'in en bilinen bahçeleri arasındadır. Francis Younghusband, **Kashmir**, London 1911, s.83; W. Lawrence, s.22

⁹² Türkkaya Ataöv, s.7

⁹³ P. N. K. Bamzai, s.2

⁹⁴ Bühler bu gölün isminin Sanskritçede "Ullola" şeklinde kullanıldığını belirtir. G. Bühler, "Report", **Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society**, Bombay 1877

⁹⁵ Baramula Srinagar'ın 50 uzaklığında ve denizden seviyesinden 1.500 m. yüksekte yer alır. 1931 yılında yapılan nüfus sayımına göre 6.886 kişilik nüfusun 5.839'unu Müslümanlar oluşturmaktadır. 1941 yılına gelindiğinde tüm nüfus 12.722 olarak hesaplanmıştır. Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.10

⁹⁶ P.N.K. Bamzai, s.5;W. Lawrence, s.20; M. Longworth Dames, s.601; A.N. Raina, **Geography of Jammu & Kashmir State**, Jammu 2002, s.9

b-b. Dal Gölü

Srinagar'ın doğusunda tepelerdeki Dal gölü, 8 km. uzunluğunda, yaklaşık olarak 4 km. genişliğindedir. Ağaçlarla çevrili ve dağa yaslanmış halde bulunan bu göl mükemmel görünmektedir. W. Lawrence eserinde Srinagar'ın merkezindeki bu gölü dünyanın en güzel noktası olarak ele almıştır.⁹⁷

Dağ sırtlarını bir ayna gibi yansıtan suları ve sahilindeki ağaç ve bitki örtüsünün çeşitliliği zarif bir güzelliği barındırır. Gölün batı yakasında ünlü yüzen bahçeleri vardır. Bu bahçeler gölün bir yerinden başka bir yerine rahatlıkla taşınabilir. Başkentini iki ucunu birleştiren üzerinde tahta köprülerin yer aldığı Dal Gölü, Keşmirlielerin sahip olmaktan gurur duydukları göllerden yalnızca biridir. Srinagar'ı iki yakaya bölen Dal Gölü'nün çevresinde Hindistan'ın hükümdarları tarafından yaptırılmış 777 bahçe bulunmaktadır. Şu an bütün vadiyi simgeleyen çınar ağaçlarını ilk dikenlerde onlardır.⁹⁸

b-c. Manasbal Gölü

Sind vadisindeki⁹⁹ bu göl Srinagar'dan yaklaşık olarak 28 km. uzaklıkta kuzeybatısında yer alır. 5 km. uzunluğunda 1 km. genişliğindedir. Manas “dağ” ve Bal “göl” anlamına gelir. Yüksek dağlarla çevrili olması sebebiyle bu isimle anılmıştır. Manasbal gölü kendisini çevreleyen tepeleri yansıtan yeşil-mavi suları ve 12.8 m. derinliği ile vadinin en derin gölüdür. Bir kanal aracılığıyla Celum nehrine bağlanır. Babürler gölün çevresinde yazlık bahçeler inşa ettirmişlerdir.¹⁰⁰

b-ç. Kaunsar Nag Gölü

Pir Pancal aralığındaki bu göl deniz seviyesinden yaklaşık olarak 4.570 metre yükseklikte yer alır. Yaz ayları boyunca yüzen buzullar üzerinden eksik olmaz. 5 km. uzunluğunda 3 km. genişliğindedir.¹⁰¹

⁹⁷ W. Lawrence, s.21

⁹⁸ Türkkaya Ataöv, s.7; A. N. Raina, s.9

⁹⁹ Hindistan alt kıtasında tarihi bir bölge ve günümüzde bir eyalet, Pakistan'ın güneydoğusunda indus nehri çevresinde yayılan Sind bölgesi batı kesimleri dağlık, orta kesimleri İndus çevresindeki alüvyonlu ovalar, doğuda kumlu çöller (büyük bir kısmı Hindistan sınırları içerisinde) olmak üzere üç farklı coğrafi ünitelerden oluşur. Azmi Özcan, “Sind”, **DİA/XXXVII**, s.242.

¹⁰⁰ Walter R. Lawrence, s.21; A. N. Raina, s.10

¹⁰¹ Walter R. Lawrence, s.20-22; Altaf Hussain, s.7vd; A.N. Raina, s.10

b-d. Harvan Gölü

Srinagar'a 21 km uzaklıkta yer alır. Şehrin su kaynaklarından birisidir.

b-e. Hokarsar Gölü

Baramula yolu üzerinde bulunur. Etrafında çok sayıda söğüt ağacı yer almaktadır.¹⁰²

Bu göllerin yanı sıra Nilnag, Gadsar, Alapathar, Kishansar, Vishansar, Tsurbar, Tarsar, Marsar, Handisar ve Gangabal gibi sayısız göl ve su kaynağı bulunmaktadır.¹⁰³

c. Geçitler

Asya tarihinde iki önemli bölge vardır. Tarih boyunca atlı-göçebe kavimler ve kuzeyden güneye, doğudan batıya göç edenler kitleler halinde ya da akın maksadıyla hep bu yolu kullanmışlardır. Bu yollar, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan “*Kafkaslar*”, diğeri de Türkistan ve Hind kıtası arasında tesadüf bir şekilde yine aynı isimle adlandırılmış olan “*Kafkaslar*” olarak belirtilen bölgedir.¹⁰⁴

Hindistan yarımadasında yer alan geçitler *Dağ Geçitleri* ve *Vadi Geçitleri* olarak ikiye ayrılır. Geçit olarak kullanılan bu coğrafi alanlar için Afganistan, Pakistan, Doğu Türkistan ve Keşmir'de yerel isimler kullanılmaktadır. Keşmir ve Doğu Türkistan'daki geçitler için *dawan/daban* tabiri kullanılır. Kilik dawan, Menteke dawan gibi...¹⁰⁵ Keşmir coğrafyasının doğal özelliklerinden biri de tarih boyunca vadiyi bir koruma duvarı şeklinde çevreleyen dağlardır. Bu durum hem vadiye yaşayanlar hem de dışardan gelen yabancılar açısından farklı getirileri olan bir özellik olmuştur.

Çinli seyyah Hüen-Tsang'de vadiyi çevreleyen dağlar ve aşılması güç geçitler bulunduğunu belirtir.¹⁰⁶ Biruni aynı şekilde dağların bu doğal gücünden ve geçişlerde yapılan kontrollerden bahseder.¹⁰⁷ Keşmir vadisini çevreleyen dağlar vadinin dış dünya ile iletişimini

¹⁰² A. N. Raina, s.10

¹⁰³ Walter R. Lawrence, s.20-22

¹⁰⁴ Mehmet Tezcan, “*Kuzey Hindistan Geçitleri*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I (Ocak-Haziran 2001)**, s.141

¹⁰⁵ Mehmet Tezcan, s.142

¹⁰⁶ Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, London 1884, s.148

¹⁰⁷ Keşmir yüksek dağlarla çevrili bir plato üzerine kurulmuştur. Ülkenin güneyi ve doğusu Hindu hakimiyetinde iken, batısı Bedaşan'a kadar Bolar-Shah ve Shugnan-Shah gibi krallar arasında paylaşılmıştır. Kuzeyi ve doğusunun bir kısmı Hotan ve Tibet Türklerine aittir. Keşmir sakinleri sürekli yaya olarak yolculuk yapar, hayvanlara ve fillere binmezler. Keşmir insanı ülkesi koruma endişesi ile vadiye giriş ve çıkışlara çok dikkat eder. Sonuç olarak onlarla ticaret yapmak çok zordur. Eskiden bir ya da iki yabancıya özellikle Yahudilerin ülkelerine girmesine izin verirdiler, ancak şimdi herhangi bir Hindu'nun ya da hiç tanımadıklarının izin vermemektedirler. Keşmir'e giriş için en iyi yol Celum ve Sind nehri arasında bulunan Babrahan kasabasıdır. Celum nehrinin iki

sağlar. Yaklaşık olarak yüz yıl kadar önce vadinin dünya ile bağlantı kuracak herhangi bir yolu yoktu. Yayalar, filler ve atlar bu geçitleri kullandılar. Çok eskiden Keşmir’de tekerlekli seyrüseferlerin yapıldığı ve dış dünya ile iletişim kurmaya elverişli birkaç yol olduğu bilinmektedir. Ancak bu yollar engebeli ve yalnızca atlar ile aşılabilen patikalardır.¹⁰⁸

Devletin, ülkenin geri kalanı ile iletişimi geçmişte daha ilkel bir biçimde ve sınırlı idi. Bununla beraber arazinin engebeli yapısı ve coğrafyanın zorlu şartları halkın serbest dolaşımına engel olmaktadır. Vadiye doğudan, güneyden ve batıdan girişi sağlayan yollar erken dönemin kaynakları ve yabancı seyyahlar tarafından kaleme alınmıştır. Timur tarihçisi Şerafettin Ali Yezdi, Zafername’inde Keşmir için şunları söyler: ” *Bu ülke her tarafı kendiliğinden dağlar tarafından çevrelenmiş, halkı ise ülkelerini tahkim etme endişesi duymadan, düşman saldırılarına karşı korunmaktadır.* ”¹⁰⁹

Vadiden Ladakh’a, oradan da Tibet ve Orta Asya’ya ve Hindistan’ın geri kalan bölümüyle arasındaki anayol olan Banihal’e ulaşan çeşitli yollar Keşmir’in dış dünya ile bağlantısını sağlar. Tibet, Orta Asya ve Ladakh’a girişi sağlayan Zocila, Celum’dan vadiye doğru Gandhara, Pir Pancal’a doğru Banihal ve Pir Pancal ve Tosamaidan’dan geçen Pencap yolu vb...¹¹⁰ Keşmir’in yabancı istilacılara karşı savunulması açısından Ladakh stratejik bir noktadır. Babürlerin Ladakh’a olan ilgileri de hiç şüphesiz bundan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Keşmir’in kaderinin, Ladakh ile sıkı sıkıya bağlı olduğu söylenebilir.

Keşmir bölgesinde ticari ve stratejik önemi bulunan birkaç geçit vardır ki bunların en bilinenleri, kuzeyde, Doğu Türkistan’dan Karakurum dağlarını güneye doğru geçmeye olanak veren, Yarkent Derya yakınlarındaki *Karakurum*, güneybatıda ise Himalayalar’dan geçerek Pakistan’a girişi sağlayan *Babusar* geçitleridir. Doğusunda yer alan Zocila geçidi tarihinin her

yakasında dört fersahlık(5685 m.) bir alanı kaplayan Keşmir şehri feribotlar ve köprülerle birbirine bağlanır. Bkz., Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûni, **India I**, (nşr., Edward C. Sachau), London 1910, s.206-207

¹⁰⁸ Sunil Chandra Ray, **Early History and Culture of Kashmir**, New Delhi 1970, s.3. Ancak bu yollar günümüzde Pakistan’ın bağımsız bir devlet olma kararı ve Keşmir’in bir bölümünü ele geçirmesi ile artık kullanılamamaktadır.

¹⁰⁹ Keşmir dünyanın en ünlü yerlerinden birisi olmakla birlikte, konumu ve تنها bir yerde bulunması sebebiyle nadiren ziyaret edilmektedir. Bu ülke dördüncü iklimin ortasına yakın bir yerdedir. Dördüncü iklimin başlangıcı burada 33° 54’, enleminde, ekvator dan 34° enleminde dir. Her tarafı dağlarla çevrilidir. Güneyinde Delhi, kuzeyinde Bedaħşan ve Horasan batısına ise Afgan kabileleri yerleşmiştir. Doğusunda Tibet’e kadar uzanır. Doğudan batıya kadar uzanan sınırı 40 fersah, güneyden kuzeye 20 fersah tır. Bu dağlık bölgede düzlüklerin kalbine uzanan akarsular ve zengin bitki örtüsü ile 100.000 köy bulunur. Toprağı verimli ve iklimi de ğişkindir. Bu ülkenin kadınları güzellikleri ile meşhurdurlar. Bkz., **The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia**, (nşr., N. Elias-E. Denison Ross), London 1895.

¹¹⁰ P.N.K. Bamzai, s.11

döneminde önemini korumuştur.¹¹¹ Bölgede yirmi geçit olduğu bilinmekle birlikte, tarihsel bakımdan önemli geçitler şunlardır;¹¹²

c. a.Ladakh Yolu(Zocila Geçidi)

Zocila yolu üzerindeki bu geçit eski zamanlardan itibaren önemli olmuştur. Bu geçit Keşmir, Ladakh, Baltistan, Tibet, Çin ve Sovyet Birliğinin Asya'nın merkez bölgeleri ile bağlantısını sağlamaktadır. Keşmir'in ticaret, kültür ve iç işlerinde hayati öneme sahiptir. Keşmir'in ilk Müslüman idarecisi Richin(Rinchan) burayı kullanarak Ladakh'dan Keşmir'e girmiştir. Bu tarihten yaklaşık iki yüzyıl sonra Haydar Mirza Duglat küçük bir grup Babür askeri ile Keşmir'e buradan girecektir. Zocila geçidi XIV. yy'a gelindiğinde Keşmir'e girmeyi başaran Türklerin geçiş yolu olmuştur.¹¹³

Orta Asya ve Tibet'ten kervanlarla taşınan ürünler Hindistan'a Leh üzerinden giriş yapmaktadır. Leh bu nedenle önemli ticaret merkezi konumundadır. Leh'den Yarkent'e giden yol zorlu ve uzundur yaklaşık 779 km'dir. Karakurum, Khardung-la, Sasser-la arasındaki bu geçit 5,230-5,846 metre rakımlıdır. Rudok'a giden Tibet yolu Leh ve Lhasa arasındaki en yüksek geçittir. Bu geçit Keşmir'in Türkistan ve Çin ile ticari ve kültürel ilişkilerini sürdürmesi bakımından önemlidir.¹¹⁴

c. b. Budil(Sidau) Geçidi

Srinagar, Sialkot ve Akhnoor'u birbirine bağlar. Keşmir'e girişi sağlayan kısa yollardan biri olduğu için Keşmirililer tarafından sık sık kullanılmaktadır. Sidau, Keşmir yakınlarında yer alan bir köy olan Siddhpatha'dan adını almıştır.¹¹⁵ Keşmir kralı Sussala döneminde(1112-1128) tahtı ele geçirmek isteyenler tarafından kullanılmıştır. Yalnızca yaya yolu olarak kullanılmaktadır.¹¹⁶

¹¹¹ Mohıbbul Hasan, **Kashmir Under The Sultans**, Calcutta 1959, s.22

¹¹² Cammu ve Keşmir arasındaki geçitler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Le Marquis De Bourbel, **Routes in Jammu and Kashmir**, Calcutta 1897

¹¹³ P.N.K. Bamzai, s.11

¹¹⁴ Mohıbbul Hasan, s.25; P.N. K. Bamzai, s.11; Altaf Hussain, s.5; M. Tezcan, s.155

¹¹⁵ M. Aurel Stein, **Kalhana Rajatarangini II**, s.373.

¹¹⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana Rajatarangini II**, s.393; Mohıbbul Hasan, s.23; Altaf Hussain, s.4

c. c.Marbal(Mermer) Geçidi

Keşmir ile Kisthwar'ı¹¹⁷ birbirine bağlar. Bu yol kış boyunca kapalıdır.¹¹⁸

c. ç.Gilgit Yolu

Srinagar'dan Gilgit'e giden yol bu yol yaklaşık 359 km'dir. Bandipore'nin ötesinde yer alan Gurais vadisini geçtikten sonra Burzil geçidinden sonra gelir. Bu geçidin devamı niteliğindedir. Engebeli olan bu geçit aynı zamanda تنها olması nedeniyle Nanga Parbat Burnu dışında, Gilgit'e varıncaya kadar buradan geçenleri cezbedecek hiç bir şey yoktur.¹¹⁹

c. d.Celum Vadisi Yolu

Celum vadisi, Hazara ve İndus arasındaki en kısa iletişim hattı olan bu yoldur. Baramula'nın aşağısındaki vadi yolu eski zamanlardan itibaren yolcuların en sık kullandığı güzergahtır. Hüen-Tsang, Hazara ve Gandhara'dan Keşmir'e gelirken bu yolu kullanmıştır. Celum vadisi güneyinde Pir Pancal dağlarının bir uzantısı ve kuzeyinde Kajinag olmak üzere iki dağ sırası arasında sınırlanmıştır. Baramula'dan aşağı doğru, Celum nehri boyunca 128 km. devam eder. Nehrin akıntısı bu iki dağ sırası arasında Muzaffferabad yakınlarında yavaş yavaş azalmaktadır. Bu geçit çok yüksek noktalara ulaşmaz.

XX. yy'a gelindiğinde Celum yolu inşa edildi ve tekerlekli araç trafiğine açıldı. Srinagar'dan 212 km. uzaklıktaki Murre yolu da bu güzergaha katıldı. İlerleyen yıllarda Srinagar ve Cammu arasındaki Banihal yolunun açılmasına dek bu yol Celum'um hayat kaynağıydı. 1947'de Pakistan'ın bağımsızlığını elde etmesiyle bu bölge Pakistan'ın idaresine geçmiştir. Bu yol Srinagar'dan 105 km. uzaklıktaki Uri'nin gerisinde kaldı.¹²⁰

c. e.Banihal Yolu

Kalhana tarafında *Banasala* olarak bahsedilen bu geçiş yolu adını kuzeyde bulunan bir köyden almaktadır.¹²¹ Bu yol Keşmir ve Hindistan arasında geriye kalan tek bağlantı yolu olarak görülmektedir. Keşmir vadisi ile Cammu'yu birbirine bağlar ve Pir Pancal aralığının

¹¹⁷ Kisthwar(Kashtavar) muhtemelen X. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Cenab nehri üzerinde Keşmir ve Chamba arasında yer alır. Kalhana dağınık haldeki tepe devletlerinden müteşekkil olduğunu belirtir. Evrengizib zamanında ricaları Bağdat'dan gelen Sayyid Farid-Din'in tesiri ile İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Maharaca Gulab Singh tarafından toprakları ele geçirilinceye kadar bağımsızlıklarını korumuşlardır. G.M.D. Sufi-M.A.D. Litt, s.67.

¹¹⁸ F. Drew, s.532vd.

¹¹⁹ P. N. K. Bamzai, s.12

¹²⁰ P. N. K. Bamzai, s.12; P. Anand Koul, s.89vd.

¹²¹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, New Delhi 1961, s.392; P.N.K. Bamzai, s.12; Mohibbul Hasan, s.23.

doğusundaki nihai noktası konumundadır. Pencap ve Cenab vadisinin üst kısımları arasında iletişimi sağlar. Keşmir vadisine girmek isteyen istilacıların kullandığı yollardan biridir. 1846'da Dogra yönetimi tarafından kurulmuş, bu geçit ile Cammu ile iletişim ve ulaşım sağlanmıştır. Bu yol Banihal geçidi boyunca uzanan 3.2 km. uzunluğunda, 2.215 m. yüksekliğindeki tünel, Cenab'dan vadiyi takip ederek Cammu'da son bulmaktadır. 1915'de araç trafiğine açılmıştır. 1957 yılında 2.194 m. yüksekliğindeki Jawahar tünelinin inşası ile bu geçit, bakımına harcanan muazzam paralara rağmen bir açık hava yolu olarak kalmıştır.¹²²

c. f. Babür Yolu(Pir Pancal Geçidi)

Pir Pancal serisinde Pencap'a giden birkaç geçit vardır. Bu dağ aralığının merkezindeki Pir Pancal geçidi 3.500 metre yüksekliği ile düşük eğime sahiptir. Eski zamanlardan beri kullanılan yol Keşmir ile Pencap arasındaki iletişimde sıklıkla kullanılmaktadır. Hunlar, Babürler, Sihler ve hatta Dogralar bu yolu kullanmışlardır. Günümüzde *Babür Yolu* olarak adlandırılan bu yol Cammu ve Srinagar'ı birbirine bağlamak amacıyla yeniden inşa edilmektedir.

Kalhana bu yoldan sıklıkla bahsetmektedir. Yol üzerinde Babürlüler tarafından inşa edilen *İmparatorluk Yolu* yer almaktadır. Bu yol Abul Fazl ve Evrangizib'in Keşmir ziyareti esnasında yanında bulunan Avrupalı fizikçi Bernier tarafından ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.¹²³

c. g. Poonch Yolu(Tosamaidan Yolu)

Bu geçit Keşmir'in merkezi ile Lahor arasında doğrudan geçişi sağlar. Keşmir'in son Hindu kralları güvenlik ve yerleşme amacıyla çoğunlukla Lahor'da yaşamışlardır. Bu yüzden bu geçit onlar için önemli olmuştur. Konumundan dolayı Keşmir ile iletişimin sağlanmasından önde gelen önemli yere sahiptir. Ayrıca bu yol Keşmir vadisi ile Poonch arasında doğrudan ulaşımı sağlayan yoldur. Eski tarihlerden bu yana özel bir ehemmiyeti vardır. Tosamaidan'ı geçtikten bu yol batısında bulunan Mandi Köyüne ve oradan Poonch'a kadar devam etmektedir. Hüen-Tsang Keşmir vadisinde iki yıl kaldıktan sonra, Hindistan'a yapmış olduğu gezilerde bu yolu kullanmıştır. Keşmir tarihinin iki ciddi istila hareketi yine bu yol üzerinden yapılmak istenmiştir. 1015 ve 1021'de Gazneli Mahmud ve 1081 yılında Sihler, Keşmir'i ele geçirmek amacıyla bu güzergâhı kullanmışlardır. Ancak bu iki girişimde başarısızlıkla

¹²² P. N. K. Bamzai, s.13; M. Tezcan, s.155

¹²³ François Bernier, *Travels In The Mogul Empire*, (nşr., Vincent A. Smith), London 1916, s.426vd; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s.394; P. N. K. Bamzai, s.13; Altaf Hussain, s.4

sonuçlanmıştır.¹²⁴ Biruni bu durumu şöyle izah etmiştir; ” *Gazneli Mahmud’un Pencap zaferi buranın insanı tarafından sevinçle karşılandı. Ancak aynı zafer Keşmir ve Banaras”da gösterilemedi*”.¹²⁵

c. ğ.S’urapura Geçidi

IX. yy’da Avantivarman’ın yardımcılarında S’ura tarafından kurulan bu şehir Rajapuri’den Keşmir’e geçişi sağlayan önemli bir ticaret yoludur. Bu geçit dışardan yapılan istilalara karşı askeri bir üs olarak kullanılmıştır.¹²⁶

c. h. Karakurum Geçidi

5575 m. yükseklikte bulunur ve Agıl silsilesi üzerindedir. Keşmir-Doğu Türkistan sınırında yer alan bu geçit, güneye açılır. “*Karakurum*” kelimesi siyah renkte ve şekil değiştirme özelliğine sahip kayalardan oluşan dağ silsilesi içinde yer aldığından olsa gerek bu isimle anılmaktadır. Başka bir açıklamaya göre ise “*parçalı / kırık kaya*” demektir; bu şekilde isimlendirme yapılmasında karlarla kaplı ve muazzam, gri renkte dağ kümeleri ve bu kümeleri kesen dağ boğazlarının üzerindeki bu kümelerin, bir kule gibi yükselmesidir. Bu geçitler, yüksek oldukları için son derece güç, ama kısa geçiş olanağı veren bir özelliği vardır. İran, Afganistan ve Keşmir’den gelenleri Doğu Pamirlere ve Asya’nın iç kısımların ulaştırır.¹²⁷

Çince’de K’a-la-k’un-lun, Khara-khorin, Hala-ho-lin, Har Horin, Ho-lin şeklinde ifade edilen Ahmet Temir’in Gizli Tarih’i neşrinde Hara-horum, Hara-balgasun şeklinde belirttiği¹²⁸ Karakurum, Türkçe “*kara, siyah, kaya*”, “*kurum ise kamp veya yer*” manasına kelimelerinin birleşiminden müteşekkildir.¹²⁹ Kaşgarlı Mahmud’da ise “*korum: kaya*” ve “*korumluğ ise taşlı, çakıllı dağ*” şeklinde izah edilmiştir.¹³⁰ Kutadgu Bilig’de ise “*Kayu ilke tegse mening bu törüm- ol il barça itlür taş erse korum*” (Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer.) cümlesinde görüleceği üzere korum kelimesi taş, kaya manasında kullanılmıştır.¹³¹

¹²⁴ P. N. K. Bamzai, s.13

¹²⁵ P. N. K. Bamzai, s.62

¹²⁶ M. Aurel Stein, *Kalhana’s Rajatarangini II*, s.394

¹²⁷ M. Tezcan, s.152vd.

¹²⁸ *Manghol-un Niüça Tobça’an (Yüan-Ch’ao Pi-Shi), Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr., A.Temir), Ankara1986, s.195.

¹²⁹ C. Visser, “*Kara-Korum*”, *İA/VI*, s.290.

¹³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, (nşr., B. Atalay), s.498, (IV, s.347), (III, s.61)

¹³¹ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, (nşr., R.R. Arat), Ankara 1998, s.71.

c. ı.Kara Tag Geçidi

Karakurum geçidinin doğusunda ve Doğu Türkistan-Keşmir sınırında yer alır, ancak Karakurum dağ silsilesi üzerinde değildir.

c. i.Yengi Dawan Geçidi

Keşmir'in Keşmir-Doğu Türkistan sınırı üzerinde en doğuda bulunan geçidir. Kunlun Dağları üzerinde bulunan bu geçit, 5822 m. yüksekliğe sahiptir ve Doğu-Batı yönüne açılır. Hotan yakınından geçen Karakaş ırmağının Kunlun Dağlarına yakınlaştığı sınır yerinde bulunmaktadır.¹³²

c. j.Borzil Geçidi

Keşmir vadisi ile Dartistan bölgesini birbirine bağlar. Keşmir'e giden ticaret yolu bu geçitten geçmektedir. Karakurum ve Himalaya dağları arasında ve Deosai silsilesinin güneyinde, Bunci-Astor-Minimarg yolu üzerindedir. Minimarg kasabasına yakındır, 5000 m. yüksekliğe sahiptir.¹³³

c. k.Babusar Geçidi

Himalayalar'ın hemen girişinde, Kagan vadisi¹³⁴ sonunda yer alan ve 4173-4200 m. yükseklikte olan bu önemli geçit, Pakistan-Keşmir-Hindistan sınırında, İndus nehri üzerindeki Chilas'ın da hemen güneyinde ve Chilas-Kagan yolu üzerinde yer alır, Naran'dan 80 km. uzaklıktadır. Rawalpindi'den Gilgit'e doğru Hunza'ya ulaşmak için bu geçitten başka bir yol yoktur. Bu geçit Gilgit vadisinin kapısı olarak bilinir. Yazları Temmuz-Ağustos aylarında yalnızca 6 hafta açık olan geçit kuzey-güney yönüne açılır. İslamabad'dan Karakurum'a gitmek isteyenler bu güzergâhı kullanırlar.¹³⁵

c. l.Baramula Geçidi

Keşmir'i Srinagar'dan Celum ırmağı boyunca kuzey-batıya bir anlamda dış dünyaya, Pakistan'a bağlayan yolun geçtiği en önemli yerdir. Keşmir'in "*Batı girişi*" veya "*taş kapı*" olarak da adlandırılan bu geçit Pir-Pancal Sıradağlarının kuzey-batı ucu üzerinde yer almaktadır. Pencap'dan Keşmir'e giden en kolay ulaşım yoludur. Pakistan'ın bazı bölgelerini

¹³² M. Tezcan, s.153

¹³³ M. Tezcan, s.154

¹³⁴ Bu vadi 154.5 km. uzunluğunda olup kuzeydeki Babusar geçidinde son bulur.

¹³⁵ M. Tezcan, s.155

ve Hazara'yı Keşmir vadisine bağlar. Yıl boyunca açık olan bu vadi Hindistan devleti tarafından ele geçirilinceye kadar, vadinin dış dünya ile bağlantısını sağlayan tek güvenilir yoldu. Keşmir'e gelen seyyahlar Hüen-Tsang, Ou-Kong,¹³⁶ Biruni ve Mir Syed Ali Hemadani bu güzergahı kullanmışlardır. Celum nehrinin sağ kıyısında bulunur. 300 km. uzunluğundaki Celum vadisi yolu Celum'un sol kıyısı boyunca Srinagar'ı Rawalpindi'ye bağlar. Bu yolun 96 km.'si ve vadi boyunca 204 km.'si Kohala'da sona eren Pakistan toprakları içerisinde yer alır. 1878 yılına kadar bu geçit sadece at arabaları tarafından kullanılmaktaydı. 1890'da bölgede yaşayan İngilizler tarafından yol araç trafiğine açılmıştır. 1947 öncesinde vadideki en kısa turistik yoldu. Keşmir ihracatının %98'i buradan yapılmaktadır.¹³⁷

c. m.Keşmir ve Çin arasındaki Geçiş Güzergâhları

Kuzey bölgelerin arasından özellikle Leh'ten Çin'in Sinkiang(Kaşgar) şehrinde Yarkent'e giden üç geçiş yolu bulunur. Karakurumda ki birçok geçit yaklaşık olarak 5.486 metre yüksekliğe sahiptir. Diğer bir yol olan tarihi ipek yolu Gilgit ve Kaşgar'ı birbirine bağlar. Bu yol stratejik açıdan Pakistan'ın başkenti İslamabad ile Çin Halk Cumhuriyetini birbirine bağlar.¹³⁸

ç. İklimi ve Bitki örtüsü

Keşmir'in ilk çağlardaki iklimine bakıldığında iklim aşırı soğuk ve kışın kar yağışı çok fazladır. Ancak, zamanla iklim ılımlı hale gelmiş ve Keşmir, kalıcı ve müreffeh bir tarım topluluğunun mekânı olmuştur. Keşmir'in değişen bu ılıman iklimi ile birlikte karla kaplı dağları ve yeşil bölgelerin güzel manzarası Hindistan halkı için Keşmir'i, yaz tatilinin en cazip merkezi haline getirmiştir.

Coğrafi açıdan Hindistan'ın en kuzeyinde yer alan ülke değişken bir iklime sahiptir. Vadi ılımlı bir iklimi yaşarken, Cammu'nun sıcak ikliminden bunalanlar yaz aylarını Srinagar'ın serin yerlerinde geçirirler. Deniz seviyesinden yüksekte bulunan vadinin zirveleri, tohum atma zamanlarında ve yaz aylarının ortalarında bile karlarla kaplıdır. Bugün bölge halkı geçimini topraktan sağlamakta ve önceki kurak topraklar yerini zengin pirinç ve buğday tarlalarına bırakmıştır. Sulama kanallarının çokluğu bölgeyi yeşil altın olarak adlandırılan

¹³⁶ Dharmadhatu adıyla da bilinen Ou-Kong Keşmir'e gelen bir diğer Çinli seyyahdır. Gandhara ve Kabil yoluyla 759 yılında geldiği Keşmir'de dört geçirmiştir. Daha sonra Gadhara'ya gitmiş ve Kanişka'nın adını taşıyan bir manastırda yaşamını devam ettirmiştir.Bkz., P.N.K. Banzai, s.98

¹³⁷ Altaf Hussain, s.4vd.

¹³⁸ Altaf Hussain, s.5

ormanların kaplamasına yol açacaktır. Bu ormanlar günümüzde de korunmaya devam edilmektedir.¹³⁹

Cammu, Keşmir ve Ladakh bölgeleri birbirinden farklı iklim özelliklerine sahiptir. Cammu bölgesinde başlıca yüksekliğe bağlı olarak iki farklı iklim bölgesi vardır. Alt kısımlarda yer alan tepeler ve ovalar, Nisan ayından Temmuz ayına kadar süren sıcak, kuru yazlarla tropikal bir iklime sahiptir. Yaz musonları, Temmuz ayının ortalarında etkili olmakta ve Eylül başında vadiyi terk etmektedir. Bunu Eylül'den Kasım'a kadar kuru bir hava takip etmektedir. Ancak vadinin bazı bölgelerinde gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı donma noktasına varır.

Kuzeyde Pir Pancal Dağları¹⁴⁰ ve kuzeyindeki Karakurum'la birlikte olan Keşmir vadisinde kışlar şiddetli soğuk ve sıcaklık genellikle 0°C'nin altına düşer. Yazlar sıcak ve kurak, sonbahar tekrar serin ve bazen nemlidir.

Keşmir'in doğusunda yer alan Ladakh, dünyanın en yüksek aralıklarından biridir. Ladakh gündüzleri yakıcı sıcakken, geceleri donma noktasına gelen iklimi ile dünyanın 3.658.-4.573 metrede yer alan en yüksek yerleşim yerlerinden birisidir. Çok az yağış almaktadır ve yüksek rakım nedeniyle sıcaklık kış boyunca donma noktasının altında kalır. Ladakh'taki *Drass* en Keşmir'in soğuk yeridir. Kış boyunca -50° C sıcaklık ölçülür. Yazın kısa bir döneminde ancak güneş yüzünü gösterir.

Keşmir iklimin bir başka karakteristik özelliği, kar yağışından çok daha fazla yağmur şeklinde yağış almasıdır.¹⁴¹ Nadiren de sağanak yağışlar serin fırtınalarla kesilir ve kar yüksek rakımdan dolayı sonbaharda erkenden düşer, bu nedenle bitkiler çok çabuk zarar görür. Sel baskınları ve kıtlıklar vadi ekonomisini etkileyen başlıca unsurlardır.

Bölgenin bitki örtüsü tropiktir. Ürün çeşitliliği bölgenin rakımına bağlı olarak değişmektedir. Pencap gibi 610 m.'nin altındaki yerlerde şeker kamışı, tepelerde ise arpa, buğday, mısır ve pamuk yetiştirilir. Sık sık çam ormanları ile kaplıdır. Son zamanlarda inşa

¹³⁹ Türkkaya Ataöv, s.6

¹⁴⁰ Pir Pancal dağları Keşmir vadisini Hindistan'dan ayırır. Cenab nehrinin güneydoğusundan başlayan bu dağ sırası Celum nehrinin kuzeybatısında son bulur. Kistwar'dan Muzafferabad'a doğru uzunluğu 120 mildir. Güneyinde dış tepeler bölgesinde Cammu şehri inşa edilmiştir. Dağların kuzey zirveleri yıl boyunca karlıdır. P. Anand Koul, s.2

¹⁴¹ Bölgenin iklimi konusunda geniş bilgi için bkz. H. De Terra-Paterson, **Studies On The Ice Age In India And Associated Human Cultures**, Washington 1939, s.13-16; Walter R. Lawrence, s.24vd; P. Anand Koul, s.14

edilen kanallar Cenab ve Tawi nehirleri tarafından beslenir. Bölge mineral bakımından zengindir.¹⁴²

C. BELLİ BAŞLI YERLEŞİM MERKEZLERİ

Cammu-Keşmir, Azad Keşmir ve Aksai Chin olarak üç parçaya bölünen Keşmir'in büyük bir kısmı Hindistan'ın kontrolü altında bulunan Cammu-Keşmir bölgesidir. Azad Keşmir, Gilgit ve Baltistan, Pakistan'ın hakimiyetinde ve Aksai Chin ile Shaxsgam Vadisi ise Çin'in kontrolündedir.¹⁴³

a.Cammu-Keşmir

a.a.Cammu

Hindistan-Pakistan sınırında yer alan çok eski bir yerleşim merkezi olup Cammu-Keşmir eyaletinin merkezi olan Srinagar'dan sonra ikinci büyük şehri ve kırsık idare merkezi durumundadır. Himalaya dağlarının eteklerinde Tavi nehrinin sağ kıyısında ve deniz seviyesinden 400 m. yükseklikte kurulmuştur. Kuzeyinde Sivalik sıradağları yer alır, Pakistan'ın sınır şehri Siyalkut'a 40 km. mesafede bulunur.

Cammu ile diğer yerleşim merkezleri arasındaki ulaşım, yolların özellikle bahar selleri yüzünden çok defa kapanması sebebiyle oldukça güçtür. En uygun ulaşım vasıtası olan Siyalkut-Cammu demiryolu. Siyalkut'un Pakistan tarafında kalması sebebiyle 1948'den beri kullanılmamaktadır. Hindistan'ın kuzey demiryolunun son durağı burasıdır. Şehir de racaların oturdukları saraylar, resmi binalar. Üniversite, minyatürlerin sergilendiği Amar Mahal Sanat Galerisi ve Ragunath Hindu Mabedi bulunmaktadır.

Önceleri Tavi nehrinin her iki kıyısında uzanan Cammu idari bölgesi XVI. yüzyılda nehrin bir tarafı Cammu, diğer tarafı Bahu idari bölgeleri olmak üzere ikiye ayrılmış, XVII. yüzyılda Babürlülerin idaresine geçince tekrar birleşmiştir. Bugün yüzölçümü 3165 km² olan Cammu idari bölgesi başta Cammu olmak üzere Samba, Aknur, Kathua, Riasi, Rajaori, Udampur, Bhadarva, Kisthwar şehirleriyle bunların yanında birçok küçük kasabayı içine alır. Genel nüfus 943.395'tir.(1981) Bölgede Dogra Racputları, Gucerler ve Catlar gibi mahalli topluluklar yaşamaktadır. Bunların büyük bir kısmı göçebeler ve el dokumacılığı, dericilik,

¹⁴² P. N. K. Bamzai, s.3; **The Cambridge World Prehistory**, The Palaeolithic of South Asia, (nşr., Peter Forster-Colin Renfrew), s.325

¹⁴³ Hüseyin Korkmaz, "Bölgesel Güvenlik Çıkmazı: Keşmir Sorunu", **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi**, s.1

hayvancılık ve tarımla uğraşırlar. Halkın çoğu Dogri Pencabi dilini konuşur. Müslümanlar Cammu, Udhampur ve Kathua şehirlerinde yoğun olmakla birlikte idari bölge nüfusunun ancak % 34'ünü oluştururlar: halkın geri kalanı Hindu ve Sih'tir.¹⁴⁴ Keşmir'den Pir Pancal ile ayrılan Cammu dağlık bir bölge olup yaz ayları dışında iletişim kesilmektedir. Cammu'yu Pakistan'a bağlayan demiryolu hattı güneyden Hindistan topraklarına bağlanır.¹⁴⁵

a.b. Srinagar

Keşmir'in ilk krallarından Aşoka tarafından kurulduğuna inanılan Srinagar(Orijinal adı Srinagari veya Srinagara) verimli bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Keşmir Müslümanların idaresine geçtikten sonra şehir için Keşmir adı kullanılmıştır. Hindistan'ın en eski şehirlerindendir. Biruni'ye göre Keşmir vadisine 22 km. uzaklıkta bulunur. 1819 yılında Sihler tarafından Keşmir ele geçirildikten sonra onarılmıştır. Keşmir'in yazlık başkenti olarak kullanılan Celum nehri kıyısındaki şehir bölgenin de aynı zamanda en büyük şehridir. Birçok göl ve nehrin bulunduğu Srinagar dağlar arasında gizlenmiş vaziyettedir.¹⁴⁶

a.c. Ladakh

Keşmir vadisinin doğusunda yer alan Ladakh, Baltistan ve Dardistan topraklarından oluşur. Dardistan bölgesi Astore, Gilgit, Yasin, Chilas, Bunji, Punial, Darel, Gupis, Ashkoman ve Tangir'den müteşekkildir. Bütün bölge dağlıktır. Bu durum ülkenin geri kalanı ile iletişimi zor kılmaktadır. Oldukça soğuk olan bölgede iklimin değişkenliği ve üretimin düşüklüğü nedeniyle nüfus azdır. Devletin bu parçası denizden 2,460 ve 4,615 metre arasında değişen yükseklikte yer alır. Dağların yüksekliği 5,230 ve 7,692 metredir. Karakurum aralığı Ladakh'ın kuzeyinde uzanır. İklimi değişkendir. Geceleri çok soğuk olan bölgede gündüzleri ise sıcaklık değerleri yükselir. Dağların konumu ve rüzgârların ters yönden esmesi dolayısıyla hiç yağmur yağmamaktadır. Lal'daki toprakları sulama kolaylığından dolayı verimlidir. Başkenti Leh'tir. Önemli bir ticaret merkezi olarak Orta Asya ve Hindistan'daki kervan tüccarları burada buluşuyorlar.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Recep Uslu, "Cammu", **DİA/VII**, s.137vd.

¹⁴⁵ Türkkiye Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", s.196

¹⁴⁶ Ebu-l Fazl, **Ain-i Akbari II**, (nşr., Colonel H.S. Jarrett), Calcutta 1891, s.355; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir I**, Lahore 1948, s.47

¹⁴⁷ P. N. K. Bamzai, s.8vd; P. Anand Koul, s.161vd.

b. Azad Keşmir

Pakistan'ın Keşmir bölgesindeki bir idari yönetim bölgesidir. Başkenti Muzafferabad olan bölge 13.297 km²'lik alanı kaplar. Nüfusu yaklaşık olarak beş milyondur. Azad Keşmir, siyasi, anayasal ve coğrafi anlamda ayrı bir devlet olarak görülür. Savunması, dış politikası ve parası, Pakistan'ın doğrudan kontrolü altındadır.

b.a. Muzafferabad

Azad Keşmir bölgesinin başkentidir.

b.b. Baltistan

Baltistan ya da küçük Tibet, Hindistan'ın kuzeybatısında üzerinde ve Keşmir'e ait dağlık bir yer olup nüfusu hakkında bilgiler yeterli değildir. Burada dünyanın en yüksek dağlarından bazıları bulunur. İndus nehrinin yukarı mecrası buradan geçer ve başkenti olan Skardu'nun su ihtiyacını karşılar. Baltistan olarak bilinen İndus vadisi 16,957 km² alana sahiptir. Kuzeyde Karakurum dağları, doğuda Ladakh, güneyde Himalaya dağları ve batıda Dardistan tarafından sınırlandırılmıştır. İklimi son derece kurak olan bu yerde ekilebilir arazi azdır. Bundan dolayı Baltiler iş aramak için Hindistan ovalarına kadar göç ederler. Denizden 2.369 m. yüksekliktedir. Dardistan kuzeyde Karakurum ve Gilgit'in yanı sıra Hunza, Nagar ve daha küçük prenslikler olan Yasin, Chilas, Puinal, Ghizar ve Koh topraklarını da kapsar Baltistan'ın ırkça ve dilce Tibetli olan Balti ahalisi, uzun zamandan bu yana İslamiyet'i kabul etmiştir. İki buçuk asır önce Budist oldukları malum ise de, İslamiyet'i nasıl kabul ettikleri bilinmemektedir. Veraset yoluyla iktidara geçen racalar Ladakh fatihi olan Ali Şir'in soyundan geldiklerini iddia ederler. 1840 yılında Baltistan, Keşmir hakimiyetine geçmiştir. Shayok, Shigar ve Skardu nüfus bakımından fazla olan yerleridir. Bu yerlerin dışında Khargman, Khaplu, Shigar, Skardu ve Rondu'dan müteşekkildir. Shigar verimli parçasıdır. İndus nehri deriden yapılmış teknelerle geçilir fakat nehrin dar olduğu yerlerde halat köprüler yapılmıştı. Kar yağışı Keşmir vadisindeki gibi fazla değildir. Yaz aylarında gündüzleri sıcak, geceleri ise soğuktur. Kuzeyinde ve doğusunda yer alan dağlar dünyanın en yüksek rakımlı yerlerini oluşturur. Baltoru bölgesinde birkaç buzul ve kaplıca bulunur.¹⁴⁸

¹⁴⁸ J. S. Cotton, "Baltistan", **İA/II**, s.291;P. N. K, Bamzai, s.9; P. Anand Koul, s.160vd

b.c. Gilgit

Gilgit eyaleti, Pakistan'ın kuzeybatısında 1.490 m. yükseklikte yer alır. Burası yüksek dağlarla çevrilmiş ve Hindukuş dağlarının kuzeybatı kısmı ile Vahan'dan ve Muztag dağları ile Çin'den ayrılmıştır. Gilgit halkı, ari bir zümreden olan Şin ırkına mensuptur ve Şina dilini konuşurlar. Bunlar becerikli çiftçiler olarak tanınırlar. Ahalisi Müslüman ve çoğunlukla Şi'i'dir. Buranın tarihi pek az şey bilinmektedir. Şinler kendilerini Hind moğollarının akrabaları olduklarını iddia ederler son zamanlara kadar Gilgit hala Trakhani hanedanından olan hükümdarlar tarafından idare edilmekte idi ki, bu hükümdarlar XIV. asırda İslamiyet'i bu memlekete sokmuş olan Trakhan'ın ahfadı idiler. Son meşru hükümdarı olan Karim Han, 1841'de Huşvakti ailesinden olan Gavhar Rahman(yahut Gavhar Aman) tarafından tahtan indirilmiştir. Gavhar Rahman kendisini hükümdar ilan etmiştir. Karim Han ise, Keşmir'e sığınmış, 1842 yılında Keşmir racasının yardımıyla Karim Han tekrar Gilgit tahtını ele geçirmiştir. Bundan sonra Karim Han Sihlerin tabiyetinde hüküm sürmüştür. Bir süre Sihlerin hakimiyeti altında Gilgit'de hüküm sürmüşse de, 1846 yılında Dogra hanedanından Gulab Singh Keşmir maharacası olduktan sonra, Karim Han Gilgit'i tekrar geçirdi. 1852'de Dogralar Hunza'yı istilaya başladıkları zaman, Karim Hanı da öldürmüşlerdir. 1860'ta Dogralar yeniden Gilgit'e hakim olmuşlardır. 1947'de Pakistan'a ilhak edilmiştir.¹⁴⁹

c.ç. Hunza-Nagir

Hindistan'ın kuzeyinde Hunza ve Nagir(Nagar) adında iki bölge olup, genellikle Hunza-Nagir olarak bilinir. Hunza'nın merkezi Baltit kasabası, Nagir'in merkezi de Nagir'dir. Bu vadi ile Gilgit arasındaki irtibat sarp geçitler vasıtasıyla sağlanır. Vadiyi Kancut nehri sulamaktadır. Bu nehir İndus nehrinin bir kolu olan Gilgit suyuna karışır. Hunza –Nagir ile kuzeybatıdan ve güneydoğudan, Hindukuş'un ve Muztag'ın geçilmez kolları ile çevrilmiştir. Nagir'in güneyindeki Rakipoşi zirvesi en bilinenidir. Halkı Müslümandır. Hunza ve Nagir halkı aynı ırka mensuptur. Bunlar iki dil konuşurlar. Aşağı Nagir'de Gilgit'in Şina şivesi konuşulduğu halde, Hunza'da ve yukarı Nagir'de ise Buruşaski dili konuşuluyor. Hunza ve Nagir eskiden olduğu gibi, bugünde Thum adı bilinen ayrı ayrı reisler tarafından idare edilmektedir. Başlangıçta Budizmin hakim olduğu bölgeye İslamiyet'in hangi tarihte girdiği bilinmemektedir. Sihler, Gilgit'i işgal ettikten sonra, Hunza'dan gelen daimi akınlara mani olmak için, burasını hakimiyetleri altına almaya çalıştılar. Fakat 1848'de mağlup oldular.

¹⁴⁹ M. Longworth Dames, "Gilgit", İA/IV, s.783

Keşmir'in Dogra hükümdarları tarafından da yapılan saldırılar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Daha sonraki süreçte bölge İngiliz Hindistan'ının sınırları içine alınmıştır. İç işlerine karışılmamıştır.¹⁵⁰

c. Aksai Chin

Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin Hotan iline bağlı olan, Çin'e ait bir bölgedir. Aksay Çin bölgesi Hindistan ve Çin arasında paylaşılamayan iki bölgeden birisidir. Diğer paylaşılamayan bölge ise Arunaçal Pradesh'tir. Çin 1962'de kazandığı askeri bir zaferle Aksay Çin'i kendi topraklarına katmıştır. Yaklaşık olarak 37.244 km² olan bölge deniz seviyesinden oldukça yüksekte çöller ve tuz göllerinden oluşur.

¹⁵⁰ M. Longworth Dames, "*Hunza-Nagir*", **İA/V**, s.590vd.

II. BÖLÜM

ESKİÇAĞDA KEŞMİR'İN SİYASİ TARİHİ

Keşmir vadisinin tarih öncesine dair açıklamalar bölgenin buz kütlelerinden oluştuğu yönündedir. Vadinin tabanında yer alan Karewas¹⁵¹ olarak adlandırılan göl kalıntıları buz çağına ait jeolojik oluşumlardır. Vadide arkeolojik açıdan Paleolitik döneme ait izlere rastlanmamış ve bu döneme ait aletler bulunmamıştır. Şimdiye kadar yapılan kazılarda Neolitik yerleşim yerleri bulunmuştur. Bölgede çalışmalar yürüten Helmut De Terra(1900-1981)¹⁵² ve Thomas Thomson Paterson (1909–1994)¹⁵³ Keşmir'in Celum vadisinde Paleolitik döneme ait parçalanmış çok sayıda taş bulmuştur. Fakat bu malzemeler ya Neolitik ya da tarihi dönemler ile ilişkilendirilmiştir.¹⁵⁴

Keşmir'in başkenti Srinagar şehrinin doğusunda yer alan Burzahom'da neolitik hayata dair taşlar, kemikten yapılmış aletler ve boynuzlar gibi kalıntılara rastlanmıştır. Bu kalıntılar M.Ö. 2400 yılına kadar gitmektedir. Burası Hindistan alt-kıtasının kuzeybatısında yer alan Mezolitik dönemin iki önemli şehridir. Keşmir'in tarih öncesi dönemine önemli ölçüde ışık tutmaktadır. 1960'da yapılan Arkeolojik kazılarda erken yerleşimlerin yapıldığı çukurlara rastlanmıştır. Hindistan'da ilk yerleşimlerin yapıldığı tek yer burası değildir, ancak elde edilen malzemeler tarihi açıdan değerlidir.¹⁵⁵ Burada yapılan kazılar dört kültür dönemini gün ışığına çıkarmıştır. İlk dönem insanları yer seviyesine yakın çukur toprakta yaşamışlardır. Bunlar el yapımı seramik kase ve vazolar, kemik ve taştan yapılmış hançerler, iğneler, ok başları ve keskinler kullanmışlardır. İkinci dönemde çamur ve kerpiç tuğlalar ile kereste kullanımı başlamış, bu dönemin en ayırt edici özelliği Çağdaş Hindistan'ın hiçbir yerinde

¹⁵¹ Keşmir'in bu jeolojik oluşumlarına dair bkz. Fredric Drew, **The Jummo and Kashmir Territories**, London 1875, s.167.

¹⁵²Arkeolog, Coğrafyacı ve Antropolog Helmut De Terra 4 Ekim 1900 tarihinde Doğu Almanya'nın Guben şehrinde doğdu. Ailesi Fransız ihtilalinden sonra buraya yerleşmiştir. Marburg(Hesse) halk okulundan sonra 1924 yılında Münih Üniversitesinde doktora başladı. 1929'da Himalayalar'daki araştırmalarının ardından birkaç Amerikan Üniversitesinde ders vermiştir. 1936 yılında Amerikan vatandaşlığına kabul edilir. Yale Üniversitesi'nde iken 1932-33 ve 1935 yıllarında Hindistan'ın kuzeyinde arkeolojik çalışmalar başlatmıştır. Çalışmaları neticesinde Soan adı verilen yeni bir Paleolitik kültür çevresini gün yüzüne çıkarmıştır. Araştırmaları eski dünyanın prehistoryası ve orta çağları açısından dikkate değerdir. T. D. Stewart, "*Helmut de Terra, 1900-1981*", (**American Antiquity** 47/4, (Ekim 1982), s.793vd. <https://doi.org/10.1017/S000273160006371X>

¹⁵³ Arkeolog, Jeolog, Coğrafyacı ve Buzulbilimci Thomas Thomson Paterson 1909 yılında 29 Eylül 1909 yılında İngiltere'nin Buckhaven şehrinde doğdu. Burkhaven lisesi, ardından Edinburgh Üniversitesi'nden mezun oldu. Cambridge Üniversitesi'nde doktorasını tamamlayan Paterson Doğu Afrika, Hindistan, Kuzey Kanada ve Grönland gezilerine katılmıştır. Çeşitli araştırma kulüplerine katılmış, Kanada'ya taşınmadan önce Güney Afrika üzerinde çalışmalarını sürdürmüştür.

¹⁵⁴ H. De Terra-T.T. Paterson, **Studies on The Ice Age In India**, Washington 1939, s.230vd; P.N.K. Bamzai, **Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir**, New Delhi 1994, s.55.

¹⁵⁵ **The Cambridge World Prehistory**, India Beyond The Indus Civilisation, Dilip K. Chakrabarti, s.436vd.

rastlanmamış gömüler bulunmasıdır. Ölüler ve evcil hayvanlar evin tabanına kazılmış oval çukurlara gömülürdü. Mezolitik dönemle beraber seramik ve metal alet kullanımı başladı.¹⁵⁶

Keşmir'in ilkçağlarına dair bilgiler, Hindistan'ın eskiçağ tarihi ile ilgili eldeki bilgiler gibi¹⁵⁷ yok denecek kadar azdır. Vadiye ilk yerleşenler muhtemelen Nagas olarak adlandırılan yılan tapma inancına sahip insanlardı. Vadide Nilnag, Verinag, Anantnag ve Sernag'da bulunan oyulmuş yılan resimleri Keşmir'in Budizm ile tanışmadan önce bölgenin eski dini inancı olan yılan tapma ile ilişkilendirilmektedir. Budizmin kabulü ile birlikte Keşmir ve Gandhara bölgesindeki Naga tapınakları Budist tapınaklarına dönüştürüldü.¹⁵⁸ Yaygın inanç anlayışına göre Nagas halkı göllerde ve sulara yaşayan yılan insanlardı. Bunlar insan biçiminde olmakla birlikte zaman zaman bulut ve fırtına şeklinde de olabilmekteydi.¹⁵⁹

Aryanların Keşmir'e geliştinden önce Nagaslar burada yaşıyorlardı. Vadiye yerleşen Pisacas adlı bir diğer grup Aryanlarla¹⁶⁰ birlikte olup Nagasları vadinin aşağı kısımlarına göçe zorladılar. Pisacalar'ın daha iyi toprak ve iklim şartları bulma amacıyla Sinkiang'da Keşmir'e hareket ettikleri varsayılır. Zamanla Nagas ve Pisacas arasındaki ilişkiler gelişmiştir. Ancak Pencap'tan Aryanların bölgeye akınları ile durum değişti.¹⁶¹ Pisacas, Aryanlarla birlikte Nagası dağlık bir bölgeye göçe zorladı. Bir kısmı bölgeden ayrılırken bir kısmı da Aryanlar tarafından asimile olmuştur.¹⁶²

¹⁵⁶ Sunil Chandra Ray, s.190; Altaf Hussain, s.12

¹⁵⁷ Eskiçağ Hint tarihi bakımından birinci elden kaynaklar yok denecek kadar azdır. M.Ö. III. yüzyıla kadarki Hindistan tarihi için arkeoloji çalışmalarıyla elde edilen bilgiler büyük bir öneme sahiptir. Ama bu husustaki çalışmaların da yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Kemal Çağdaş, **Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş**, Ankara 1974, s.12 vd; R. Tripathi, **History of Ancient India**, Delhi 1967, s.6 vd.

¹⁵⁸ Nalinaksha Dutt, **Buddhism In Kashmir**, Delhi 1985, s.12; Sunil Chandra Ray, s.140-42.

¹⁵⁹ Nagas'ın kimliğini belirlemek mümkün değildir. Bunlar Asya'nın merkezinden Keşmir vadisine göç etmiş oldukları muhtemeldir. Geniş bilgi için bkz., Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.15; P.N.K. Bamzai, s.58; Altaf Hussain, s.13

¹⁶⁰ Bu konuda bkz. P. Giles, "The Aryans", **The Cambridge History Of India I**, (nşr., E.i.Rapson), Delhi 1955, s.65; W. Jackson, "The Persian Dominionism Northern India Down To The Time of Alexander's Invasion", **The Cambridge History Of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.284; K.S. Latourette, **A Short History Of The Far East**, New York 1947, s.42 vd.; B. Hrozny, **Ancient History Of Western Asia, India and Crete**, Prague, s.116 vd.; G. Macmunn, **Afghanistan From Darius To Amanullah**, Edinburgh 1929, s.9 vd.; I.H. Danişmend, **Türklerle Hind-Avrupalıların Menşei Birliği I**, İstanbul 1935, s.40 vd.; W. Ruben, **Eski Hind Tarihi**, (nşr.C.Z. Sanbay), Ankara 1944, s.3 vd.; K. Demirci, **Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar**, İstanbul 1991, s.35 vd.; H.D. Sankalia, "Iranian Influence on Early Indo-Pakistan", **CA**, New Delhi 1970, s.53 vd

¹⁶¹ George A. Grierson ise Aryanların Keşmir vadisine Dardistan üzerinden gelerek yerleşmiş olduklarını savunmaktadır. Ancak ayrıntılı çalışmalar sonucunda onun görüşünün doğru olmadığı belirlenmiştir. George Abraham Grierson, **Linguistic Survery of India II**, India 1904.

¹⁶² P.N.K. Bamzai, s.58vd.

Çok eski zamanlardan bu yana Sankritçenin¹⁶³ merkezi olan ve kendisine ait Sanskritçe bir metni olan(Sarada) Keşmir, coğrafi olarak komşularından ayrı olarak görünse de, Nil nehri çevresindeki İlkçağdaki Mısır uygarlıklarının aksine yabancı istilacılardan her dönem nasibini almıştır. Kısa bir dönem İran Akamenis hanedanının yönetimi altında bulunduğu muhtemeldir.¹⁶⁴

A-KEŞMİR'İN BİLİLEN MUHTEMEL İLK KRALLARI

Keşmir tarihi ile ilgili ilk bilgiler mitolojik mahiyette olup milattan önce üç binli yıllara kadar gitmektedir.¹⁶⁵ Tarih yazıcılığının çok fazla gelişmediği veya var olanların ise daha çok dinî ve mitolojik unsurlara dayanan metinler olması itibari ile bu konuda Hindistan'da yazılı tarihi başlatan kişi olarak Kalhana çıkmaktadır. Keşmir'in ilk dönemleri ile alakalı doğrudan bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Dini ve felsefi nazariyeler ve efsanevi hikâyeler bulunmaktadır. Bu efsaneler ve dini felsefi metinler nispeten toplumun yaşayış tarzını, gelenek ve göreneklerini ortaya koymakta ise de, siyasi tarihi bakımından eksik kalmaktadır.

Kalhana, Keşmir tarihini kimlikleri hakkında pek bilgiye ulaşamadığımız krallıklar ile başlatmaktadır. Eski çağda Keşmir'de elli iki kral yönetime gelmiştir. Keşmir'i yöneten bu kralların kimliklerini tam olarak bilmek mümkün değildir. Bu konuda kaynaklar yeterli olmamakla birlikte gerçek veya hayali kralların yerel isimleri ile ilgili tartışmalar sürmektedir.¹⁶⁶

a. I. Gonanda M.Ö. 3120-3103

Keşmir tarihinin bilinen ilk kralı olarak adı geçer. Kalhana, Keşmir krallarının kroniğini I. Gonanda ile başlatmıştır. İyi ve adil bir kral olduğu ve Mahabharata savaşından yaklaşık yirmi yıl önce yönetimin başında bulunduğu düşünülmektedir. Magada kralı Jarasanda ile yakın akrabalık bağları söz konusudur. Jarasanda, Yamuna yakınlarında Krishna ile savaştığı zaman Gonanda büyük bir ordu ile yardımına gitti. Ancak Krishna'nın kardeşi Balabhadra tarafından

¹⁶³ Sanskritçe'nin gelişimi hakkında bkz. A. İtil, Sanskrit Klavuzu, Ankara 1963, s.1-22; Ayrıca bu dil ile Türkçe arasındaki ilişki için bkz. A. İtil, "Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller", **Doğu Dilleri I/4** (1970), s. 139-150

¹⁶⁴ Türkkaya Ataöv, **Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, terör ve Barış**, s.9

¹⁶⁵ Araştırma konumuz olan Keşmir'in ilk dönemleri ile alakalı doğrudan bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Dini ve felsefi nazariyeler ve efsanevi hikâyeler bulunmaktadır. Bu efsaneler ve dini felsefi metinler nispeten toplumun yaşayış tarzını, gelenek ve göreneklerini ortaya koymakta ise de, siyasi tarihi bakımından eksik kalmaktadır.

¹⁶⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi 1961, s.73; Sunil Chandra Ray, s.31.

öldürüldü. Keşmir tarihinin ilk kayıp kralı olarak bilinir. Yaklaşık olarak on yedi yıl hüküm sürmüştür.

b. I. Damodara M.Ö. 3103-3090

I. Gonanda'dan sonra tahta oğlu Damodra geçti. Babasının intikamını almak amacındaydı. Krishnaya karşı topraklarını genişletti ve ona savaş açtı. Cesurca savaşmasına rağmen babası gibi bir sonla öldürüldü. Karısı Yasovati, Krishna'nın tavsiyesi ile Keşmir kraliçesi oldu. Soylular bu duruma karşı çıktılar ama Krishna onları yatıştırdı.

c. Yasovati(Yashovati) M.Ö. 3090-3075

Kraliçe Yashovati Keşmir tahtına çıktığında oğlu II. Gonanda'ya hamileydi. II Gonanda'nın tahta çıkması ile görevi son bulmuştur. 15 yıl hüküm sürmüştür.¹⁶⁷

ç. II. Gonanda M.Ö.3075-3035

Gonanda Keşmir tahtına çıktığında henüz çocuk yaşta idi. Tahta çıktığında büyük Mahabharata savaşı başlamıştır. Gonanda kimseden yardım almadan bu savaşa katılır. Yardımcısı Harnadeva tarafından öldürülür. Gonanda kırk yıl Keşmir'e hakim olacaktır. Kalhana'nın devam eden anlatımında savaşa katılan diğer ülkeler ve idareciler ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kalhana II. Gonanda'nın ardından kayıtların tahrip edilmesi ile isimleri unutulmaya başlanmış veya hayatını kaybetmiş olan kralların yaşamını ele alıyor.¹⁶⁸

II. Gonandadan sonra kayıp krallardan kaynaklarda söz edilmekle birlikte bundan sonra bilinen ilk kral Harnadeva dönem kaynaklarda Pandava(Pandu) Hanedanlığı olarakta geçmektedir

d. Harnadeva M.Ö. 3035-3005

Parikshit'in oğullarından Harnadeva erkek kardeşi Janmejaya'ya karşı Hastinapura veya günümüzdeki adıyla Delhi krallığını ele geçirmek için mücadele etmiştir. Sonunda kaçmak zorunda kalacaktır. Bir mağarada saklanarak günlerini geçirir. Bir süre sonra ise Keşmir kralı II Gonanda'nın ordusuna katılır. Yetenekleri sayesinde orduda hızla yükselmeye başlar. Bununla birlikte kendisine karşı olanlarda artmaya başlamıştır. II. Gonanda'yı öldürerek

¹⁶⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.72; P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', **Journal&Proceeding of The Asiatic Society Of Bengal VI**, Calcutta 1911, s.205; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir I**, Lahore 1948, s.36; P. N. K. Bamzai, **Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir**, New Delhi 1994, s.66

¹⁶⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.72; P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.205

Keşmir tahtına oturur. Cömertlikleri ile aleyhinde olanları da yanına çekmeyi başarır. Tüm ülkede kontrolü sağlamış ve daha büyük ve güçlü bir ordu kurmuştur. Otuz yıllık idareden sonra ise ölmüştür.

e. Ramadeva M.Ö.3005-2936

M.Ö.3005’de Hamadeva’nın ardından oğlu Ramadeva tahta çıkmıştır. Babasının güçlü saltanatını iyi bir şekilde yönetmiştir. Sınırlarını Pencap, Kabil ve Multan’a kadar genişletmiştir. Birçok şehir inşa ettirmiştir. Kandahar Racası Shiva’nın kızı ile evlenmiş ve burada iki yıl kalmıştır. Cammu üzerine yaptığı seferden Keşmir’e çok sayıda ganimet ve esirle döndü. İki yılını Keşmir’de geçirdikten sonra tekrar Hindistan’a döndü. Hint Okyanusu, Multan ve Bengal boyunca ilerledi. Bu seferlerin ardından Kanauj yoluyla Keşmir’e daha fazla ganimetle döndü. Altmış dokuz yıl saltanat süren Ramadeva iktidarı oğluna bıraktı. Bu süreden sonra dindar bir yaşam sürmeye başlamıştır. On yıl boyunca kendini Parthheshvara tapınağına kapatan kral daha sonra ortadan kaybolacaktır.¹⁶⁹

f.Vyasdeva M.Ö. 2936-2880

Vyasdeva’nın saltanatı M.Ö. 2936 yılında başlamıştır. O da babası gibi adil ve cömert bir kraldır. Öğrenmeye meraklı bu kral çok sayıda okul kurmuş, askerlerinin ve Hint köylülerinin refahı için çalışmıştır. Babasının kurduğu Babul şehrinde bulunan su depolarının kışın donması nedeniyle daha büyük bir şehir kurmuştur. Hint seferi esnasında Marwar kralı Jaswant’ın kızı Kalabhawani ile evlenmiştir. Altın ve gümüş ganimetlerle Keşmir’e dönen kral Marthandeshvara tapınağını yaptırmıştır.

g. Druna M.Ö. 2880-2822

Babasının ölümünden sonra Druna tahta geçti. Oldukça sade bir yaşam sürdüren Druna bir Hint köylüsü gibi giyinirdi. Asla et yemeyen bu kralın dindar biri olduğu da söylenemez. Adil bir yönetimin dindar bir idareden daha erdemli olduğunu savunmuştur. İnsanlar bu dönemde huzur ve barış içerisinde yaşamışlardır. Karısı Margidevi, Kuther köyünde Margeshvara tapınağını inşa ettirmiştir.

¹⁶⁹ P. Anand Koul, ‘*History of Kashmir*’, s.205vd.

ğ. Simhadeva M.Ö. 2822-2768

Yaşamının büyük çoğunu ibadet etmekle geçiren kral Simhadeva babasının ölümü ile başa geçmiştir. Pek çok köy ve tapınak kurmuştur. Simphur köyünü inşa ettirmiş ve bu dönemde nüfus artmaya başlamıştır. Saltanatı elli dört yıl sürmüştür.

h.Gopaldeva M.Ö. 2768-2755

Gopaldeva hastalıkları ile mücadele ettiğinden yönetim işlerini Shashopal sorumluydu. Bu dönemde Khuttan kralı Gopaldeva'nın akrabası Kaşgar kralına savaş açar. Kaşgar karlının öldürüldüğü bu savaşın ardından ülkesi Khuttan kralı tarafından ele geçirilir. Bunun üzerine Shashopal büyük bir ordu ile düşman ordusunu takip ederek mağlup etmiştir. bu olaydan bir süre sonra Gopaldeva ölür. Yönetimi on üç yıl üç ay sürmüştür.

ı.Vijayananda M.Ö. 2755-2730

Gopaldeva'nın ölümü ile tahta genç yaştaki kardeşi Vijayananda geçmiştir. Yönetim işlerini düzene koyan bu kral önce 50.000 atlı ve 100. 000 piyade askeri ile ilk olarak Kaşgar üzerine yürür. Bir sonraki seferi Khuttan'a yapılmıştır. Bu iki seferin sonucunda Kaşgar ve Khuttan ele geçirilir. Khuttan kralının kızı Sumran Rani ile evlenen kral Khuttan şehrini yeniden onarıp ülkesi Keşmir'e dönmüştür. Ülkesi sınırları içinde barış ve huzuru sağlamıştır. Bijbihara'da Vijayeshvara tapınağını inşa ettirmiştir. Bu kral Keşmir'e yirmi beş yıl hakim olmuştur.¹⁷⁰

i. Sukhadeva M.Ö.2730-2686

Gopaldeva'nın oğlu Sukhadeva M.Ö. 2730'da başa geçmiştir. Kamu işlerini Vijayananda'nın oğlu Rama Nanda yürütmekteydi. Bir süre sonra yönetimde rehavet başlamış ve eski gücünü kaybederek zayıflamaya başlamıştır. Pencap krallığına ait topraklar Delhi kralı Chitrath tarafından ele geçirilmiştir. Hazine ve ordu zayıflamıştır. Rama Nanda isyan etmiş, kral Sukhadave bir av esnasında öldürürerek kendini Keşmir kralı ilan etmiştir.¹⁷¹

¹⁷⁰ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.207vd.

¹⁷¹ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.208vd.

j. Rama Nanda M.Ö.2686-2629

Öncelikle ülke sınırları içerisinde kontrolü sağlayan Rama Nanda, Cammu ve Nagarkot'u ele geçirmiştir. Tarım ürünlerinin beşte birinin köylülere dağıtılmasının sağlamıştır. Ülkede isyan başlatan asileri öldürerek krallığın gücünü yeniden tesis etmiştir.

k. Sandiman M.Ö. 2629-2564

Rama Nanda'nın oğlu Sandiman babasının ardından tahta çıkmıştır. Adil bir kral olmakla tanınmıştır. Vular Gölü yakınlarında kurduğu şehir daha sonra Sandimatnagar adıyla anılmıştır. Günümüzde ise Salabatnagar adıyla bilinmektedir. Celum nehri bu şehre doğru akar. Taştan yapılmış 21 tapınak bu dönemde inşa edilmiştir. Süleyman tepesi üzerinde inşa edilmiş Zeshtehvara tapınağı da bu kral tarafından yaptırılmıştır. Büyük bir ordu ile Hindistan üzerine yürümüştü ve Kanauj kadar birçok yeri ele geçirmiştir. Kabil ve Kandahar'a geçmiştir. Kandahar kralı bu kralın hakimiyetini kabul etmiş ve kızı Partidevi'yi ona vermiştir. Ancak dönüş yolunda botları devrilmiş ve Partidevi boğularak ölmüştür. Kral bu kayıptan çok etkilenir. Bunun üzerine Kandahar kralı diğer kızını da krala yollamıştır.

l. Marhandeva-Kamandeva M.Ö. 2564-2509

Marvandeve babasının ölümünün ardından başa geçmiş ve kardeşi Kamandeva'yı yardımcılığı görevine getirmiştir. Bir süre sonra kardeşler arasında düşmanlık başlamış ve savaşmışlardır. Krallık soyluları iki kardeş arasındaki savaşı son vererek ülkeyi kardeşler arasında paylaştırdılar. Ülkenin Güneydoğusu Marvandeve'ya, Kuzeydoğusu ise Kamandeva'ya verildi. Marhama köyünü kuran burada büyük bir tapınak inşa etmiştir. Adil ve cömert olan bu kralın yönetimi altında halk mutluydu. Kamandeva Sandimatnagar'ı başkenti yapmıştır. Bu kral kardeşinin aksine zalim ve acımasızdır. Hakimiyeti altındaki birçok insan ülkesini terk etmiş bunlar Marhandeva'nın idaresinde barış içinde yönetildiler.¹⁷²

m. Chandardeve M.Ö. 2509-2457

Chandardeve başa geçtikten sonra ilk iş olarak Kamandeva'yı etkisiz hale getirmiştir. Ancak bir zaman sonra yönetimde gevşemeler başladı. Sonucunda ülkede huzursuzluklar baş gösterdi ve bu kralın idaresi son buldu.

¹⁷² P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.209vd.

n. Ananda M.Ö. 2457-2429

Kardeşi Chandardeva'nın ardından başa geçen Ananda zalim bir kraldır. Saltanatı yirmi sekiz yıl sürmüştür.

o. Drupadadeva M.Ö.2429-2378

Ananda'nın oğlu Drupadadeva babasının aksine cömert bir kraldı. Shar köyünde Jwalamukhi tapınağını yaptırmıştır. Kardeşi Harnamdeva isyan etmiş ve kendisini öldürmüştür.¹⁷³

ö. Harnamdeva M.Ö.2378-2329

Harnamdeva kardeşine karşı başlattığı mücadeleyi kazanarak tahta geçmiştir. Bu kralın idaresi ile lüks ve tembellik başladı. İçkiye oldukça düşkün olan kral sarayında üzüm bağları yetiştirmiş ve içki üretim yeri kurmuştur. Komutanlarından Durga isyan etmiş ve kendisine savaş açmıştır. Babul şehrinin bir kısmını ve sarayı yakmıştır. Bunun üzerine halk bir araya gelerek bu asi üzerine yürümüştür. Durga'nın ordusu savaşı kaybetmiş ve Durga öldürülmüştür. Oğlu Rangu babası Durga'nın intikamını almak için harekete geçti. Bir av esnasında kralı öldürdü.

p. Sulkandeva M.Ö.2329-2311

Sulkandeva babası Harnamdeva'nın ölümü ile başa geçmiştir. Cumartesi günlerini halk işleri için ayıran bu kral yirmi sekiz yıl saltanat sürmüştür.¹⁷⁴

r. Sinaditya M.Ö.2311-2294

Babası Sulkandeva'nın ölümü ile tahta geçmiştir. Kısa süren hakimiyetinin ardından kardeşi Mangaladitya tarafından öldürülmüştür.¹⁷⁵

s. Mangaladitya M.Ö.2294-2255

Kardeşi Sinaditya'yı öldüren Mangaladitya soyluların desteği ile Keşmir kralı olmuştur. Kötü bir yönetim sergilemiştir. Saltanatı otuz dokuz yıl sürmüştür.

¹⁷³ P. Anand Koul, 'History of Kashmir', s.211

¹⁷⁴ P. Anand Koul, 'History of Kashmir', s.212

¹⁷⁵ P. Anand Koul, 'History of Kashmir', s.212vd.

ş. Khimendra M.Ö.2294-2189

Mangaladitya'dan sonra oğlu Khimendra tahta geçmiştir. Khimendra sınırları içerisinde güçlü bir idare başlatmıştır. Lüks bir yaşam süren kral av meraklısıydı. Kendi hizmetçisi tarafından öldürülmüştür.

t. Bhimsena M.Ö.2189-2128

Bhimsena içkiye düşkün ve pervasız bir kraldı. Ülkede vergileri arttırmış ve baskıcı önlemler almıştır. Simpur köyünü kurmuş ve Celum yakınlarında Koteskhvara tapınağını kurmuştur. Bu dönemde Khuttan kralı Kaşgar'ı işgal eder. Bhimsena'nın yolladığı ordu Karakurum dağlarında mağlup edilmiştir. Bu kralın saltanatı altmış bir yıl yedi ay sürmüştür.

u. Indrasena M.Ö.2128-2082

Kumar ve içki düşkünü bu kral babası Bhimsena'nın ardından başa geçmiştir. Yönetim işlerinden yardımcısı Surenda sorumluydu. Indrasena bir süre sonra yardımcısını görevden almıştır. Kendi ordusunu kuran Surenda krala karşı başlattığı savaşı kaybetmiş ve yakalanarak işkence ile öldürülmüştür. Bu sırada Nagarkot'da da isyan başlamış ve kralı öldürülmüştür.

ii. Sundersana M.Ö.2082-2041

M.Ö. 2082'de başa geçen Sundersana döneminde insanlar arasında içki ve kumar gibi alışkanlıklar çoğalmıştır. Bu dönemde yaşanan bir depremin ardından sel felaketi de başlamış ve şehir sular altında kalmıştır. Sundersana'nın kırk bir yıl süren saltanatının ardından Keşmir'de Pandava Hanedanlığı son bulmuştur. Onun ardından gelen yirmi üç kral yaklaşık bin yıl Keşmir topraklarına hakim olacaklardır. Sundersana'yı takiben Lava başa geçmiş ve onu yedi başarılı kral takip etmişti.¹⁷⁶

v. Lava M.Ö.2041-1981

Keşmir kralı seçilen Lava, Lolab vadisinde Lolau adıyla büyük bir şehir kurmuş ve burada çok sayıda ev inşa ettirmiştir. Liddar nehri üzerinde günümüzde Levar adıyla anılan Levra köyünü Brahmanlara bağışlamıştır. Altmış yıl saltanat sürmüştür.

¹⁷⁶ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.212 vd.

y. Kusha M.Ö.1981-1794

Lava'nın oğlu Kusha M.Ö. 1981'de babasının ölümü ile tahta geçmiştir. Brahmanların Kolar adıyla bildiği Karuhara köyünü kendilerine vermiştir. Hakimiyeti yedi yıl sürmüştür.¹⁷⁷

z. Khagendra M.Ö.1974-1944

Kusha'nın oğlu Khagendra şimdi Kakapur ve Khunmuh adıyla bilinen Khagi ve Khonamusha'yı kurmuştur.

a.Surendra M.Ö.1944-1901

Khagendra'nın ölümü ile başa geçen oğlu Surenda, Soraka adında bir kasaba ile Narendrabhavana adında bir de köy kurmuştur. Hakimiyeti kırk üç yıl sürmüştür.

b. Gudhara M.Ö.1901-1864

Gudhara Surenda'nın ardından başa geçmiştir. Asil ve dindar bir karaktere sahip olan kral Godhara ve Hastishala köylerini Brahmanlara bağışlamıştır.

c. Suvarna M.Ö.1864-1829

Gudhara'nın ardından tahta geçen kral Suvarna iyiliksever biridir. Sulama amacıyla ülkede kanallar yaptırmıştır. Sulama faaliyetlerinin Zainapur şehrinin doğusu boyunca ülke çiçeklerle renklenmiştir.

ç. Janaka M.Ö.1829-1797

Suvarna'nın ölümü ile başa geçen oğlu Janaka Suvarna gibi iyi bir kraldı. Zainagir ve Vihu'da iki köy kurmuştur.¹⁷⁸

d. Sachinara M.Ö.1797-1757

Janaka'nın oğlu Sachinara güçlü ve bağışlayıcı bir kraldı. Shamangasa ve Shanara köylerini kurmuştur. Sachinara'nın ardında on iki kral daha başa geçecektir. Bunların ilki Galgendra, sonuncusu ise Bhagwant'dır.

¹⁷⁷ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.74; P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.214 vd.

¹⁷⁸ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.214vd.

e. Galgendra M.Ö.1757-1712

Sachinara'nın yeğeni Galgendra adil bir kral olmakla bilinir. Kanunlara uyulması konusunda zorlayıcı olmuştur. Maraj'da Naunagar adıyla büyük bir şehir kurmuş ve çok sayıda tapınak inşa ettirmiştir.

f. Baladeva M.Ö.1712-1669

Galgendra'nın ardından başa geçen oğlu Baladeva döneminde Uccain kralı Bhigham Keşmir'in işgali için büyük bir ordu yollamışsa da Baladeva tarafından bozguna uğratılmıştır.

g. Nalsena M.Ö.1669-1644

Zalim ve acımasız bir kral olan Nalsena döneminde çok sayıda kişi öldürülmüştür. Bu kral tüm ülkenin nefretini kazanmıştır. Sarayda çıkan bir yangında tüm ailesi ve üç oğlu ile ölmüştür.

ğ. Gokarna M.Ö.1644-1608

Tüm ailesi yangında yaşamını yitiren Nalsena'nın ardından Keşmir tahtına Cammu Raca ailesinden bir soylu olan Gokarna seçilmiştir. Adil ve iyi bir yönetici olan Gokarna Hindistan'da ki tapınakları ziyaret etmiş ve Kanauj üzerine bir ordu yolladıysa da daha sonra barış yapmışlardır. Kutsal birçok yeri ziyaret ettikten sonra üç yılın ardından Keşmir'e dönmüştür.

h. Prahlad M.Ö.1608-1597

M.Ö. 1608'de başa geçen Prahlad, Shirakut tepesi üzerinde Priteshvara tapınağını inşa ettirmiştir. Druna adında bir azizin öğretilerinden etkilenen kral yerine yardımcısı Bambru'yu göreve getirmiştir.

ı. Bambru M.Ö.1597-1589

Bilge ve iyiliksever bir yönetici olan Bambru döneminde idaresindeki insanlar yönetimden memnundu.¹⁷⁹

¹⁷⁹ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.215vd.

i. Pratapashila M.Ö.1589-1553

Galgendra'nın soyundan gelen Pratapashila Keşmir soyluları tarafından kral seçilmiştir. Pratapa-Nagar adında bir şehir ve Pratabeshvara adında da bir tapınak yaptırmıştır.

j. Sangram Chandra M.Ö.1553-1552

Pratapashila'nın oğlu Sangram Chandra, Pattan köyünde daha sonra Sangrampura adında bir köy inşa ettirmiştir. İyi bir idareci olan bu kralın yönetimi yalnızca bir yıl dört ay sürmüştür.

k. Larik Chandra M.Ö.1552-1521

Pratapashila'nın kardeşi Larik düzenli ve iyi bir yönetim kurmuştur. Vatarnang tepesinde Larik-nagar adıyla büyük bir şehir inşa etmiş ve buraya bir akarsu getirmiştir. Evlerin oldukça fazla olduğu bu yerde çatılar birbirine çok yakındır.

l. Biram Chandra M.Ö.1521-1476

Larik Chandra'nın ardından başa geçen oğlu Biram iyi ve dindar biriydi. Zamanının çoğunu ibadetle geçiren bu kral tüm gelirini fakir insanlara dağıtırdı. Onun idaresi altında ülke müreffeh bir haldedir.

m. Babighana M.Ö.1476-1459

Biram Chandra'nın ardından başa oğlu Babighana geçmiştir. Yönetim işleri bilge bir kişi olan karısı Chakra Rani tarafından yürütülmekteydi. Ülkede bozulan ortamı düzeltmek için çalışmıştır. Bir zaman sonra kral Babighana intihar etmiştir.

n. Bhagwant M.Ö.1459-1445

Babighana'nın kardeşi Bhagwant kraliçenin isteği ile tahta geçmiştir. İyi bir yönetim sergileyen bu kral üç tapınak inşa ettirmiştir. Bhagwant ile Keşmir tarihinin kayıp krallarının tarihi son bulmaktadır.¹⁸⁰

¹⁸⁰ P. Anand Koul, "History of Kashmir", s.217 vd.

B-KEŞMİR'İN PERS VE MAKEDONYALI İSKENDER TARAFINDAN İSTİLASI

M.Ö. VI. yy'ın ikinci yarısında Hindistan'ın kuzeybatısı küçük krallıklara bölünmüş durumdaydı. Bunları bir araya toplayacak güçlü bir yönetim söz konusu değildi. Bu durum İran'da güçlenen Ahamenit/Akamenis hanedanının Pers lideri Büyük Kiros/Cyrus'un (M.Ö.558-530)¹⁸¹ dikkatini bölgeye çevirmiş ve Hindistan'ın çeşitli kabileleri üzerinde hakimiyet kurmuştur. Pers kralı Darius'un(M.Ö. 522-486) idaresi döneminde ise Hindistan'da sınırları Sind vadisinin bir bölümüne¹⁸² ve Keşmir'e kadar uzandı.¹⁸³ Darius Sind nehri boyunca geniş çaplı bir harekâta girişecektir. Önceleri Sind nehri boyunca yer alan kasabalara karşı nehirden bir keşif harekâtı olarak başlayan bu sefer, güneydeki dağlık bölgeyle deniz arasındaki sahada iyice gelişecek ve neticede Sind'in doğusunda büyük bir bölgenin yağmalanması ve Pencap'ın Pers İmparatorluğunun yirminci satraplığı haline getirilmesiyle tamamlanacaktır. Ancak Perslerin bölgeye ilgisi bu hareketle sınırlı kalmamış, Darius'dan sonra başa geçen Kserkes(M.Ö. 486-465) ve halefleri zamanında devam etmiştir. Bunun sonucunda kuzeybatı Hindistan büyük ölçüde İranlıların hakimiyeti altına girecektir.¹⁸⁴

İskender (M.Ö. 336-323)'in komutasındaki Makedonyalılar ise M.Ö 333'de Issos, iki yıl sonrada Milinova savaşıyla Pers İmparatorluğunu ortadan kaldırdıktan sonra Maveraünnnehr bölgesini de ele geçirerek M.Ö. 327 yılında Hindukuş üzerinden Hindistan'a girdi.¹⁸⁵ Yüksek dağlarla çevrili Keşmir vadisi İskender'in başında olduğu Makedonya kuvvetlerinin dikkatini hemen çekmedi. Taksila'dan(Taşşehir) Celum'a hareket eden Makedonyalılar Keşmir yakınlarından geçtiler. M.Ö. 326'da İndus yakınlarına ulaşan İskender Taksila'da hükümdar Ambhi tarafından hediyelerle karşılandı. Taksila böylece İskender'e

¹⁸¹Sınırlarını Hindistan'a kadar uzatan bu kral Afganistan üzerine de bir ordu yollamıştır. Herman Kulke- Dietmar Rothermund, **A History Of India**, New Jersey 1986, s.56

¹⁸²V. Diakov-S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (nşr. Ö. İnce), Ankara 1987, s.258; A.V.W. Jackson, *"The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion"*, **The Cambridge History of India I, Ancient India**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.299

¹⁸³ Darius Sind nehri boyunca geniş çaplı bir harekâta girişecektir. Önceleri Sind nehri boyunca yer alan kasabalara karşı nehirden bir keşif harekâta olarak başlayan bu sefer güneydeki dağlık bölgeyle deniz arasındaki sahada iyice gelişecek ve neticede Sind'in doğusunda büyük bir bölgenin yağmalanması ve Pencap'ın Pers İmparatorluğunun yirminci satraplığı haline getirilmesiyle tamamlanacaktır. Bkz., W. Jackson, *"The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion"*, **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.299.

¹⁸⁴ R. Tripathi, s.115vd.

¹⁸⁵ Bkz.,H. J. Mackinder, *"The Sub-Continent of India"*, **The Cambridge History of India I**, (nşr., E. J. Rapson), Delhi 1955, s.20; E.J. Rapson, *"People And Languages"*, **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.52; J. Allan-T.W. Haig-H.H. Dodwell, **The Cambridge Shorter History of India**, (nşr.,H.H. Dodwell), Delhi 1969, s.21; P. Spear, **India, A Modern History**, Michigan 1961, s.70; W.H. Gilbert, **Peoples Of India**, Washington 1944, s.31; V. Minorsky, **Four Studies on the History of Central Asia**, (nşr., V.V. Barthold), Leiden 1956, s.3

bağlılığını göstermiş oluyordu.¹⁸⁶ Keşmir bu esnada Abhisara kralı Abhisares'nın idaresi altındaydı.¹⁸⁷

Abhisares, İskender'e karşı direnişin boşuna olacağı inancıyla teslim oldu. Bunun karşılığında Abhisares'in idaresi Keşmir'den Hazara'ya kadar genişletildi. Bu sırada İskender, Celum¹⁸⁸ ve Ravi nehirleri yakınlarında bulunan Pauravalar kabilesine mensup Poros/Porus'a gönüllü olarak teslim olması haberini yolladı. Boyun eğmeyi kabul etmeyen Pencap'ın güçlü hükümdarlarından biri olan Raca Porus zorlu bir savaşta yenildi.¹⁸⁹ Pencap'ın bir kısmını ele geçiren İskender ele geçirdiği şehirlerde Yunan garnizonları kurdu. İskender daha doğuya ilerlemek ve Ganj havzasını işgal etmek niyetindeydi. Ancak muson yağmurları ve Hintlilerin direnmeleri karşısında seferin güçlüklerinden bitkin düşmüş olan Makedonya ordusu komutanının peşinden gitmeyi kabul etmedi. İskender, Beas Nehrine ulaştığında sekiz yıl kesintisiz süren seferlerini sonlandırdı ve Hindistan'dan ayrılmak zorunda kaldı. O'nun ölümünden sonra "Unutulmuş İmparatorluk" da denilen Baktrian Helenleri (Greko Baktria) Devleti'ni kurmuştur.¹⁹⁰ Bir süre sonra Makedonyalı komutanlar ve tâbi krallar arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi bunların siyasi acıdan bölgede fazla bir etkinlik göstermesi

¹⁸⁶ E.R. Bevan, "Alexander The Great", **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.324 vd.; G. Macdonald, "The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia", **The Cambridge History of India I**, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s.384 vd; F.W. Thomas, "Chandragupta, The Founder of the Maurya Empire", **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson), s.420 vd.; A. Belenitsky, **Central Asia**, (nşr. J. Hogarth), London 1969, s.59; J. Allan- T.W. Haig-H.H. Dodwell, s.21 vd.

¹⁸⁷ M. Aurel Stein, **The Ancient Geograpy Of Kashmir**, Calcutta 1899, s.8

¹⁸⁸ Celum nehri vadinin ana nehirlerinden biridir. Nehir kuzeybatıya doğru Vular gölünün suları ile birleştikten sonra Baramula geçidine doğru akar. Bu nehir tıpkı İndus Nehri gibi çok eski zamanlardan beri seyrini değiştirmeden varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte, şimdi elli kilometre genişliğindeki tülkenin kalbine doğru yolunu kesmiş ve yol boyunca çarpılarak yüzlerce metre uzunluğa ulaşmış ve Himalayaların, Keşmir'in havza düzlüğü arasında ön aralığını oluşturmuştur. Ellsworth Huntington, "The Vale of Kashmir", s.657-682 <http://www.istor.org/stable/198650>

¹⁸⁹ Sadece birkaç gün süren ancak çok kanlı biten bu savaş tarihe Hydaspes(Celum)Savaşı olarak geçti. Bkz. Vincent A. Smith, **The Early History of India**, Oxford 1924, s.82. Porus'un azmine hayran kalan İskender, bölgenin idaresini tekrar O'na bıraktığı gibi ele geçirdiği bazı toprakların idaresiyle de görevlendirmiştir. Bu Raca İskender'in ölümüne kadar O'na bağlı bir hükümdar olarak bölgedeki varlığını sürdürecektir. Bkz. Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.4; N.H. Sanghavi-L. Mansharamani, **Ancient Indian History**, Bombay 1964, s.60; E.R. Bevan, "Alexander The Great", **The Cambridge History of India I**, s.322;H.G. Rawlinson, **A Concise History of The Indian People**, Oxford 1958, s.48vd; M. Husain-I, Qureshi, **A Short History of Hind-Pakistan**, Karachi 1960, s.45; M. Aziz Ahmet, **Siyasi ve Tarihi Müeseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu**, (nşr., T. Say), İstanbul 1949, s.41; S. Cöhçe, **Şemsi Melikleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986, s.4; A. Flechter, **Afganistan; Highway of Conquest**, New York 1966, s.3; R.K. Moorkerji, **The Gupta Empire**, Bombay 1952, s.2vd.

¹⁹⁰ Bu devleti meydana getiren halk, İskender'in büyük ölçüde Kıbrıs ve Mısır'dan getirtip Pencap ve Hayber Geçitlerinden Ceyhun menbana kadar uzanan sahada yerleştirdiği gruplardan oluşmaktaydı. Bkz. E.J. Rapson, "The Scythian and Parthian Invaders", **The Cambridge History Of India I**, Delhi 1955, s.52vd.; T. Keightley, **A History of India From The Earliest Times to the Present Day**, London 1847, s.6;A. Guha, **Central Asia**, New Delhi 1970, s.121vd.;N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, s.60vd.; E. R. Bevan, "Alexander The Great", s.386 vd;G. Macdonalds, "The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia", **The Cambridge History Of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.387; P. Spear, **India**, s.70; H. G. Rawlinson, s.52; V.A. Smith, **The Early History of India, from 600 B.C. to the Mohammadan Conquest Including the Invasion of Alexander the Great**, Oxford 1967, s.53vd.; G. Macmunn, s.11; L. Dames, "Efganistan", **İA/IV**, s.143

mümkün olmadığı için çok geçmeden Saka ve Yüe-çiler tarafından ezilip geçileceklerdir.¹⁹¹ M.Ö. 317 yılından itibaren Hindistan'da Makedonyalılara ait bir tek garnizon kalmamıştır.¹⁹² Onun bölgeden ayrılışı ile Hindistan'da yeni bir siyasi güç Maurya(Morya) adı ile hakimiyet kurmaya başladı.¹⁹³

C. MAURYA(MORYA) HANEDANLIĞI (M.Ö 321-185)

Maurya dönemine ilişkin bilgilerimiz M.Ö. 269-232 yılları arasındaki saltanat süren Maurya kralı Aşoka¹⁹⁴ tarafından korunan önemli ticaret yolları üzerindeki Stupa¹⁹⁵ adı verilen sütunlar ve kayalıklara kazınmış belgelere dayanmaktadır.¹⁹⁶ Sırasıyla Çandragupta, Bindusara, Aşoka ve devamında gelenlerin oluşturduğu Mauriye sülalesi üç dönemde Hindistan'a hâkim olmuştur. M.Ö. 320'de Çandragupta, Maurya Pataliputra'da Ganj Nehrinin kollarının ana akıntıya katıldığı yerde devleti kurmuştur. Çadragupta krallığını yavaş yavaş genişletti. Bu krallığın kuruluşu Makedonyalı İskender'in Hindistan'da başlattığı yıkıcı istilanın da sonunu getirecektir.¹⁹⁷

a-Çandragupta Dönemi M.Ö.320-289

Maurya hanedanının ilk hükümdarıdır. Kautilya adındaki vezirinin yardımıyla Liççhavi'lerle ittifak kurmuş, Pencap'taki bazı krallıkları ilhak etmiş ve böylece krallığının temelini atmıştır.¹⁹⁸ Çandragupta Makedonyalı İskender'e¹⁹⁹ karşı başlatılan Hint

¹⁹¹ İran'a geri dönen İskender ertesi yıl Babil şehrinde vefat etti. Ölümünün ardından Hindistan yarımadası ile Türkistan arasındaki geçitlere hakim olan Bakterian Helenleri denilen Greko-Bakteria Devletini kurdu. Bkz. Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden...**, s.4;E.J. Rapson, *"The Scythian and Parthian Invaders"*, **The Cambridge History Of India I**, Delhi 1955, s.526vd.;J.P. Mahaffy, a.g.e., s.36;P. Spear, s.70;Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s.45vd.; S.Cöhçe, s.4; G. Macmunn, s.11;L. Dames, *"Efganistan"*, s.149;W.H. Gilbert, **Peoples of India**, Washington 1944, s.31

¹⁹² V. Diakov-S. Kovalev, s.263; Herman Kulke- Dietmar Rothermund, s.60

¹⁹³ Herman Kulke- Dietmar Rothermund, s.61; P.N.K. Bamzai, s.67

¹⁹⁴ İlk Hint kitabelerinin yazarı olarak bilinen bu tarihi şahsiyet Budizm'in kurucusu kabul edilen Aşoka, (Dindar Aşoka ya da Keşmirli Aşoka) adıyla bilinir.

¹⁹⁵ Buda kalıntılarını saklamak için yapılmış üstü kubbeli anıt. Aşoka yaklaşık olarak 84.000 Stupa yaptırmıştır.

¹⁹⁶ Bu eski taş üzerine yazılmış kitabeler M.Ö. III. yüzyılın ortalarına ait en eski Hint yazmalarının teşkil ederler. Aşoka kitabelerinin dili, eski Hint dili değildir. Bunlar orta devir halk şiveleriyle yazılmıştır. Bugüne kadar gelen bu anıtlar Orta Hindistan'da, bir zamanlar valilik yapmış olduğu Ucceyn ve Sançi çevresinde bulunur. Çinli seyyah Hieng Tsiang bu kayalıklardan dört tanesini Keşmir ziyareti esnasında görmüş ve bunları muhteşem eserler olarak belirtir. Ülkenin kanunları ve insanların dini hassasiyetlerini belirten yazıtlardır. Bu kraliyet fermanları alt kıtanın birçok bölümüne dağılmıştır. Samuel Beal, **The Life Of Huen Tsiang**, London 1911, s.68; Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World II**, London 1884, s.88;Sunil Chandra Ray, s.5; Aşoka'nın yazıtları hakkında daha geniş bilgi için bkz., B. M. Barua, **Aşoka and His Inscriptions**, Calcutta 1946; D. R. Bhandarkar, **Aşoka**, Calcutta 1932

¹⁹⁷ Burton Stein-David Arnold, **History of India**, İstanbul 1998, (nşr., Müfit Günay), s.72-74

¹⁹⁸ Kemal Çağdaş, s.27

¹⁹⁹ İskender, Buda zamanından başlayarak Hindistan'ın Kuzey batısında ve Pencap'ta hakimiyeti ele geçirmek amacıyla Hindistan'a yönelmiştir. Bu yöneliş Aryan gruplarının yaptığı gibi bir istila hareketinden öteye gitmeyecektir. Pencap müstevliler için sadece ilk muhaceret yeridir. Ariler burada birkaç asır kalmış ve yavaş

ayaklanmasının önderidir. Pencap'a kadar giderek İskender ile görüşmüştür. Özellikle Pencap'da İskender'in yıkıcı darbeleri ile bölünmüş halk Çandragupta'nın idaresi altında birleşti.²⁰⁰ Çandragupta komşusu İran'ın tesiri altında²⁰¹ ilk büyük Hint devletini kurmuştur.

İskender'in ölümüyle Pencap'ı ele geçirdi. Bu sırada İskender'in doğu ülkelerine egemen olan komutanlarından General Selevkos/Seleukos, İskenderin Hindistan'da elde ettiği bütün toprakları geri almak için M.Ö. 305 de Sint Irmağını geçer. Hindukuş dağlarını aştığında Pencap'ta bekleyen Çandragupta onu hayli kalabalık bir ordu ile karşılar. Aralarında bir çatışma olmadan anlaşmaya varılır. Bunun sonucunda Maurya devleti/hanedanı imparatorluğu sınırlarını kuzey Hindistan'a ve Gandhara'ya kadar genişletti. Çandragupta Seleukosla yaptığı bir anlaşma ile kuzeybatı Hindistan'da bulunan tüm satraplıkları²⁰² ele geçirdi.²⁰³ Arada bir evlenme münasebeti de görülür. Çandragupta'nın veya oğullarından birinin Seleukos'un bir kızı ile evlenmiştir. Budistler Çandragupta yardımcılarının tesiri ile birçok insanı öldürmüş olmasından dolayı ona fena bir kral gözüyle bakıyorlardı. Çandragupta hemen hemen bütün Hindistan düzlüğüne ve bölgedeki yerli krallara egemen olmuş ve düzenli bir idare kurmuş olan ilk tarihi hükümdardır. Yardımcısı Kautilya ile birlikte, birçok yabancı devletle bağlantılar kurmuştur. O'nun ölümünden sonra M.Ö. 289'da yerine oğlu Bindüsara geçmiştir.²⁰⁴

b-Bindusara Dönemi M.Ö. 289-273

Çandragupta'nın ardından Maurya tahtına Grek yazarlar tarafından Amitraghata²⁰⁵ olarak adlandırılmış olan Bindusara geçer. Babası dönemindeki sınırları korumuştur. Bu dönemde Taksila'da ayaklanmalar başlamıştır. Hakimiyeti yalnız Hindistan'ın kuzeyi ile sınırlı kalmamış, Dekkan'ın önemli bir bölümüne kadar uzanmaktaydı. Çandragupta'nın dış siyasetini takip ederek greklerle ilişkilerini devam ettirmiştir.²⁰⁶

yavaş burada Hint iklimine alışmışlardır. Bundan sonra Hindistan'ın ikinci Ari devrinde, Ari kültür şarka doğru yayılmaktadır. Onun bu seferleri sayesinde ki Hindistan ile Batı arasında ilk bağlar kurulmuş ve az da olsa bazı kültürel sonuçlar vermiştir. İskender Hindistan'ı terk eder etmez ölmüştür. Bkz. Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I**, Ankara 1946, s.56; W. Ruben, s.17

²⁰⁰ W. Ruben, **Eski Hind Tarihi**, (nşr., C. Z. Sanbay), Ankara 1944

²⁰¹ Çandragupta İskender'in yanında bulunduğu sürede onun devlet idaresi hakkındaki fikirlerinden istifade etmiş ve idaresinin bu tesirlerin izlerini taşıdığı bilinmektedir.(Bkz., W. Ruben, s.155)

²⁰² Pers hakimiyetindeki bölgelere verilen isim.

²⁰³ Türkkaya Ataöv, s.61

²⁰⁴ W. Ruben, s.155 vd.

²⁰⁵ Bu isim resmi bir ünvan olsa gerek, "düşman yok edici" manasına gelir.Bkz.,T.W. Rhys Davids, **Eski Hindistan'da Budizm**, (nşr., Murat İnceayan), İstanbul 2007, s.230

²⁰⁶ R.C. Majumdar, **Ancient India**, Delhi 1952, s.94

c-Aşoka Dönemi M.Ö.269-232

Bindusara'nın ölümüyle başa geçen Aşoka²⁰⁷ şehzadeligi esnasında Taksila ve Ucceyn'de valilik yapmıştır. Babası M.Ö.273'de ölmesine rağmen başa geçmesi 269'da gerçekleşecektir. M.Ö. 261 yılında Hindistan'ın doğu kıyılarını kaplayan Kalinga devletine karşı savaşı. Yönetimi esnasında devletin sınırları kuzeyde Hindukuş, Himalaya dağlarına ve Bengal'in doğusuna kadar uzanır. Hindistan güneyde birkaç bölümü hariç hemen hemen bütünü kaplamaktadır.²⁰⁸

Keşmir'in tarihi büyük Hint kralı Aşoka ile başlatılır.²⁰⁹ Aşoka Keşmir'e düzenli ziyaretler yaparak burada stupalar yaptırmıştır.²¹⁰ Aşoka ile birlikte Keşmir vadisine ilk kitlesel göç hareketleri başlamıştır. Aşoka idaresinin en önemli özelliği vadiye Budizm'in gelişidir. Aşoka Budizm'i kabul ettikten sonra, nüfuzunu Keşmir içlerine kadar genişletmiş ve bugünkü başkenti olan Srinagar(Pravarapura)²¹¹ şehrini kurmuştur.(M.Ö. 250)²¹² Bundan sonra katı kast hiyerarjisi, süslü ritüeller ve tanrılara dayanan Hinduizm'in yerini Budizm'e bıraktı. Keşmir'de Budizm'in yayılması din tarihi açısından sıra dışı bir durumdur. Mahayana Sarvastivadin doktrininin okulu niteliğindeki Keşmir, bu süreçten sonra Budizm'in dünyaya yayılacağı bir yer olmuştur. Her ne kadar bu devre ait bilgilerimiz yok denecek kadar az ise de, Aşoka'nın bu dönemde Keşmir'e hâkim olduğu yönünde kuvvetli sebepler vardır. Birçok ev ve oldukça yüksek tapınaklar bu dönemi yansıtmaktadır. Aşoka idaresi boyunca Keşmir'de inşa edilen manastırlar bilimsel öğrenmenin yanı sıra aynı zamanda dini ve kültürel merkezi konumundaydı. Budizm'i öğretecek Budist rahipleri Keşmir'e sokmuştur. Yaklaşık olarak 5.000 Budist rahip bu dönemde Keşmir'e yerleştirilmiştir.²¹³ Birçok Keşmirli de din yayıcısı sıfatıyla Tibet, Çin ve benzeri yerlere gitmeye başladılar. Java ve komşu adaları Budizm'e

²⁰⁷ Aşoka için Bkz., B. M. Barua, **Aşoka and His Inscriptions I-II**, Calcutta 1946; D. R. Bhandarkar, **Aşoka**, Calcutta 1932

²⁰⁸ Y. Hikmet Bayur, s.59; Francis Younghusband, **Kashmir**, London 1911, s.120

²⁰⁹ Sayıd Abbas Athar Rızvi, "Keşmir", **DİA/V**, s.325

²¹⁰ M. Longworth Dames, "Keşmir", **İA/VI**, 602; Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi**, Ankara 1946, I, s.61

²¹¹ Günümüzde Srinagar adıyla bilinen Pravarapura şehrinin kurucusu hakkında görüşler farklıdır. Şehrin Pravarasena tarafından kurulduğu görüşünün yanı sıra Kalhana, Aşoka tarafından kurulduğunu belirtir.(M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi 1961, s.19), Cunningham'da Kalhana ile aynı görüştedir.(Alexander Cunningham, **The Ancient Geography of India**, London 1871, s.95; Lawrence ise Pravarasena tarafından kurulduğunu belirtir. W. Lawrence, s.186

²¹² M. Aurel Stein, s.19 vd; M.L. Kapur, **History of Jammu Aand Kashmir State I**, Jammu 1979, s.7

²¹³ P.N.K. Bamzai, **History of Kashmir**, New Delhi 1973, s.68.

kazandıran Gunavarman'da²¹⁴ aynı başarıyı 433 yılında Batı Çin'de gösteren Buddhayasas da Keşmirliydi.²¹⁵ Keşmir'de Budizm'in tarihi M.Ö. III. yy ile XII. yy arasındaki zamanı kapsar.²¹⁶

Kırk yıllık yönetimi sonrasında Aşoka M.Ö. 232'de öldü. Ölümü ile Maurya devletinin mali kaynakları azalmaya başlamıştır. Kendisinden sonra başa gelen idareciler farklı gelenekler izlediler.²¹⁷

d-Jalauka Dönemi M.Ö.232-172

Aşoka'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Jalauka²¹⁸ Keşmir'de bağımsız bir kral olarak hakimiyet kurmuştur. Hindistan tarihinde ismi pek bilinmeyen bir kraldır.²¹⁹ Kendisini Brahmanizm(Siva) dinine adayan Jalauka her gün Bhutesa and Vijayeswara tapınaklarını ziyaret etmekteydi.²²⁰ Önceden Budistlere karşı tutumu ile tanınan Jalauka zamanla Budistlere hoşgörü ile yaklaşacaktır. Aşoka idaresinin ikinci döneminde ülkeye yapılan yabancı istilaları Jalauka döneminde önlendi. Bu yerlere kapsamlı fetihler yapıldı. Bir süre sonra Jalauka Keşmir'e yerleşmiştir. O dönem yapılan istilalardan korunan ve ulaşılamayan bir toprak parçası olmayı başaran Keşmir'de yasal yönetim, mali konular ve buna benzer alanlarda gelişmeler erken zamanlarda başladı. Hakim, Gelir müfettişi, sayman, ordu komutanı, elçi ve astrolog gibi devlet görevlileri bulunmaktaydı. Jalauka Keşmir'de birçok geleneğin başlatıcısı olarak bilinmektedir. Vadide birçok köy ve tapınak inşa etmiştir. Altmış yıl ülkeyi yönettikten sonra Siramochana'ya yerleşti ve orada öldü.²²¹

e-II. Damodara Dönemi M.Ö.172-?

Jalauka'nın ardından yine Aşoka'nın soyundan gelen Damodara tahta çıktı. O da Brahmanizm'i destekliyordu. Yachh Fergana'da bir şehir kurdu ve bu şehre *Damodar Udar*²²²

²¹⁴ Gunavarman Keşmir kraliyet ailesine mensup bir Budistti. Babası ve büyükbabası ülkelerinden kovulmuş, hayatlarının geri kalanını gezgin olarak geçirmişlerdir. O ise çocukluğundan itibaren dindar bir şekilde yetişti. Hindistan'ın önemli Budist merkezlerini gezdi. Java ve Seylan'da Budizm'in gelişmesine katkı sağladı. Çin imparatoru ülkesinde Budizm'i anlatacak kişiler istediğinde bu görev için gönüllü oldu. 431 yılında Nanking'e geldi. Burada bir yıl kaldıktan sonra ölmüştür. Çin'de Budizm'in gelişmesini öncülük etmiştir. Bkz., P.N.K. Bamzai, s.91

²¹⁵ T. Ataöv, s.61-62

²¹⁶ Nyla Ali Khan, **İslam, Women, and Violence in Kashmir, Between India and Pakistan**, New Delhi 2009, s.2

²¹⁷ P.N.K. Bamzai, s.78; Aşoka'nın yaşam öyküsü için bkz. John S. Strong, **The Legend Of King Aşoka**, New Jersey 1983

²¹⁸ Kalhana tarafından Aşoka'nın oğlu olarak bahsedilmesine karşın diğer kaynaklar bu fikirde değildir.

²¹⁹ Vincent A. Smith, **The Early History of India**, Oxford 1924, s.191vd.

²²⁰ Nalinaksha Dutt, s.20.

²²¹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.21 vd; P.N.K. Bamzai, s.78vd.

²²² Kalhana tarafından yapılan anlatıya göre bu şehir öncelikle *Udar* adıyla inşa edilmiş ve zamanla "*Damodar Udar*" adı verilmiştir. Şehir Vahator köyünün altı mil uzağında kuzeybatısında yer alır. İlk kurulduğu zamanlarda verimli bir yerleşim yeri iken, günümüzde kurak ve verimsiz bir hale gelmiştir. Yine Kalhana burada Vişnu

adı verildi. Şehrin su ihtiyacını karşılamak amacıyla Gudda Suth adında uzun bir baraj inşa ettirmiştir. Efsaneye göre Brahmanlar kraldan yiyecek istemiş ancak kral bu isteklerini kabul etmedi. Bunun üzerine Brahmanlar ona lanet ettiler. Brahmanların lanetini kazanan kral zamanla bir yılana dönüşmüştür. Platolar arasında bir yılan olarak günümüzde de dolaşmaya devam etmektedir. Damodar Udar şehri bugün Srinagar havaalanının yakınlarında bulunmaktadır. Kral Damodar'ın bir yılana dönüşmüş olduğu efsane yerli halk arasında hala bilinmektedir.²²³ Aşoka'nın ölümü ile belki de onun yumuşak idaresinin de etkisiyle krallık hemen dağılır ve torunları arasında paylaşılır. M.Ö. 185 yılında son hükümdarının öldürülmesiyle toprakları üzerinde Sunga Hanedanı kurulur. Maurya imparatorluğunun parçalanması ile Hindistan'ın kuzeybatısındaki yerlerde merkezi otorite bozuldu. Ülkenin kuzeyinden yeni göç hareketleri başladı. Pencap üzerinden başlayan saldırılar, Bactria'da bağımsız bir krallık kurmuş olan Yunanlılar tarafından yapılmıştır.²²⁴

D.GREKO-BAKTERİA İSTİLALARI / İNDO-GREK KRALLIKLARI

Maurya devletinin ortadan kalmasından sonra Hindistan'ın kuzeybatısında ve Keşmir'de yeni istila hareketleri başlamıştır. Bunların başında Greko- Bakteria (İndo-Grek) krallıkları gelmektedir. Aşoka çağında söz konusu krallığın hükümdarlarından Selevkos ve III. Antiokhos'un Hindistan'a girişi engellense de M.Ö.250 li yıllarda Arsakes'in idaresindeki Partlar Selevkos'un ordusundan ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etti. Arsakes'ten sonra Bakteria valisi I. Diadotos ve Euthydemos da bağımsızlığını ilan ederek kendi krallığını kurdu. Bahsi geçen idareciler ve onların ardılları da İskenderin izinden gitmeye kalkınca Kuzeybatı Hindistan'ın büyük bir kısmına hakim olan bu krallıklar "İndo-Grek" yani "Hint- Yunan" olarak tarihe geçti.²²⁵

Maurya devleti kralı Jalauka'nın yabancı istilalarına karşı ülkesini koruduğu dönemde, Keşmir topraklarının sınırında Hint-Yunan orduları krallık kurmaya çalışıyorlardı. Demetrius bu esnada Keşmir'in güney topraklarını içine alan bir bölgenin efendisiydi. Yaklaşık iki yüz yıl Keşmir'in güneyinde hakim olmuşlardır. Celum nehri ve Celum ile Baramula tepeleri arasında Aziz ve Azizelere ait gümüş sikkeler bulunmuştur. Bunlar Keşmir'in kısa bir süre Greko-

Samarasvamin tapınağının bulunduğunu belirtmiştir. Yerel bir kaynak da Abu-l Fazl'ı kaynak göstererek buranın Yech'de bulunan eski bir yerleşim yeri olduğunu kaydeder. Bkz., M.A. Stein, **The Ancient Geography Of Kashmir**, s.190vd.

²²³ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.28 vd; G. T. Vigne, **Travels In Kashmir, Ladak, Iskardo I**, London 1842, s.380

²²⁴ P.N.K. Bamzai, s.79vd.

²²⁵ R.S. Sharma, "*Central Asia and Early Indian Cavalry (c.200 B.C.-1200 A.D.)*", **Central Asia**, s.190vd.

Bakteria idaresi altında olduğunu göstermektedir.²²⁶ Greko- Bakteria etkisi vadiyi gelen ziyaretçileri hayran bıraktıran eski tapınak mimarisi ve sanatında kendini göstermektedir. Daha sonra başa geçen kralların bastırdığı sikkelerde de bu etkiyi görmek mümkündür. Kabil vadisi ve sınır bölgelerindeki son Greko- Bakteria kralları birinci yüzyılın ortasında her yönden kuşatılmıştı. Kuşanlar Kadfizes idaresinde ilerlemeye başladılar. Greko- Bakteria kralları bu ilerleyiş karşısında daha fazla dayanamadılar ve çöküşe geçtiler.²²⁷

E-SAKALAR (İSKİTLER)

Türklerin Hindistan ile ilgileri ilk defa Sakaların²²⁸, Sind ve Mekran taraflarına inmelerine dair kayıtlarla başlatılacaktır.²²⁹ M.Ö. VII. Yüzyılda Çin'in batı sınırlarıyla, aynı zamanda İran'ın batısında ve Doğu Anadolu'da görünen Sakalar, yüz yıl sonra Tanrı dağlarının batısında, günümüzdeki Taşkent ile Issık göl arasında yerleşmişlerdi²³⁰.

M.Ö. II. Yüzyılın başlarında Hun taarruzları karşısında tutunamayan Yüe-çi'ler Türkistan'ın batı kısımlarına göç ederek İli, Çu ve Narin nehirleri bölgesine ulaştılar²³¹. Burada oturan Saka boylarının bir kısmını kendilerine ilhak ederken diğer kısmını da güneye sürdüler. Bunların bir kısmı Keşmir'e geçerek orada parçalanıp, birkaç devlet kurmuş²³², diğer kısmı da Ceyhun üzerinden, Merv-Herat yoluyla Kuzey Hindistan'a; Gandhara bölgesine inmiştir²³³.

²²⁶ Molla Ahmet tarihinin yazarlarında Hasan'ın anlatımına göre; II. Damodara'nın oğlu Narendra zamanında Keşmir'e bir aziz gelir. Kral bu aziz ile iki gün iki gece geçirmiş ve dini öğretilerini dinlemiştir. Bir süre sonra da ülkeden ayrılır ve tahtını Kanişka tarafından yönetilen Kuşan krallığına bırakır. Bkz., P.N.K. Bamzai, s.80

²²⁷ P.N.K. Bamzai, s.80-81

²²⁸ R.K. Mookerji, **The Gupta Empire**, Bombay 1952, s.3; Sakaların milliyetleri, dilleri ve inançları ile ilgili tartışmalar için bkz., A.Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi 1, (Batı ve Kuzey Türkistan)**, İstanbul 1981, s.86-91; Bkz. A.Z.V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.406 vd; İ. Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993, s.39-59; T. Tarhan, **"İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri"**, **İÜEF Tarih Dergisi**, **S.23 (Mart 1969)**, s.144-169

²²⁹ Salim Cöhlce, **"İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı"**, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi** I/1, (Ocak-Haziran 2001), s.12

²³⁰ A.Z.V. Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s.33; K. Czeglédy, **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, (nşr., E. Çoban), İstanbul 1988, s.30

²³¹ Büyük Hun hükümdarı Mao-tun'un oğlu Giyüük/Lao-Shang (M.Ö.174-160)'ün önünden çekilmek üzere yapılan göç hakkında geniş bilgi için bkz. B. Ögel, **"Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler"** **DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957)**, s.250 vd; B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu I**, s. 471

²³² Han-Shu'nun verdiği bu bilgi hakkında bkz. B.Ögel, **"Eski Orta Asya Kabileleri..."**, s.258; Çin Kaynaklarına göre Yüe-çi'lerin bu dönemde başkenti Ceyhun'un kuzeyindeydi. Nitekim Çin elçisi Chan-Chien M.Ö. 128'de onları burada ziyaret etmiştir. Bkz. B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu I**, s.475

²³³ B.Ögel, **"Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler"** **DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957)**, s.269; E.J. Rapson, **"The Scythian and Parthian Invaders"**, **The Cambridge History of India I, Ancient India**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.512; B. Ögel burada Sakaların Pamir yoluyla güneye indikleri yolundaki görüşleri [örnek olmak üzere Bkz. K. Czeglédy, s.31] tenkid eder. Sakalardan bir kısmı da Hazar denizinin kuzeyinden Terek civarına yerleşecekler, kalanlar ise Fergana ile Kaşgar arasında Çinlilerin *Hiu-sin* veya *Kün tu* dedikleri Türk uruklarını oluşturacaklardır. Bkz., O. Franke, **Beitrag Aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Turkvölker und Zentralasian**, Berlin 1904, s.48 vd.

Hindistan'a yönelen Sakaların başında Doğu İran'daki Saka-Part feodalitesine mensup bir satrap²³⁴ olduğu iddia edilen ve "krallar kralı" unvanını taşıyan²³⁵ Maues²³⁶ bulunmaktaydı.²³⁷ Hindistan'a inerken Partları mağlup eden Sakalar,²³⁸ Maues ve halefi I. Azes'in yönetiminde Gandhara'dan Hindistan'ın orta kesimlerine ve kuzeyine yayıldıkları gibi güneyde de sınırları Mathura, Uccain ve Saurashtra'nın büyük bir bölümüne ulaşan dev bir imparatorluk kurdular.²³⁹

Hindistan'a yerleştikten sonra Orhun kıyısında yer alan kitabelere çok benzeyen Bengütaşlar diken²⁴⁰ Sakalar, zamanla Part hakimiyetine girerek yavaş yavaş yerli kültürü benimsedi. Bu arada İran ve Kuzey Hindistan'da yeni bir Part devleti kuran Gondhopharnes (M.Ö.18-M.S.50) tarafından muhtemelen M.Ö. 19'da siyasî alandaki varlıkları da sona erdirildi²⁴¹

Bu hükümdarın hakimiyetini müteakip bölge Yüe-çi'lerin eline geçecektir. Sakalardan günümüze İran kaynaklarının "Sakastana" dedikleri bugünkü "Sicistan/Siistan"²⁴² coğrafi adı miras kalmıştır²⁴³. Bu hâkimiyet Pencab'ı, kısmen Sind'i ve Matura gibi kuzey hindistan'ın merkez kısımlarını, Malva'yı, Gücerat'ı, Katiyavar yarımadasını ve Ucceyn'den Maharat'lar bölgesine kadar batı Hindistan'ı kaplamıştır. Büyük Saka devleti hakkında önemli tarihi olaylar bilinmemekle beraber Sakalar Hindistan'a klasik Sanskrit tarzını vermekle kalmamış, aynı zamanda beş önemli eyalet olan Sind, Taksila, Maharashtra, Malwa ve Mathura'yı da kurmuşlardır Bunlar hakkında en doğru bilgiler Arkeolojik bilgilere dayanmaktadır. Ne zaman

²³⁴ Perslerde il yöneticisi, vali, **TDK Sözlüğü**

²³⁵ E.J. Rapson, "The Scythian and Parthian Invaders", **The Cambridge History of India I, Ancient India**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s.512

²³⁶ Hindistan'daki yazıtlarda bu kralın ismi *Moga* olarak geçer. Ancak paralarda *Maues* şeklindedir. Bkz., V.A. Smith, **The Early History of India, from 600 B.C. to the Mohamman Conquest Including the Invasion of Alexander the Great**, Oxford 1967, s.242, nu:2

²³⁷ Bazı araştırmacılar, ismi sikkelerde de yer alan bu kişinin Uccainli satrap Çashtane olduğunu ve hanedanı da bunun kurduğunu ifade ederler. Bkz., W. Ruben, s. 198.

²³⁸ B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri...", s. 263.

²³⁹ S. Cöğce, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", **Türkler Ansiklopedisi I**, s.1288 vd; Shrava Satya, **Sakas in India**, Delhi 1981, s 3vd.

²⁴⁰ A.Z.V. Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s.408

²⁴¹ Bu olay Vikrama tarih başlangıcına [M.Ö. 58 tarihiyle başlatılan bu takvim hakkında bkz. E.J. Rapson, "The Scythian...", s.512] göre tarihlenmektedir. Bkz., B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri...", s.271; Yeni kurulan bu Part devleti için bkz. R. N. Frye, **The History of Persia**, London 1962, s.185 vd.

²⁴² Sicistan, görkemli bir beldedir. Sind ve Hind bölgesine bitişiktir. Yerleşim yerleri Horasan'dakilere benzer ve onlara eşit düzeydedir. Bunlar; Bust, Cüveyni, Zerence'Uzmâ vs. kasabalarıdır. Zerence'Uzma kral Rutbil'in dört fershlik mesfede, etrafı hendeklerle çevrili şehridir. Beş kapısı ve ortasında kollara ayrılan ve "Hilmend" denen nehri vardır. Çorak arazilere kadar suyu kesilmez. Buralar ayrıca Sind beldelerinde Mekran'a ve Kandahar'a sınırdır. Bamiyan, Tohoristan'ın ilk şehirlerindedir. Bamiyan Dağı'ndan su kaynakları çıkar. Buradaki bir vadi Kandahar'a kadar bir aylık bir mesafede uzanır. Diğer bir kanaldan bir aylık mesafede Sicistan'a akar. Bâmiyân Dağı'nın yükseklerinden çıkan bu nehirler Merv'e, Belh'e ve Hârezm'e doğru akmaktadır. İçerilerinde kurşun, civa ve bakır madenleri vardır. Bkz. Ya'kubî, **Ülkeler Kitabı**, (nşr., M. Ağarı), İstanbul 2002, s.62-70.

²⁴³ A.Z.V. Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, s.46; R.N. Frye, s.49

ve nasıl dağıldıkları belli değildir. Kuşanlar, Sakaların ülkelerini ele geçirdiklerinde dağılmış bulunuyorlardı.²⁴⁴

F-KUŞANLAR DÖNEMİ (M. S. 78-248)

Orta Asya'da yaşanan sarsıntılar nedeniyle bazı Türk boyları Hindikuş'un güneyine ya sürülmüş ya da kendileri buraya göç etmiştir. Kuşanlar²⁴⁵ da bu gruplardan biridir. Kuşanlar'ın siyasi varlık olarak ilk defa ortaya çıkışları, Tayüan ile Sogdaiana'nın fethinden sonraki zamana rastlamaktadır.²⁴⁶

Sakaları kovarak, yurtlarına yerleşen Yüe-çiler muhtemelen M.Ö. 133-129 yılları arasında Hunların vassalı olan Vusunların taarruzuna uğradılar. Yüe-çilerin taarruzlar sonucunda bugünkü Afganistan'ın Tahia'ya yerleşmesiyle, bölgede giderek güçlenecek yeni bir hâkimiyetin başlamasına yol açacaktır. M.S. I. Asrın ilk yarısında Kuşan yabgusu I. Kadfizes(I. Kujula kadphises 25-35 veya 65) beş ayrı yabgunun hâkimiyeti altındaki dağınık halde bulunan Yüe-çi boylarını bir araya getirerek Kuşan devletini kurmuştur. Çin kaynakları ve sikkeler yardımı ile tanıyabildiğimiz ilk Kuşan hükümdarı Kujula Kadphises Büyük Yüe-çi'lerin Belh mıntıkasında yerleşmelerinden bir asır sonra hakimiyeti ele aldıkları kaydıdan hareket edilecek olunursa, M.S. 25 tarihlerinde Kuşan tahtına geçmiş olmalıdır.²⁴⁷ Taxila (Taşşehir) ve Gandhara'nın alınmasının ardından Ki-Pin(Keşmir)²⁴⁸ ve çevresini ele geçirdi.²⁴⁹ Keşmir'in bilinen tarihide Kuşanlar dönemi ile başladı.²⁵⁰ Onu müteakiben tahta geçen krallar devletini genişletme amacıyla Hindistan'a yöneleceklerdir.²⁵¹ Vima Kadfizes II(M.S 45-78) zamanında Kuşanlar Hindistan'ın kuzeybatısını Banaras'a kadar ele geçirirler.²⁵²

²⁴⁴ Y. H. Bayur, s. 68

²⁴⁵ Çinlilerin Kuei- chuang olarak kendi dillerine aktardıkları kelimenin aslı Kuşan'dır. Kuşanlar'ın kendilerinden kalan paralarda, "Kuşana", "Koşanu", Khrastice yazılmış paralarda ise "Gushana veya Kuşhana" ismi görülmektedir. Yazıtlarda da Kuşan ismini görmemiz mümkündür. Bu ismin anlamının ise bir bey adı veya bir boy ya da sülale adı olduğu yönünde görüşler söz konusudur. Devleti kuran kişinin şahsi ismi olduğu görüşü daha kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Mehmet Tezcan, "*Kuşanların Menşei*", **Türkler Ansiklopedisi I**, s.789-814;Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.11

²⁴⁶ Enver Konukçu, s.11

²⁴⁷ Kujula'nın tahta geçiş tarihi için bkz. Bahaeddin Ögel, "*Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler*" **DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957)**, s.273

²⁴⁸ Ki-pin'in nereyi ifade ettiği üzerinde bazı görüşler mevcuttur. VII. yüzyılda Ki-pin denilince Kapisa/Kabil anlaşılmaktadır. Sten Konow ise Hanlar devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) Ki-pin'in Taxila ve Taht-ı Bahî bölgelerini ihtiva eden Gandhara olduğunu ileri sürmektedir. V. Smith doğrudan doğruya Keşmir olarak kabul etmektedir. Vincent A. Smith, **The Early History of India**, s.267.

²⁴⁹ Bhaskar Chattopadhyay, **The Age of the Kushanas**, Calcutta 1967, s.17.

²⁵⁰ Sayıd Abbas Athar Rizvi, "*Keşmir*", **DİA/V**, s.325vd.

²⁵¹ Y. H. Bayur, s.69; N. Durak, s. 29vd.

²⁵² Kuşan Devleti, var olduğu dönemde, dünyanın en büyük dört devletinden birisi olmuştur. Hatta yaklaşık otuz-elli yıl kadar da dünya güç dengelerini elinde tutmuştur.(Bkz. Awadh. Kishore Narain, "*Kuşan Devleti*" **Türkler Ansiklopedisi I**,(nşr., Murat Yaşar), s.821vd;Enver Konukçu, s.21

a-Kanişka Dönemi (M.S. 78-101) ve Keşmir’de Budizm’in Yayılışı

Vima Kadphises’ten sonra tahta, ünü Hindistan sınırlarının ötesine geçen ve belki de Kuşan kralları içerisinde en fazla değere layık görülen Kanişka²⁵³ geçmiştir. Öyle ki Budhist kültür için Aşoka’dan sonra adından en çok bahsettiren isimdir.²⁵⁴ Kanişka ismi bu kadar önemli olmasına karşın, ilgili döneme ait tarihi bilgiler oldukça yetersizdir. Üstelik kendisine ait tarihsel bilgiler, oldukça değişkenlik gösterir.²⁵⁵

Bazı araştırmacılar Kanişka’nın Vima Kadphises’in ölümünden sonraki süreçte, zayıflayan Kuşan yönetiminin zaafından yararlanmak isteyen biri olarak bölgeye geldiğini iddia ederler.²⁵⁶ Bu iddiaların paralelinde, onun para²⁵⁷ ve heykellerindeki tasvirlerinden hareketle, Türk kökenli biri olduğu ileri sürülür. Kanişka tasvirlerinde, belden aşağısı genişleyen bir palto ve uzun çizmeler, ayrıca iri bir baş, yuvarlak yüz, geniş ve iri göğüs bölgesi ile vücut hatları çizilir. Bu tasvirleri onun Türk kökenli olduğu yönünde önemli ipuçlarıdır.²⁵⁸ Paralardaki hükümdar tasvirlerinin de Türk tipi ile aynı olduğu ileri sürülmüştür.²⁵⁹

Orta Asya’dan Hindistan’ın Kuzeybatısına kadar hakim alan Kanişka²⁶⁰ Kuşan krallığının en önemli idarecilerinden biridir. Yaklaşık yirmi üç yıl saltanatı boyunca Kanişka, Partları mağlup etmiş, bütün Ganj nehri boyu ile Dekkan’a kadar uzanan bölgeyi, yani Malva ile Guccerat da dahil olmak üzere Kuzey Hindistan’ı tümüyle hakimiyeti altına almıştır.²⁶¹ Onun döneminde başşehir Baktria’nın merkezi Belh’den²⁶² Gandhara’da Puruşapura(Peşaver)’ya nakl olmuştur.²⁶³ Bahse konu olan dönemde Kuşanların geniş bir bölgeye hükmettikleri ve tabi

²⁵³ Bu hükümdarı İslam dönemi kaynakları da Raca Kanik olarak kaydederler. Bkz. A.Z.V. Togan, “*Huen-Çang’a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi*”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2, (1964)**, s.58-61

²⁵⁴ J. Kenndey, “*The Secret Of Kanişka*”, **The Journal Of The Royal Asiatic Society 1912**, s.665

²⁵⁵ A. Vincent Smith, s.233.

²⁵⁶ A. Vincent Smith, s.229.

²⁵⁷ Paralardaki Kuşanlar için bkz; Bhaskar Chattopadhyay, **The Age of the Kushanas**, Calcutta 1967

²⁵⁸ Kalhana’da bölgeye Hindistan ve çevresine hakim Türk kralları “*Turushkanvaya*” şeklinde geçmektedir. Yalçın Kayalı, “*Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka(MS 78-99)*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 55, 2 (2015)**, s.193;Enver Konukçu, s.2

²⁵⁹ J. Kenndey, “*The Secret Of Kanişka*”, s.670

²⁶⁰ Bu kralın adı konusunda bazı muhtelif görüşler mevcuttur. Kitabelerde Hint tesiriyle Kanişka olarak geçen bu ad paralarda Yunan tesiriyle “*Kanerke, Kenerki*” olarak geçmektedir. Ebu Reyhan El-Biruni’nin “**Tahkiku’l Malil Hind”(India)** adlı eserinde “*Kanikka, Kanik*”, bazı Çinli yazarlar ve Keşmir Brahmanlarınca kullanılmış olan “*Kanita, Kanit*” biçimleri de vardır. Bkz., Y. H. Bayur, s.71

²⁶¹ Geniş bilgi için bkz., E. Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973 s.23 vd; Bu hükümdarı İslâm dönemi kaynakları da Raca Kanik olarak kaydederler. Bkz. A.Z.V. Togan, “*Huen-Çang’a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi*”, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2, (1964)**, s.58-61; Salim Cöhcce, “*Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler Ansiklopedisi I**, s.815-820

²⁶² Afganistan’ın kuzeyinde bir şehir, Amuderya’nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve kuh-i baba dağının eteğinde kurulmuştur. Tahsin Yazıcı, “*Belh*” **DİA/V**, s. 410.

²⁶³ K. Czegledy, s.51; V. Diakov-S. Kovalev, **İlk Çağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (nşr. Ö.İnce), Ankara 1987, s.267.

olarak bölgenin en güçlü hâkimi olduğu görülmele birlikte bugünkü Afganistan'daki Tahia'ya şehrine yerleşmişlerdir.²⁶⁴ Nitekim Kuşanlar, bu dönemde hem Hindistan işleriyle hem de bölgenin tüm meseleleriyle ilgilenen bir güç olmuştur.²⁶⁵

Kanişka'nın Keşmir diyarında da hakimiyet kurmuştu. Örneğin bölgede ele geçirilen çok sayıdaki kitabe ve kendisinin himayesinde kurulmuş olan Kanişkapura(Kanişpur), (yine oğlu Hüvişka'nın yaptırdığı Huşkapura kenti şimdiki Uşkur köyü) eskisi kadar önemli bir merkez olmasa da küçük bir köy olarak varlığını sürdürmektedir.²⁶⁶

Saltanatını ilk yıllarında Keşmir'i fetheder ve burayı çok sever. Hindistan üzerindeki hakimiyeti yalnız Keşmir ile sınırlı kalmayacaktır, Yarkent'den Himalayalara, Sind, Agra ve Kotan'a kadar uzanmıştır. Kuşanlar II. Kadfizes döneminde başladıkları ilerleyişlerine Kanişka döneminde, Yunanlılar, Parthlar ve Sakaları da hakimiyet altına alarak genişlettiler. Kanişka hakimiyeti Keşmir'in siyasi ve kültürel hayatında önemli bir rol oynadı. Saltanatının başlarında Budist değildi²⁶⁷ ancak Keşmir'in rahiplerini himaye etmiş zamanla Budizm'e yakınlık duymaya başlamıştır. Kanişka (Kanık) pek belli olmayan bir tarihte ve büyük bir ihtimalle saltanatının sonlarına doğru Budhizm'e girmiştir. Gelenekler onun bu dine girişini ve ondan sonra hoşgörüsü yüksek bir kişiliğe büründüğünü ifade eder. Aşoka için olduğu gibi, savaşlarda dökmüş olduğu kanlardan duyduğu teessüre atfederler... Kanişka'nın Budist olup Budhizm'i yayması ve koruması ona çok büyük ün kazandırmış ve adını Çin, Tibet ve Moğolistan ötelere taşımıştır... Kanişka, devlet işlerinin müsaadesi nispetinde, Budha felsefesini incelemeye koyulmuş ve ortaya çıkmış olan hizip ihtilaflardan müteessir olarak; bunları gidermek ve inananları yeniden birleştirmek için büyük bir konsil toplama kararı almıştır.²⁶⁸

Hocası Parsha'ya otoriter bir gücün bu durumla ilgili ortaya çıkan kargaşaya dur demesi gerektiğini söyler. Hocası Parsha, Kanişka'yı onaylar ve Budist teologlardan oluşan bir meclisin toplanması gerektiğini ifade eder. Aslında düzenlenen bu toplantıya davet edilenlerin büyük bir bölümü Sarvastiva dinler yani Hinayacılarıdır. Ancak küçük bir grup ise Mahayanacıları temsilen toplantıya çağrılmıştır. Diğer önemli bir nokta ise konseyin toplanma

²⁶⁴ Bkz. D.A. Akbulut, **Arap Fütühatına Kadar Maverünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy.)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1984, s.40 vd; B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.489 vd.

²⁶⁵ B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s.296.

²⁶⁶ A. Vincent Smith, s.260; M. Aurel Stein, s.30; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**(Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita), London 1879, s.12 vd.

²⁶⁷ Budizm ile yakından ilgileri olan Uygurlar dahi Kanişka'yı biliyorlardı. Kanişka'dan Uygur vesikalarında, "tövbe etmiş günahkâr kimse" diye söz edilmektedir. Muhtemelen bu kayıttan Kanişka'nın ilk zamanlar Budist olmadığı anlaşılmaktadır. Enver Konukçu, s.24.

²⁶⁸ Y.Hikmet Bayur, s.75; Vincent A. Smith, s.268; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, Ankara 1979, s.39 vd.

yeri konusuydu. Kanişka konseyin başkent Gandhara'da toplanmasını istemişti ancak sıcak mevsim şartları nedeniyle bazıları bu duruma karşı çıktılar. Sonunda konsey daha iyi hava koşullarına sahip olan Keşmir'de Kundalavana adı verilen manastırda toplandı. Konseyin diğer bir toplanma amacı Budhizm ile ilgili el yazmalarını ve şerhlerini bir araya getirmektir. Konseyin başkanlığını Vasumitra yaparken başkan yardımcılığını Aşvaghōşa'nın üstlenmiştir. Altı ay süren konsil sonunda hukuki metinler incelendi ve daha sade ve anlaşılır bir şekilde yeniden yazıldı. Konseyde alınan kararlar ve ulaşılan sonuçları Sankritçe dilinde bakır levhalar üzerine yazıldı. Bunların ülke dışına çıkarılması yasaklandı. Kanişka tarafından inşa ettirilen stupaya da bu belgeler emanet edilmiştir. Bu değerli kayıtlar muhtemelen Şrinagar yakınlarındaki bir tepenin altına gömülü olarak hâlâ varlığını sürdürmektedir.²⁶⁹

Aşoka zamanında yapılan konsilin sonucunda Budizm Hint yarımadası ve Güney ülkeleri boyunca yayıldı. Kanişka'nın konsili ise bu inanca taze bir enerji kazandırdı. Budistlerin rivayeti doğru ise, bu kurultay Buda'nın ölümünden 400 yıl sonra, milattan önce birinci asrın ikinci yarısında toplanmış olmalıdır. Budist müellifler Kanişka'nın üçüncü konsili de M.S. 100 yılında Keşmir'de topladığını belirtirler. Budist misyonerler Tibet, Güney Asya ve Çin boyunca Budizm'i tanıtmaya başladılar. Budist yerleşimleri Hazara kadar ulaştı. Bu konsil Kuzey ve Güney Budizmi arasındaki farkı ortaya koydu. Kanişka'nın yaptığı Konsil Budizm tarihinde yeni bir çağın başladığını gösterir. Kanişka ülkesine dönerken Keşmir'i Budist kilisesine bırakmıştır.²⁷⁰ Kuşan hükümdarları Budizm'e karşı çok savaşlar yapmışlardır ama Kanişka onların tam aksine Budizm dinini kabul ederek Budizm'e, çok hizmet etmiştir. Paralarına bile Buda adını yazdırarak Kabil, Belh, Kandahar,²⁷¹ Keşmir ve Pencap'da çok sayıda tapınak yaptırmıştır.²⁷²

Hakim olduğu topraklarda yaşanan kültür ve din çeşitliliğinin farkında olan Kanişka hepsine gerekli itibarı göstermiştir. Öyle ki, hem Budist Gandhara, hem de Mathura okuluna

²⁶⁹ A. Vincent Smith, s.230

²⁷⁰ Henry Yule, **The Travels Of Marco Polo I**, New York 1903, s.168; Herman Kulke- Dietmar Rothermund, **A History Of India**, New Jersey 1986; M. Longworth Dames, "Keşmir", s.602; Y. H. Bayur, s.75.vd; P.N.K. Bamzai, s.83 vd.

²⁷¹ Rivayete göre Keyhüsrev ülkelerden geçip hükümdarlıkları tepeleyerek Çin'e varır ve orada Kenkdiz adını verdiği büyük bir şehir kurar. Burası Yansu şehridir. Hint diyarında Keşmir şehrini Keykavus'un kurduğu, Siyavahs'ın da babası Keykavus'un sağlığında Sind'de Kandahar şehrini kurduğu söylenmektedir. Afganistan'ın üçüncü büyük şehri olan Kandahar, Afganistan'ın güneyinde, bugünkü Pakistan sınırına kadar uzanan bölgede yer alır. Makedonyalı İskender'in Asya seferi sırasında Persler'in bir satraplık merkezi olan şehir milattan önce I.bin yıl içinde deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yükseklikte Tarnak ve Argandap ırmakları arasındaki bir platoya yerleşmiştir. Kandahar vilayeti genel hatları itibarıyla eski Zemindaver vilayetini ve Hilمند, Tarnak, Argandab ve Durranelerin başlıca vatanı olan Argasan'ın aşağı vilayetlerini içine almaktadır. Bkz., Mesudi, **Murûc Ez-Zehb**, s.129; A. Hamilton, **Afghanistan**, London 1906, s.242vd.

²⁷² E. B. Havell, **The History of Aryan Rule in India**, Londra, 1968, s. 142

destek verilmiş ve sonuçta Sarnath okulu ile özgün bir Hind-Kuşan sanatının doğması sağlanmıştır. Yalnız, bu okullarda yapıp da günümüze kadar ulaşan heykelerde Türk süvarilerine ait tipik elbiseler görülür. Paraların üzerinde ise, güzel manasına gelen “*kucula*” gibi Türkçe unvanlar yer alır. Bütün bunlar Budizm’i kabul etmiş olmalarına rağmen Kuşanların pek de Hintleşmediklerini göstermesi bakımından önemlidir.²⁷³ Esasen bu dönemde Kuşanlar sadece Hindistan işleriyle değil bölgenin bütün meseleleriyle ilgilenen gerçek bir imparatorluktu.²⁷⁴

b-Kanişka’nın Halefleri ve Devletin Dağılması

Kanişka’dan sonra yerine oğlu Vanişka (102-106), sonra da Huvişka (111-138) ve Vasudeva (145-176) geçti. Bunların döneminde önemli bir olay bulunmamaktadır. Huvişka Kaşgar, Hotan ve Yarkent üzerine sefer düzenlemiştir. 178 yılında Huvişka’nın ölümü ile Kuşanların Keşmir hakimiyeti son bulmuştur. Ama daha sonraki Kuşan hükümdarları²⁷⁵ ülkeyi karışıklığa sürükleyerek sınırların Pencap yöresine kadar çekilmesine sebep olmuşlardır. Bundan istifade eden Sasani Hükümdarı I. Şapur (241-272) Kuşanlara karşı büyük bir galibiyet kazanarak Pencap’ın kuzeyindeki toprakları ele geçirdi.²⁷⁶ Fakat, esas tehlike Maveraünnehr’de(Maveraünnehir) gittikçe güçlenen Hun boylar birliğine dahil Chionitalerden geldi. Bunların içerisinde Akhunlar/Eftalitler²⁷⁷ en tehlikeli olanlarıydı. Bazen Sasanileri, bazen de Kuşanları hırpalayan bu grup, 385-420 yılları arasında Ceyhun’u geçerek Kuşan hükümdarı Kitolo’yu Peşaver taraflarına çekilmeye mecbur etti.²⁷⁸

Pencap ve Kabil’de ki egemenlikleri ise V. yy. ‘da Hun istilalarına kadar devam etmiştir. Vasüdeva’nın ardından devlet dağılmıştır. Keşmir aynı ırka mensup, küçük hükümdarların idaresi altında kalmış, bunlar daha sonra önce Guptalar arkasından Ak hunlar(Eftalitler) tarafından idareden uzaklaştırılmışlardır. Kabil bölgesine 870 yılına kadar hâkim olan Kuşanların bir kısmının Keşmir ve Hindistan’ın bazı yerlerinde kalan grupları olmuştur. Bunlar bir müddet daha hüküm sürmüşlerdir. Kuşanlar Dönemi’nde, Kuzey Hindistan’da daha önce

²⁷³ Salim Cöhce, “*Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler Ansiklopedisi I** s.819; W. Ruben, s.199

²⁷⁴ Kanişka döneminde Kuşanlar, Çin’in Türkistan’a yayılmak isteğine ilgisiz kalmamış ve ticaret yollarının Çin’in eline geçmesini önlemek için Semerkand krallığı ile ittifak etmiş, hatta 90 yılında yetmiş bin kişilik bir orduyu Türkistan üzerine sevk etmiştir. Bkz.,B.Ögel, **Büyük Hun imparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981, s.296 vd.

²⁷⁵ Bunlar Şahi Vamatakaşa, II. Kanişka, III. Kanişka ve ErjHuna Yaşaga’dır. Bkz., E. Konukçu, s.31 vd.

²⁷⁶ E. Konukçu, s.35

²⁷⁷ Eftalit başlangıçta yönetici aileyi ifade etmekteydi. Zamanla Kuşanlar’da olduğu gibi kavim adı haline gelmiştir. Ayrıca, Eftalit-Yüe-çi ilişkisi için bkz. W. Eberhard, “*Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asra Halklarının Medeniyeti*”, (nşr., M. Mansuroğlu), **Türkiyat Mecmuası, VII-VIII(1940-1942)**, s.170

²⁷⁸ V. Diakov-S. Kovalev, s.268;E. Konukçu, s.35

ortaya çıkan Part-Saka kültürü yeni bir terkibe tabii tutularak geliştirilmiş ve Ganj havzası da dahil ülkenin tamamına yakın bir kesiminde etkili hale getirilerek dönemin Hint toplum hayatı bir bakıma yeniden düzenlenmiştir.²⁷⁹ VI. Yüzyılda yerlerini Akhunlara bırakan Kuşanlar, Hindistan'ın ilk ve en büyük imparatorluklarından birisidir. I-IV. yüzyılları kapsayan Kuşan dönemi Batı Türkistan kadar Hindistan medeniyeti için de bir altın çağ olmuştur. Üstelik Buda dini de, Kuşanların koruyuculuğu altında gelişerek cihanşümûl bir din haline gelmiştir.²⁸⁰

G-GUPTALAR M.S. 320-550

Gupta²⁸¹ sülalesi zamanı eski Hindistan'ın son dönemi olarak görülmektedir. Bu devirde eski Hind medeniyeti zirve noktasına ulaşmıştır. Guptaların ilk zamanları tam olarak bilinmemektedir. Kökenleri biraz belirsiz gibi gözükse de ana yurtları Magadha²⁸² bölgesine yani Kuzey Bengal'e dayandırılır.²⁸³ İlk güçlü hükümdarları olan I. Çandragupta/ I.Chandragupta'nın (M. S. 319-335) atalarının Hindistan'daki Sonraki Kuşanlar'a bağlı küçük derebeyleri oldukları sanılmaktadır.²⁸⁴ Eski Magadha(Kuzey Bengal) ülkesinde bir race olan I.Çandragupta, Buda zamanında bir Liççavi Liçhavi(Liççhavi)²⁸⁵ prensesi ile evlenmek suretiyle nüfuzunu arttırmış²⁸⁶, bu suretle Liçhavi toprakları üzerinde de egemen olmuş ve hâkimiyetini şimdiki Allahabad bölgesine kadar genişletmiştir.²⁸⁷

I.Çandragupta'nın ölümü ile yerine geçen oğlu I. Samudragupta(M.S.335-375)²⁸⁸ Hindistan'ın tanınmış büyük fatihlerindedir. Zamanında Kuzey Hindistan, Keşmir,

²⁷⁹ Salim Cöğce, “Hindistan’da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, s.819; M. Longworth Dames, s.603; Y. Hikmet Bayur, s.76

²⁸⁰ A. İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s.112

²⁸¹ Gupta, koruyan, gözeten, sır tutan anlamlarını taşıırken kelimenin Sanskrit “*Goptri*” kelimesinden geldiği ve komutan, askeri yönetici anlamlarında kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Gupta tarihi ve kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. M. Melis Çelikaş, **Gupta Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2019.

²⁸² Magadha(Mo-kie-t’o) şehri duvarlarla çevrili olup nüfusu az olmasına rağmen çok sayıda kasabası vardır. Bu kasabalar yüksek dağlık bölgelere inşa edilmiştir. Toprakları zengin ve verimlidir. Budizmin hakim olduğu Magadha'nın yöneticileri basit ve güvenilir insanlardır. Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World II**, s.82 vd.

²⁸³ V. Smith, **The Early History of India**, Oxford 1924, s.205-347; K. Chakrabarti, “*The Gupta Kingdom*”, **History of Civilizations of Central Asia III (The crossroads of civilizations: A. D. 250 to 750)**, London 1996, s.188

²⁸⁴ K. Chakrabarti, s.189

²⁸⁵ Liççavi Devleti tahminen 1. ve 2. Asırlarda bugünkü Nepal ülkesinin Kathmandu şehrinde kurulmuş bir devlettir. Bkz. M.Melis Çelikaş, s.20

²⁸⁶ Yapılan bu evlilik sadece politik değil, sosyal açıdan da Gupta devletine çok şey katar. Liççaviler Guptalara göre bir üst kasttan olmaları sebebiyle bu evlilikten sonra dünyaya gelen bireyler bu sınıfa mensup olurlar. I. Çandragupta ve Liççavi prensesi Kumaradeva'nın izdivacından oğulları Samudragupta dünyaya gelir. Bkz., M.Melis Çelikaş, s.22

²⁸⁷ K. Chakrabarti, s.189

²⁸⁸ Samudragupta, bir Kuşan unvanı olan *Daivaputra shāhi shāhānushāhi*'yi kullanmakla beraber o dönem sadece Pencab'ın batısında küçük çaplı bir hâkimiyete sahip olan Kuşanlar ile bağlantısı muğlâklığı korumaktadır; bkz. K. Chakrabarti, “*The Gupta Kingdom*”, s.188vd.

Brahmaputra ve Narbada arasındaki bölgeler ele geçirilir. Devletin sınırlarını Bengal körfezinden Delhi-Agra bölgesine ve Himalaya dağlarından Narmada ırmağı kıyılarına kadar genişletmiştir.²⁸⁹

II. Chandragupta (MS.375-414) zamanında Kuzey Hindistan'ın tamamı Gupta idaresi altına girecektir. Chandragupta II aynı zamanda Deccan bölgesi ve Batı Hindistan'ı da imparatorluk sınırlarına dâhil eder.²⁹⁰ M.S. 455'e kadar ki dönem tam anlamıyla Gupta İmparatorluğu'nun altın çağı idi. Bu zaman dilimi içinde Guptalar; edebiyat, siyaset ve sanat alanlarında zirve dönemlerini yaşamışlardır. 455'de Kumara'nın ölümüyle imparatorluğun çöküş süreci de başlamış oldu. V. Asırda Ceyhun ovasına yerleşmiş bulunan, Yunanlılar tarafından Eftalit ve Araplar tarafında Heyatile olarak adlandırılan Akhunların VI. asırda başlayan Hindistan akınları ile Guptalar dağılmaya başlamıştır. Bu çalkantılı dönemde, enerjik ve kabiliyetli yapısı ile kraliyet ailesine mensup bir prens olan Skandagupta ortaya çıkarak düşmanlarını bir bir dize getirdi. 455 baharında Skandagupta tahta çıktığında, bir dizi sorun kendisini bekliyordu. M.S. 455 civarlarında Orta Asya'nın sert steplerinden inen ve Hindistan'ın verimli ovalarını ve kalabalık şehirlerini gözüne kestiren Hun akıncılarını, deneyimleri ve askeri faziletleri sayesinde durduran gözüpek lider Skandagupta, bir süreliğine de olsa bu yeni müstevlileri²⁹¹ yavaşlatmayı başaracaktır. M.S. 465 civarlarında çok daha çetin bir Hun dalgası imparatorluk sınırlarına tecavüz ederek Gandahar'ı yani Pencab'ın kuzey batısını istilaya koyulacaktır. Bu defa Skandagupta başarılı bir direniş ortaya koyamadı ve ardı arkası kesilmeyen Hun hücumlarına daha fazla dayanamayarak kesin bir mağlubiyet aldı. M.S. 470 civarında Skandagupta öldü. Varisleri arasında mücadeleler Guptaların parçalanmasına sebep oldu. Budagupta Malva'da, Puragupta Bihar'da bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bir taraftanda Eftalit taarruzları daha da şiddetlendi;²⁹² Kabil Vadisi üzerinden İndus Nehri boyunca uzanan eski Kuşan topraklarını istila eden işgalciler başlangıçta yağma elde etmek amaçlı olan bir akın neticesinde Ganj'in altını-üstüne getirerek bölgedeki tüm şehir, kasaba ve köyleri talan ettiler ve sonunda Guptaların pay-i tahtı *Pataliputra*'yı da ateşe vererek ahalisini kırıp-geçirdiler. Buddist manastırlarını yağmaladıktan sonra yaktılar ve önlerine çıkan Buddistleri katlettiler. Artık, Hindistan'ın kuzeybatısı 30 yıl boyunca Baktriya/Toharistan

²⁸⁹ K. Chakrabarti, s.189

²⁹⁰ K. Chakrabarti, s. 188vd.

²⁹¹ Bir yeri istila eden, yönetimi altına alan (kimse, devlet, ordu vb.)

²⁹² E. Konukçu, s.85

Eftalit Krallığı'ndan ayrı bir İmparatorluk tesis eden Eftalit kralları tarafından idare edilecektir.²⁹³

H. AK HUNLAR (EFTALİTLER) M.S. V-VI. YY

Orta Asya'nın büyük kabilelerinden olan Akhun veya Eftalitlerin menşeleri hâla karanlık bir manzara arz etmektedir. V. yüzyıl'ın ortalarında başlayıp, VI. yüzyılın yarısını aşan bir zamanda Orta Asya'dan, batıda Sasani, güneyde Hindistan içlerine kadar uzanan bir imparatorluğun sahibi olmuşlardır. Çin kaynakları Akhunlar'ı Altay dağlarından Soğdiana'ya, Toharistan'a sonra Hindistan'a inen, yeni hayat sahaları arayan bir kavim olarak görmektedir.²⁹⁴

Beşinci yüzyılda, doğu dünyasının önde gelen siyasi kuruluşları arasında Akhunlar göze çarpmaktadır. Roma/Bizans, Sasani, Çin ve Hindistan'daki hanedanlar ile sonraki yıllarda siyasi ve askeri temasları olmuştur. V-VI. yüzyıllarda, Türkistan, Sogdiana/Maveraünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, Sakalar ve Kuşanlar gibi büyük bir devlet kuran Akhunlar, sadece askeri değil, siyasi ve kültürel, medeni durumları ile yaşadıkları asra damgasını vurmuşlardır. Akhunlar, komşuları ile sıkı ilişkileri nedeni ile onlara ait belgelerde, tarihlerde farklı isimlerde yer almıştır. Süryani yazarları, İran ile olan ilgileri dolayısıyla, Akhunlara, Eftalit, Abdel demişlerdir. Bağlı oldukları büyük kabile Hunlar'dı.

V. yy.'ın ikinci yarısında, Akhunlar Ceyhun'u geçerek, Belh, Toharistan ve doğu kısımlarını ele geçirdiler. Aksungur adına hareket eden bir başka Hun grubu, 520'de Afganistan'ı buraya Hindistan'a bağlayan aşılması son derece zorluk arz eden geçitleri aşarak, Pencab'ı istila ettiler. Bu akınlar daha erken tarihte Kuzey Hindistan'a yerleşmiş bulunan Guptalar tarafından önlenmek istenmiş ancak başarılı olunamamıştır. Hindistan'ı Akhunların istilaya başlamaları V. yüzyıl'ın sonlarına doğru, 480'de olmuştu. Fakat daha erken tarih üzerinde duranlar da mevcuttur.²⁹⁵ Hakimiyetlerini Orta Hindistan yaylalarına kadar yayan ve Hind kaynaklarında Mleçcha(Yabancı/Barbar) olarak anılmalarına rağmen zamanla, milliyetleri tanındığından Hun veya Hunalar olarak zikredilmeye başlanılan²⁹⁶ Akhunlar; VI. Yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yüz yıl Kuzey Hindistan'ın en kudretli siyasi varlığı olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Komşu devletlerle kültürel, siyasi ve askeri münasebetlerde

²⁹³ Egemen Çağrı Mızrak, **M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkır Kavimleri**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2014, s.171vd.

²⁹⁴ E. Konukçu, s.71.

²⁹⁵ Akhunların Hindistan'a akınları için bkz., V. Smith, **The Early History of India**, s.310.

²⁹⁶ Enver Konukçu, "*Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar*", **AÜEFAD**, S.5, s.165 vd.

bulunarak Hind halkının hafızasında yer etmişlerdir. Böylece Hindlilerin ilk defa Kuşanlar aracılığıyla gördükleri at ve at kültürü Hindistan'a daha da yerleşecektir.²⁹⁷

Akhunlar'ın başında, imparatorluk ailesine mensup T'e-kin Unvanlı Toraman(480-515) bulunuyordu. Toraman'ın şahsiyeti hakkında pek az bilgilerimiz vardır. Muhtemelen Baktria'da ikamet eden Ahşunvar'ın halefleri tarafından Akhunlar'ın Hindistana doğru girişilen fatih hareketleri için tayin edilen kimse idi.²⁹⁸

Mihirakula Keşmir'de yönetime geçmeden önce tarihi kayıtlarda izlerine pek rastlanmayan, I. Abhimanyu ve III. Gonanda adında iki kralın kısa süreli Keşmir hükümdarlıkları olmuştur. İlk kral Abhimanyu, günümüzde Srinagar'ın eteklerinde bulunan Bemina köyünü kurmuştur. Brahmanizm'i destekleyen bu kral Sanskritçe öğrenilmesini teşvik etmiştir. Budist tapınakları yakıp yıkmış ve Budist topraklarını Brahmanlara vermiştir.²⁹⁹ Gonanda ise Keşmir'de Gonanda Hanedanını kurmuş ve tapınakları yeniden düzenleyerek, toprak üzerinde iyileştirme çalışmaları yapmıştır.³⁰⁰

a-Mihirakula Dönemi (M.S. 515-550)

515 yılında Toraman'dan boşalan Akhun tahtına oğlu Mihirakula geçti. Mihirakula'nın Toraman'ın sağlığında ne gibi faaliyetlerde bulunduğu bilinmemektedir. Herhalde Toraman güneyde iken, Mihirakula'da ona Gandhara'da vekâlet ediyordu. Zamanımızın tarihçileri Mihirakula'yı "*Hindistan'ın Attila'sı*" gibi kabul etmişlerdir.³⁰¹ Hindlilerce, "*gerçek bir mahvoluşun tanrısı*", "*Budizm'in amansız düşmanı*", "*kan dökücü bir raca*" olarak destani ve efsanevi konulara mal edilmiştir.³⁰²

²⁹⁷ S. Cöhlce, "*Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*", s.10

²⁹⁸ Enver Konukçu, "*Akhunlar*", **Türkler Ansiklopedisi I**, s.827vd.;Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, s.86.

²⁹⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.31 vd; M. Longworth Dames, s.603;Y.Hiket Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s.86vd; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.13

³⁰⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.76vd.

³⁰¹ Enver Konukçu, s.89

³⁰² Kalhana ve dönemin Hint kaynaklarında da bu ifadelerle rastlanır. Mihirakula'dan acımasız ve zalim biri olarak bahsedilir. Mihirakula, Hindistan seferi dönüşünde ordusu ile Pir Panjal geçidinden geçerken ayağı kayan bir fil uçurumdan yuvarlanır. Filin çığlıkları Mihirakula'yı memnun etmiş ve 100 fil daha getirilmesini emretmiştir. Bu olay kendisini eğlendirmiş olmalı ki bütün fillerin tamamının uçurumdan atılmasını istemiştir. O zamandan bu yana bu uçurumun adı "Hastivanj"(Sanskritçede Has-fil, Vanjana-Destroyer) olarak bilinmektedir. Bu hikaye Keşmir halkının hafızasında yer etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. İran kaynaklarında Hastivanja şeklinde geçen bu yer, Keşmir kaynaklarında Hastivanj olarak geçmektedir. Abu-l Fazl Blhimbhar'dan Keşmir'e bu yol üzerinden gidildiğini ve askerlerin sıklıkla bu yolu kullandığını kaydeder. Ekber Keşmir ziyareti sırasında bu geçidi kullanmıştır. Uzun yıllar kullanılmayan bu geçit zaman zaman yük hayvanlarının taşınmasında ve kaçakçılar tarafından kullanılmıştır. Bkz., P.N.K. Bamzai, s.107; M. Aurel Stein, **The Ancient Geograph Of Kashmir**, s.73vd; W. Lawrence, s.185; F. M. Hassnain, **Hindu Kashmir**, New Delhi 1977, s.41; H. H. Wilson,

Babasının başlattığı Hindistan seferlerini sürdürmek için ordusunu takviye etmiştir. Gandhara şehrinden Kuzey Hindistan seferlerinin idare edilmesi güç olacağından, kendisine Keşmir’de Sakkala’yi başkent yaptı. Bu Keşmir’in fethinden sonra olmalıdır. On yıl devam eden savaşlarda Mihirakula devamlı zaferler kazanarak hakimiyetini Ganj ve İndus havzasına kadar genişletmiştir. Gücünü uzun süre devam ettiremeyen Mihirakula bölgenin yerel idarecilerinden olan Magadha(Kuzey Bengal) kralı Baladitya ile devam eden mücadelelerinde başarısız olmuştur. 528 yılında ise Orta Hindistan’ da Malva kralı Yaşodharma’ya yenilmiş ve Keşmir’in içlerine çekilmek zorunda kalmıştır. Gandhara’da tahtını kaybetmiş olan kardeşine buradan hücum etmiştir. Hintli rakibi Yaşodharma kendisinden sonra Keşmir’e girmiş olduğu ve adına sikke bastırıldığı zannolunmaktadır. Mihirakula bir süre sonra yeniden Keşmir’i ele geçirmeyi başarmışsa da bundan sonra herhangi bir başarı gösterememiştir.³⁰³

Srinagar yakınlarında bir Siva tapınağı inşa ettirmiş ve Holada’da Vular Pargana adıyla bir kasaba kurmuştur. Burası daha sonra Mihirapur adıyla anılacaktır. Gandahara’da ki Brahman sınıfına 1.000 arazi bağışlamış ancak Keşmir halkı bu bağışları kabul etmemiştir. Mihirakula ateşli bir hastalık sonucunda ölmüştür.³⁰⁴ Bu dönemde basılan sikkelerden Mihirakula’nın Budizm aleyhinde olup Brahmanizm kültürüne yakın olduğu anlaşılmaktadır. Mihirakula, 1600 Buda tapınağını ve 900 Budist âlimini öldürmüştür. Daha sonra başa geçen Hun idarecileri Budistler üzerindeki baskıyı arttıracak ve ellerindeki topraklar alınarak Brahmanlara verilecektir.³⁰⁵ Yabancı müellifler bununla beraber Akhunlar için şu bilgilere yer verirler:

“Buda’nın kitabına asla inanmamaktalar ve bir sürü tanrıya tapmaktadırlar. Canlıları öldürmekte ve kanlı etleri yemekteler”. Mihirakula’nın ardından yaklaşık bir asır sonra Keşmir’e gelen Çinli seyyah Hiüang Tsang’ın³⁰⁶ naklettiğine göre, Akhunlar Gandara’da ‘da

The Hindu History of Kashmir, Calcutta 1960, s.26; J. L.K. Jalali, **Handbook The Kashmir**, Srinagar 1933, s.11

³⁰³ Enver Konukçu, s.94; R.C. Majumdar, **Ancient India**, s.254-55;M. Longwort Dames,603

³⁰⁴ P.N.K. Bamzai, s.106vd.

³⁰⁵ F. M. Hassnain, s.43

³⁰⁶ Hsuan Tsang(Hiuen Tsiang) VII. yüzyıl İç Asya’sını ve Hindistan’ını en iyi tanıtan Çinli Budist Hacılarıdır. Eseri yalnız bir seyahat günlüğü değil, aynı zamanda Hindistan’ın yedinci yüzyıldaki koşullarını anlamak açısından da önemli bir kaynaktır. 629 senesinde başladığı seyahat o devrin imkanlarına göre çok zor olmalıydı. Keza ondan önce Fahhian (400-415) ve Sung Yun (518-520/1) esrarengiz Orta Asya ve Hindistan’a kadar gidip, sonra geri dönebilmişlerdi. Fakat onların bu ülkeleri tasvirleri Hsuan Tsang’inki kadar teferruatlı değildi. Urasa şehrinin ardından 631 yılında geldiği Keşmir’de iki yıl geçiren bu seyyahın vadiye dair kayıtları daha doğru bilgileri içerir. Vadinin adını “*Kia-shi-mi-lo*” olarak notlarında belirtir. Başkenti büyük bir nehrin batısında yer alan ülkenin çok yüksek dağlarla çevrili olduğunu ve çok sayıda dinin ve din adamının yaşadığı bir yer olduğunu kaydeder. Ziyaret esnasında Keşmir devletini ve halkını müreffeh ve mutlu bulduğunu anlatmaktadır. [Hsiian Tsang’ın Seyahati (629-645)] Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.104; M. A. Stein, **The**

halkın üçte ikisini kılıçtan geçirmişler, geriye kalanları köle yapmışlar ve Budist manastırları ile stupalarının büyük bir çoğunluğunu yıkmışlardır.³⁰⁷ Tabii ki bu rakamlar abartılı olabilir çünkü o dönemde bu kadar tapınak Hindistan için o döneme göre çok fazladır. Her Hintlinin evinin köşesinde bir put vardır ama bu bir tapınak anlamına gelmez.

Ancient Geography of Kashmir, s.14 vd.; Samuel Beal, **The Life Of Huen Tsiang**, s.68; Çinli Seyyahın Keşmir'e dair notları için bkz., Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, London 1884, s.148-162
³⁰⁷ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr., M. Reşat Uzmen), İstanbul 1980, s.84vd.; P.N.K. Banzai, s.107; M. Aurel Stein, **The Ancient Geograph Of Kashmir**, s.73.vd; W. Lawrence, s.185.

III. BÖLÜM

KEŞMİR'DE HİNDU KRALLIKLARI DÖNEMİ

Akhun kralı Mihirakula'nın ölümünden sonra başa gelen krallar da onun gibi Brahmanizm savunucusuydular. Budizm'e karşı mücadele etmişlerdir. Mihirakula Keşmir'de yönetime geçmeden önce tarihi kayıtlarda izlerine pek rastlanmayan, I. Abhimanyu ve III. Gonanda adında iki kralın kısa süreli Keşmir hükümdarlıkları olmuştur. İlk kral Abhimanyu, günümüzde Srinagar'ın eteklerinde bulunan Bemina köyünü kurmuştur. Brahmanizm'i destekleyen bu kral Sanskritçe öğrenilmesini teşvik etmiştir. Budist tapınakları yakıp yıkmış ve Budist topraklarını Brahmanlara vermiştir.³⁰⁸ III. Gonanda ise Keşmir'de Gonanda Hanedanını kurmuş ve tapınakları yeniden düzenleyerek, toprak üzerinde iyileştirme çalışmaları yapmıştır.³⁰⁹

A.GONANDA HANEDANLIĞI

a.III. Gonanda

III. Gonanda ise Keşmir'de Gonanda Hanedanını kurmuş ve tapınakları yeniden düzenleyerek, toprak üzerinde iyileştirme çalışmaları yapmıştır. Gonanda'nın saltanatı otuz beş yıl sürmüştür.³¹⁰

b.I. Vibhisna

III. Gonanda'nın ardından tahta çıkan oğlu I. Vibhisnaaltı yıl kadar kısa bir süre hüküm sürmüştür.

c. Indrajit ve Ravana

I.Vibhisna'dan sonra başa oğlu Indrajit ve torunu Ravana geçmiştir. Bu iki kralın hükümdarlıkları iç içe geçmiştir. Indrajit otuz beş yıl, oğlu Ravana otuz yıl hüküm sürmüştür.³¹¹

³⁰⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.31vd; M. Longworth Dames, s.603; Y.Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.86vd.; J. Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s.13

³⁰⁹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.76vd.

³¹⁰ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.33vd.; P.N.K. Bamzai, s.104

³¹¹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.34

ç. II Vibhisna

Güçlü bir ordusu olan Ravana'nın oğlu II Vibhisna otuz beş yıl başta kalmıştır.

d.I Nara(Kinnara)

II Vibhisna'nın oğlu Nara babasının ardından başa geçmiştir. Celum nehrinin kıyısında bir kasaba inşa ettirmiştir.

e.Siddha

Siddha başa geçtikten sonra tükenmiş bir halde bulunan halkı yeniden ayağa kaldırmıştır. Bu kral dindar bir yaşam sürmüştür. Saltanatı altmış yıl devam etmiştir.

f.Utpalaksha

Utpalaksa otuz yıl hüküm sürmüştür.

ğ. Hiranyaksya

Kendi adında bir kasaba kuran Hiranyaksa otuz yedi yıl saltanat sürmüştür.

h.Hiranyakula ve Vasukula

Hiranyakula altmış yıl başata kalmış, kendisinden sonra başa gelen oğlu Vasukula da altmış yıl hüküm sürmüştür.

ı.Baka

Babasının ardından tahta çıkan Baka babasının aksine erdemli bir prensti. Bakesa'da bir Siva tapınağı ve kanal inşa etmiştir. Altmış üç yıl hüküm sürmüştür.³¹² Sonraki dört kraldan Baka'nın oğlu Ksitinanda otuz yıl, Vasunanda elli iki yıl, II. Nara altmış yıl hüküm sürmüştür. Bir diğer kral Aksa, Aksavala köyünü kurmuştur. Bu kralların tarihsel kimlikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.³¹³

i. Gopaditya

Gopaditya hakkındaki bilgilerimiz diğerlerine kıyasla daha fazladır. Brahmanlara tapınak ve toprak bağışlamış, kurban edilmeleri dışında hayvanların öldürülmelerini

³¹² M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.49

³¹³ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.50

yasaklamıştır.³¹⁴ Gopa Tepesi³¹⁵ üzerinde Jyesteswara tapınağını inşa ettirmiştir. Altmış yıl hüküm sürmüştür. Kendisinden sonra başa geçen oğlu Gokarna'da elli yıldan uzun süre bölge hakim olmuştur. Gokamesa tapınağını inşa ettirmiştir.³¹⁶

j.I Narendraditya(Khinkhila)

Babası Gopaditya'nın sonrasında başa geçen I Narendraditya, Khinkhila adıyla da bilinmektedir. Bhutesvara tapınağını kurarak Brahmanlara vermiştir. Dindar bir yaşam süren bu kral otuz altı yıl saltanat sürmüştür.³¹⁷

k. I Yudhisthira

I Narendraditya'dan sonra tahta oğlu Yudhisthira geçmiştir. Kısa süre içerisinde seleflerinden devraldığı krallığın iyi bir şekilde idare etmeye başlamıştır. Çok küçük gözlere sahip olan bu kişi başlangıçta adil bir biçimde hüküm sürmüş, ancak yakınındakilerin tesiri ile zaman içerisinde hoşgörüden yoksun ve ihtişam düşkünü biri haline gelmiştir. Bu durum askerleri ve sınır boylarındaki görevlileri rahatsız etmiş ve bu nedenle tahtan indirilmiştir. Bir süre sonra tekrar tahta çıkarıldıysa da yeniden tahtan indirildi ve son günlerini Sringar'ın batısında bir tepede hapsedilerek geçirmiştir. Yudhisthira'nın ardında Keşmir soyluları Hint tanıdıkları olan I Pratapaditya'yı Keşmir Kralı ilan ettiler.³¹⁸

B-VİKRAMADİTYA HANEDANLIĞI

I.Yudhisthira'nın ardında Keşmir soyluları Hint tanıdıkları olan kral Vikramaditya'yı Keşmir'e davet ettiler ve onu I. Pratapaditya adıyla Keşmir Kralı ilan ettiler.

a. I Prapaditya

Pratapaditya'nın kısa süren idaresinin ardında oğlu Jalauka tahta çıkmıştır. Pratapaditya halkı sevecenlikle yönetmiştir.

³¹⁴ Sunil Chandra Ray, s.34; W. Lawrence s.186; F. M. Hassnain, **Hindu Kashmir**, s.42

³¹⁵ Gopa Tepesi bugün Srinagar'da Sankaracarya adıyla bilinmektedir.

³¹⁶ Sunil Chandra Ray, s.34; W. Lawrence s.186; F.M.Hassnain, **Hindu Kashmir**, s.42; M.Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.50 vd.; P.N.K. Bamzai, s.109

³¹⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.52

³¹⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.52 vd.; P.N.K. Bamzai, s.109

b. Jalauka

Kendisinden sonra oğlu Jalauka tahta çıkmış O'da babası gibi otuz iki yıl saltanat sürmüştür. Otuz iki yıl saltanat sürmüştür.³¹⁹

c. I Tunjina

Arkasından gelen bir diğer idareci I Tunjina, karısı Vakpusta ile birlikte birçok kasaba ve tapınaklar kurmuştur. Bu dönemde Keşmir'de şiddetli yağışlar nedeniyle pirinç tarlaları sular altında kalmış ve ciddi bir kıtlık yaşanmıştır. Kraliçe Vakpusta, Katimusa ve Ramusa şehirlerini kurmuştur. Ölümünden sonra yapmış olduğu iyiliklerle anılmıştır.³²⁰

ç. Vijaya

Bir sonraki kral Vijaya farklı bir aileden gelmekteydi. Vijayeswara tapınağını inşa ettirmiştir. Sekiz yıl hüküm sürmüştür. Bu kralın da ölümünden sonra Keşmir tahtı bir süre boş kalmıştır. Birkaç yerel kral daha tahta çıkmış ancak bunlarda kalıcı olmamışlardır.³²¹

d. Jayendra

Vijaya'dan sonra başa oğlu Jayendra geçmiştir. Jayendra dindar bir yaşam süren yardımcısı Samdhimat'ı hiçbir sebep olmadan önce sürgün edilmiş, ardından öldürülmüştür. Keşmir geleneklerinde aziz bir kahraman olarak yer etmiştir.

C-GONANDA HANEDANLIĞININ HAKİMİYETİ YENİDEN ELE GEÇİRMESİ

a. Meghavahana

Keşmirdeki Gonanda hanedanlığını restorasyon döneminin ilk prensi Meghavahana'dır. Gopaditya'nın oğlu I. Yudhisthira'nın torunlarından. Çok yönlü bir dehası ve sakin bir kişiliğe sahiptir. Budizm inancına sahip kral hayvanların öldürülmesini yasaklamıştır. Hindistan'ın güneyine seferler düzenlemiştir. Kral tarafından Meghavahana kasabası, kraliçe Amritaprabha tarafından da Amritbhavan manastırı³²² inşa ettirilmiştir. Diğer kraliçeler Yukadevi Nadavana, Indradevi Indradevibhavana tapınağını, Khadana ve Samma ise kendi

³¹⁹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.56 vd.

³²⁰ P.N.K. Bamzai, s.110vd.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 57 vd.

³²¹ P.N.K. Bamzai, s.111

³²² Gandarbal yolu üzerinde Sinagar'a 8 km. uzaklıkta bulunur.

adlarında tapınaklar yaptırmışlardır. Meghavahana'nın otuz dört yıl süren yönetiminin ardında tahta oğlu Sresthasena geçmiştir.³²³

b.I. Pravarasena(II Tunjina)

Sresthasena, I. Pravarasena(II Tunjina) adlarıyla da bilinmektedir. İlk Pravaresvara tapınağını inşa ettirmiştir. Hiranya ve Toramana adındaki oğulları kralın otuz yıl süren saltanatından sonra başa geçmişlerdir.³²⁴

c.Hiranya ve Toramana

Hiranya krallığın idaresine geçmiş, Toramana ise Yuvaraj'a gitmiştir. Toramana bir süre sonra bulunduğu yerde ayaklanma başlatarak kendi adına para bastırmıştır. Hiranya bunun üzerine kardeşini hapsedirmiştir. Toramana'nın karısı Anjana kaçarak bir çömlekçinin evine sığınır. Bu sırada hamile olan Anjana doğan çocuğuna Pravarasena adını vermiştir. Bu aile çocuğu kendi çocukları gibi büyütmüş ve insanlardan da bu durumu saklamışlardır. Herkesi kendi çocukları olduğuna inandırmışlardır. Çocuk bu ailede büyümüş gerçeği annesi ve çömlekçi aile dışında kimse bilmemiştir. Toramana serbest kaldıktan kısa bir zaman sonra ölmüştür. Otuz bir süren idaresinin ardında Hiranya'nın da ölümü ile kendisinden sonra oğlu olmadığından taht boş kalacaktır.³²⁵

ç. Matrigupta

Hiranya'nın ardından boşalan tahta Keşmir soyluları Uccain kralı Vikramaditya tarafından birisini getirilmesini istemişlerdir. Vikramaditya, Keşmirli dindar bir Brahman ve şair olan Matrigupta'yı Keşmir'in idaresi ile görevlendirmiştir. Kısa süren idaresi esnasında Matrigupta, Matriguptaswami tapınağını yaptırmıştır. Beş yıl süren saltanatı sırasında adil ve dindar bir yönetim anlayışı içerisinde olmuş ve hayvanların öldürülmelerini yasaklamıştır.³²⁶

³²³ P.N.K. Bamzai, s.111 vd.

³²⁴ P.N.K. Bamzai, s.112; M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.80 vd.

³²⁵ P.N.K. Bamzai, s.112 vd; M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.81vd.

³²⁶ P.N.K. Bamzai, s.113 vd.; M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.84vd.

d-II. Pravarasena(M.S. 79-139)

Malva(Malava)³²⁷ prensi Pravarasena, Uccain kralı Vikramaditya(I Pratapaditya)'nın ölümü ile 580 yılında Keşmir üzerine yürümüş ve vadiyi ele geçirmiştir Vikramaditya'nın oğlu Pratapasila tarafından başlatılan saldırıları bastırmıştır. Hindistan'ın güneyine seferler düzenlemiştir. Ülkeyi iyi yöneten cesur ve erdemli bir kraldı. Pravarapura şehrini kurmuş ve birçok saray ve tapınak inşa ettirmiştir. Celum kıyısında Büyük Köprü'yü yaptırmıştır.³²⁸ Pravarasena'nın altmış yıl süren saltanatının ardından tahta oğlu II. Yudhisthira geçmiştir. Dört yıl sekiz ay ülkeyi yönetmiştir. Kendisinden sonra oğlu Narendraditya başa gelmiştir. Yeni bir yönetim anlayışı ile on üç yıl saltanat sürmüştür.³²⁹

e. Tunjina M.S.191-234

II. Yudhisthira'nın büyük oğlu Tunjina(Ranaditya), kardeşi Narendraditya'nın ölümünden sonra kendini Keşmir kralı ilan etmiştir. Ancak Narendraditya'nın oğlu Sradwal bu durumu kabul etmemiş ve aralarında yapılan mücadeleyi Tunjina kazanmış ve Sradwal'ı öldürdükten sonra hakimiyetini kurmuştur. Ranaditya güçlü ve adil kraldır. Rana-rambha adında güzel bir karısı vardı. Hari-Parbat tepesinde kendisi ve karısı adına iki tapınak yaptırmıştır. Hasta ve yoksul kimseler için tedavi yerleri yaptırmıştır. Simha-rotsika köyünde Martand(güneş)³³⁰ tapınağını inşa ettirmiştir.³³¹ Sradwal'ın oğlu bu sırada henüz çocuk yaştadır. Annesi ile birlikte Keşmir'den kaçarak Nagarkot'a

³²⁷ Hindistan'ın güneybatısında yer alan Malva(Mo-La-P'o) ülkesi, güneyden ve doğudan Mahi nehri ile çevrilidir. Verimli topraklara sahip Malva'da birçok ürün yetişir. Bu ülkeye dair bkz., Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, s.260.

³²⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.96 vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir I**, s.47; P.N.K. Bamzai, s.114-225; Altaf Hussain, s.17.

³²⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.105 vd; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**(Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita), London 1879, s.54; P.N.K. Bamzai, s.115

³³⁰ Dünyanın en büyük mimari yapıları arasında gösterilen tapınak oldukça yüksek bir yerde bulunur. Anantnag(İslamabad) kasabasına 8 km, Srinagar şehrine 64 km. uzaklıkta yer alır ve 64 m. yüksekliktedir. Keşmir'in birçok ortaçağ tapınağı gibi ana tapınak ve ortasında bir iç avlu ve sütunlu kolonlardan oluşur. İç avluya bakan seksen dört sütunu vardır. İçerdeki sütunları batıya bakanları hariç, Avantipur tapınağı ile benzer bir sütun dizilimine sahiptir. Devasa büyüklükteki bloklardan inşa edilerek kireç taşları ile sağlamlaştırılmıştır. Dış detayları ve anahatları etkileyici olan bu tapınak eski Yunan sanatının izlerini taşır. Çatısı Keşmir'in diğer tapınaklarında olduğu gibi piramit şeklindedir. "Güneş Tapınağı" olarak da bilinen yapı bir zamanlar güneşe tapanlar tarafından kullanılmaktaydı. Bulunduğu yer tamamen açık ve düz bir noktadır. Yangınlar ve depremler sonucunda bugün bir harabe olan tapınağın vadideki sayısız kalıntıları bile etkileyiciliğinden bir şey kaybetmemiş ve Keşmir'in eski sanatını simgelemeye devam etmektedir. Burada yapılan kazılarda tabana avlunun zeminine gömülü toprak küpler bulunmuştur. Tapınağın yerinde daha önce başka bir tapınağın bulunduğu ortaya çıkmıştır. İlerleyen yıllarda Keşmir Hindu sanatı için bir model olmuştur. Vadide yaşayan İngiliz Francis Younghusband bu tapınak için şunları kaydeder: "Yeryüzünde göğe en yakın yerlerden biri ve iriliği ve zarafeti aynı bünyede barındıran binlerce yıldır kazandığı üne layık bir tapınak." Bkz., Ram Chandra Kak, **Ancient Monuments of Kashmir**, London 1933, s.45-47; Francis Younghusband, **Kashmir**, London 1911, s.115; G.T. Vigne, **Travel in Kashmir, Ladakh, Iskardo I**, London 1842, s.385vd.; P.N.K. Bamzai, s.127; Altaf Hussain, s.18vd.

³³¹ J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.54 vd.

yerleşir. Nagarkot kralı bu durumdan memnun olmuş ve kızını bu prensle evlendirmiştir. Cammu kralının da yardımıyla Banihal üzerinden Keşmir'e saldırmıştır. Tunjina bu savaşta öldürülmüştür.³³²

f. Sarabsena M.S.234-282

Sradwal'ın oğlu Sarabsena tahta geçmiş ve ilk olarak sınırlarında güçlü bir idare kurarak II. Pravasarena tarafından ele geçirilmiş olan topraklarını geri alır. Bu kralın ölümü ile bölgede daha bağımsız biri olmuştur. İki kez Hindistan üzerine sefer düzenleyerek birçok yeri ele geçirmiştir.

g. Gandharbsena M.S.282-319

Sarabsena'nın oğlu Gandharbsena uyuşuk bir kraldır. Bu durum Keşmir krallığının hakimiyetindeki hindu kralların işine gelmiştir. Günlerini eğlence ile geçiren bu kralın idaresi sonucunda krallığın gücü zayıflamaya başladı. Tunjina soyundan gelen Lachman birlikleri ile sarayı kuşatır. Kral esir alınır ve Lachman krallığını ilan eder.³³³

ğ. Lackman M.S.319-352

Lachman ülkedeki bozuk yönetimi düzeltmekle işe başlamış ve sınırları içerisinde kontrolü sağlamıştır. Keşmir krallığına isyan eden kralları yeniden boyunduruğu altına almıştır. Bunlardan birisi de Multan kralı Surakam Pal idi. Lackman Multan'a asker yollamış ve isyan bastırılmıştır.³³⁴

h. Surak M.S.352-403

Keşmir tahtının yeni sahibi Lackman'ın kardeşi Surak olmuştur. Multan kralının yeniden isyan etmesi üzerine Surak, Multan seferine çıkar. Multan lideri Sukaram Pal kaleye çekilmiştir. Bir aylık kuşatmanın ardından Surakam barış istemiş ve Multan haraca bağlanarak isteği kabul edilmiştir. Bu seferin ardından Surak Keşmir'e dönmüştür. Bir süre sonra ise Dardu adında bir kral isyan ederek Kamraj'daki köyleri yağmalar. Surak ordusu ile Dardu üzerine yürür. Dardu kaçmış ancak Surak onu takip etmeyi sürdürür. Ancak askerleri öldürülmüş kendisi ise esir alınarak Pattan kalesine hapsedilmiştir. Vajraditya amcası Surak'ı kurtarmak

³³² P. Anand Koul, 'History of Kashmir', **Journal&Proceeding of The Asiatic Society Of Bengal IX**, Calcutta 1918, s.198

³³³ P. Anand Koul, 'History of Kashmir', s.198

³³⁴ P. Anand Koul, 'History of Kashmir', s.199

için Dardu'nun ülkesi üzerine yürür. Pattan kalesine geldiğinde ise Surak kale duvarından düşerek ölmüş halde bulunur.

i. Vajraditya M.S.403-414

Vajraditya saltanatının ilk yıllarını Surak'ın oğlu Jayendra ile mücadele ederek geçirir. Jayendra'a karşı başarılı olan Vajraditya bundan sonra yönetim işlerine ağırlık vermiş birçok tapınak inşa ettirmiştir. Vijajeshvare tapınağını onarmıştır.

i. Ranaditya M.S.414-474

Ranaditya güçlü, adil ve iyi bir kraldır. Rana-rambha adında güzel bir karısı vardı. Ranaditya Hari-Parbat tepesinde kendisi ve karısı adına iki tapınak yaptırmıştır. Hasta ve yoksul kimseler için tedavi yerleri yaptırmıştır. Simha-rotsika köyünde Martand(güneş) tapınağını inşa ettirmiştir.³³⁵

j. Vikramaditya/Vainyaditya M.S.474-521

Babası Ranaditya'nın ardından Keşmir tahtına geçmiştir. Henüz on bir yaşında iken amcası Mangaladitya ile Hindistan'ın bazı şehirlerini ziyaret etmiştir. sivalik dağında bulunan tapınakları ziyaret ederken Ganapat adında bir keşiş ile tanışır. Bu keşişle birlikte yirmi yıl yaşayacaktır. Tahtı Süleyman tepesi üzerinde bulunan bir tapınakta da bir yıl geçirmiş, dindar bir insan olarak Keşmir'e dönmüştür. Kamraj hazinesinin başına kardeşi Vikramaditya'yı getirmiş ve burada asayiş ve günlük yaşamı düzenleyen kurallar uygulamaya koymuştur. Yoksulları ve çiftçilerin haklarını gözeten uygulamaları ile saltanatı döneminde devlet işlerinde sorun yaşanmamıştır. Kırk yedi yıl süren saltanatı boyunca ülkede huzur ve düzen sağlanmıştır.³³⁶

k. Baladitya

Vikramaditya'nın ardından başa geçen kardeşi Baladitya, Gonanda Hanedanlığının son kralıdır. Khankha, Shatrugan and Malava adında üç kardeşini yardımcısı görevine getirmiştir. Karısı Bimba tapınaklar inşa ettiren bir kraliçedir.³³⁷ Baladitya bir tek kızı olduğundan tahtı bırakacak bir erkek çocuğa sahip değildi. Kızı Anangalekha'yı atlarına bakmakla görevli

³³⁵ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.200vd.

³³⁶ P. Anand Koul, '*History of Kashmir*', s.202vd.

³³⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.114 vd; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmir I**, s.56 vd.; P.N.K. Bamzai, s.116

Durlabhavardhana(Durlabha) ile evlendirmiştir. Baladitya'nın ölümü ile Gonanda hanedanlığının Keşmir hakimiyeti de son bulmuştur.³³⁸

D-KARKOTA HANEDANLIĞI (625-885)

VII. asrın ilk yarısından itibaren Keşmir'de mahalli hanedanlar yönetimine gelmeye başlamıştır. Karkota³³⁹ hanedanlığı da bunların başında gelmektedir. Keşmir'in kendi bağımsız tarihide bu krallık ile başlatılır.³⁴⁰ Bu krallık zamanında yani VI. ve VIII. yüzyılda

Keşmir Hindukuş'un güneyinde güçlü bir konumdadır.³⁴¹ Merkez Keşmir başta olmak üzere Hindistan yarımadasının kuzey kesimlerinde güçlü bir hanedanlık olarak hakimiyet kurmuşlardır. Bu dönemde Budizmin yaygınlaşacaktır. Hanedanlığın ileri gelenler tarafından Budizm benimsendiği gibi merkez Parihaspur'da tapınaklar kurulmuştur.

a-Durlabavardana Dönemi(625-661)

Kısa süren birkaç idareden sonra krallığın asıl kurucusu olan Durlabavardana başa geçmiştir. Durlabavardana *Durlabhadeva* adını taşıyan sikkeler bastırmıştır. Bu dönemde Çin ile münasebetlerin artarak ve sefaret elçilerinin gidip geldiği bir süreç yaşanır. Çin yıllıklarında kral Durlabavardana 627-649 yılları arasında Çin'den Kabil'e³⁴² kadar olan güzergaha hakim *Tu-Lo-Pa* adında bir Hint kralı olarak geçer.³⁴³ Keşmir bu esnada güçlü bir devlet olup ülkenin

³³⁸ J.Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.60; M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.86; Sunil Chandra Ray, s.38; P.N.K. Bamzai, s.116

³³⁹ Karkota kelimesi Aryanlar tarafından kullanılan bir isimdir. Bu kelimenin Naga ve Karkota kelimeleri ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Alexander Cunningham'da Karkota hanedanından bahsederken bunları Naga-Karkota olarak verir.(Alexander Cunningham, **The Ancient Geography of India**, London 1871, s.92);Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.49.

³⁴⁰Karkota Hanedanlığına dair bkz. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.86; Sunil Chandra Ray, s.38; M. Longworth Dames, s.603; Y. Hikmet Bayur, s.98

³⁴¹ Tansen Sen, "*Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region*," **Journal of Asian History XXXVIII/II, (2004)** s.157. <http://www.jstor.org/stable/41933381>

³⁴²Afganistan'ın başşehridir. Kabil nehrinin kıyısında ve Hindukuş dağlarının güneyinden Hindistan'a giden yol üzerinde kurulmuş olup milattan önce 1500 yıllarından itibaren varlığı bilinmektedir. Ahmet Kavas, "*Kabil*" **DİA/XXIV**. s.28.

³⁴³ P.N.K. Bamzai, s.117; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.49.

batısı ve doğusundaki birçok yer ele geçirilmiştir. Durlabavardana topraklarını İndus'un doğusunda Taksila'ya³⁴⁴, Hazara, Urasa³⁴⁵, ve Simphapura'ya kadar genişletmiştir.³⁴⁶

Vadinin güneyinde ve batısında yer alan topraklar ile ovalarda alınarak sınırlar birleştirilmiştir. Daha küçük olan Rajaur³⁴⁷ ve Punch³⁴⁸ gibi şehirler de Keşmir'e vergi vermeye başlamışlardır.³⁴⁹ Budizm'in destekçileri oldukça çok olmasına rağmen ülkede Brahmanizm de yaygındı. Vadinin güneyinde yaşayan Brahmanlara hibeler verilmekteydi. Bunlar kral ve kraliçeler tarafından da desteklenmekteydi.³⁵⁰

Durlabavardana'nın otuz altı yıl süren saltanatının ardından oğlu Durlabhaka(661-711) tahta geçmiştir. II. Prapaditya adıyla da bilinir. Bu dönemde basılmış paralar Sri-Pratapa adını taşıyordu. Hindistan'ın farklı yerlerinde ve Bihar'da bu sikkeler bulunmuştur.³⁵¹ Bu durum o dönemin Hint krallıkları ile Karkota hanedanının yönetimi altındaki Keşmir arasında ekonomik ve politik ilişkilerin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Pratapura'da yeni bir kasaba kurmuştur.³⁵² Günümüzde Tapar olarak bilinen şehir, Srinagar'ın 29 km. batısında yer alır. Son kazılarda burada büyük şehir ve tapınak kalıntıları bulunmuştur. Prapaditya'nın Chandrapida, Tarapida ve Muktapida adında üç oğlu vardı.³⁵³

³⁴⁴ Eskiden Takshasila olarak bilinen Taksila, Çinli seyyahların kayıtlarına göre İndus'un doğusunda üç günlük mesafede bulunur. Büyük ve zengin bir şehir olarak bilinen Taksila, Haydarabad ve İndus arasındaki en ünlü yerdir. Magadha kralı Bindusara'nın hakimiyetinde iken isyan etmiştir. Bu ayaklanma Makedonyalı İskender'in Hindistan seferleri sırasında yaşanır. Bindusara oğlu Susima'yı isyanı bastırmakla görevlendirmiş ancak Susima başarısız olmuştur. Bugün Pakistan'ın Ravalpindi şehrinde, İslamabad'ın ve Rawalpindi'nin 32 km kadar kuzeybatısında bulunur. Şehir deniz seviyesinden 549 metre yüksekte yer alır. Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, s.136 vd; Alexander Cunningham, **The Ancient Geography of India**, London 1871, s.104 vd; Samuel Beal, **The Life Of Huen Tsiang**, s.191.

³⁴⁵ Keşmir ve Taksila arasında yer alan Urasa Muzarfferabad'ın batısında bulunur. Hiüen Tsiang Keşmir ziyareti öncesinde uğradığı Urasa(Wu-La-Shu) krallığının Keşmir'e bağlı olduğunu ve Aşoka döneminde yapılan 60 metre yüksekliğinde bir anıttan bahseder. Dağlar ve vadiler içerisinde yer alan şehrin Keşmir'e 268 km. Taksila şehrine ise 80 veya 128 km. uzaklıkta bulunduğunu belirtir. Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, s.147; Alexander Cunningham, s.103;

³⁴⁶ Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.51; Samuel Beal, **The Life Of Huen Tsiang**, s.192.

³⁴⁷ Rajaur(Ho-lo-she-pu-lo) krallığı yüksek dağlar, tepeler ve nehirlerle çevrilidir. Ekilebilir toprakları sınırlıdır. Siyasi olarak Keşmir'e bağlı olan Rajaur, Cunningham tarafından kuzeyde Pir Pancal dağları, batıda Punch ve güneyde Bhimbar ile komşudur. Sınırları Cenab'ın doğusuna kadar uzanır. XI. Ve XII. yy.'da bağımsız bir krallık haline gelmiştir. Keşmir'in ortaçağı açısından önemli olmuştur. Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, s.163; Alexander Cunningham, s.129vd.

³⁴⁸ Çin kayıtlarında Pun-Nu-Tso olarak geçen Punch şehri Keşmir'in güneybatısında 180 km. uzağında bulunur. Keşmirililer tarafından Punats olarak adlandırılmaktadır. Hiüeng Tsiang 535 km. bir bölge olduğunu belirtir. Batıdan Cehlam, kuzeyden Pir Pancal dağları, doğudan ve güneydoğudan Rajaur ile komşudur. VII. yüzyılda Keşmir'in hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Bkz.,Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, s.163;Alexander Cunningham, s.128 vd.

³⁴⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.120; Sunil Chandra Ray, s.38

³⁵⁰ P.N.K. Bamzai, s.117

³⁵¹ Sunil Chandra Ray, s.39.

³⁵² J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.61

³⁵³ J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.63; P.N.K. Bamzai, s.118 vd.

Chandrapida(711-719) Prapaditya'nın büyük oğluydu. T'ang hanedanlığı yıllıkları bu kralın 713 yılında Çin imparatoru Yuen-Tsung(713-56)³⁵⁴ tarafında tanınacak kadar güçlü bir hükümdar olduğunu belirtirler. Chandrapida Arapların kuzeyden Keşmir sınırlarını tehdit etmesi³⁵⁵ nedeniyle Çin'e bir elçilik heyeti göndermiş ve yardım istemiştir.³⁵⁶ Çin imparatoru bu isteği geri çevirmemiş ve bir ordu yollamıştır. Chandrapida kral unvanını bu süreçte almıştır. Dindar ve adil biriydi. Sekiz yıllık hükümdarlığında sonra ölmüş ve kardeşi Tarapida(719-724) başa geçmiştir. Onun dört yıllık egemenliği acımasız ve kanlı olaylarla geçmiştir. Halk kralın zulmünden kaçarak ormanlarda yaşamaya başlamıştır.³⁵⁷

b-Lalituditya Muktapida Dönemi(724-761)

II. Prapaditya'nın küçük oğlu Lalituditya Muktapida, kardeşi Tarapida'dan sonra tahta çıkmıştır. Muktapida'nın saltanatı Keşmir tarihinin en parlak dönemi kabul edilmektedir. Bu dönemin seçkin yöneticileri krallığı zirveye çıkarmıştır. Keşmir tarihi açısından büyük bir fatih olarak tanınır. Otuz yedi yıllık saltanatı boyunca diğer Keşmir krallarının aksine Hindistan'ın yanı sıra, birçok fetih ve keşif amaçlı yolculuk yapmıştır. Makedonyalı İskender gibi dünyayı fethetme arzusu içerisinde olan Muktapida egemenliğini Pencap, Badehşan, Tibet ve Kanauj³⁵⁸ topraklarına kadar genişletmiştir.(740)³⁵⁹

T'ang hanedanlığı idaresindeki Çin imparatorluğu Kaşgar, Kucha, Hotan ve Horasan'a kadar topraklarını genişletmekteydi. Bu genişlemelere rağmen dağılma sürecine hiç uzak değildi.

³⁵⁴ Yuen-Tsung yardımına rağmen 736-47 yılları arasında Keşmir üzerine bir ordu yollayarak Gilgit ve Baltistan'ı ele geçirmiştir. **Keys to Kashmir**, Srinagar 1953, s.40

³⁵⁵ Müslümanların Keşmir'e ilk gelişleri VIII. asra tekabül eder. Bu yüzyılın başlarında Emeviler'in Irak ve Horasan valisi Haccac, Sind'e iki defa ordu gönderir. Araplar 712 yılında Sind nehrine ulaşırlar da bu seferlerden bir netice alınmaz. Haccac'ın damadı Muhammed b. Kasım es-Sekafi(691-715) komutasında üçüncü kez gönderdiği ordu Gandhara üzerinden Kabil'e hücum eder. Muhammed b. Kasım Keşmir'i almak istemiş, fakat vadiye girmeden geri dönmüştür. Arap kaynaklarından Taberi'ye göre; Abbasiler'in gücünün zayıfladığı bir sırada Halife el-Mansur'un Sind valileri olan Cüneyd ve Hişam b. Amr el-Tağlibi tarafından Keşmir ve Multan fethedilir ve sonra gemi ile Kandahar'a gelerek burayı da ele geçirirler. Keşmir'in fethedilen toprakları İndus ve Cehlam arasındaki bölgeye bağlı Arap coğrafyacılarının Dış Keşmir dedikleri, bölgenin dağlık güney. güneydoğu ve batı kesimleriyle sınırlı kalmıştır. Uzun süre topraklarına yabancıların özellikle de Müslümanların girmesine mukavemet eden Keşmirliiler daha sonra kendi güvenliklerini sağlamak için Türkleri istihdam etmeye başladılar. Saryid Abbas Athar Rızvi, "*Keşmir*", **DİA/V**, s.325; Taberi, Belazuri ve Yakubi'ye atfen, M. Longworth Dames, "*Keşmir*", s.604; Azmi Özcan, "*Dünden Bugüne Keşmir ve Keşmir Meselesi*", **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, s.31

³⁵⁶ M.L. Kapur, **History of Jammu And Kashmir State I**, Jammu 1979, s.7; **Keys to Kashmir**, s.40; Tansen Sen, "*Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region*", s.143.

³⁵⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.124 vd; Sunil Chandra Ray, s.38; P.N.K. Bamzai, s.119 vd.

³⁵⁸ Kanauj VII-XII. yüzyıl arasında Hindistan'ın en önemli şehirlerinden biridir. M.Ö. 200'de kurulduğu düşünülmektedir. Ptolemy bu şehrin ismini Kanagora ve Kanogiza şeklinde kaydetmiştir. V. A. Smith, "*The History of the City of Kanauj and of King Yasovarman*", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1908**, s.765vd.

³⁵⁹ Vincent A. Smith, **Early History of India**, Oxford 1914, s.372; **Keys to Kashmir**, s.39; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmir I**, s.67

Bundan sonra Muktapida'nın bölgede dikkat çekmeye başladığı görülür. Muktapida başkentini Srinagar'ın 25 km. kuzeybatısında bulunan Parihasapura³⁶⁰'da kurmuştur. Kalhana'nın da bahsettiği kireç taşlarının kullanıldığı bu şehirden geriye yalnızca kalıntıları kalmıştır. Bu kalıntılar bir kraliyet manastırı, meclis olarak kullanılan bir salonun içindeki yapı kalıntıları ve Budistlere ait kalıntılardır. O'nun tecrübelerinden yararlanmak isteyenler hizmetine girerler. Keşmir ordusunun tecrübeli komutanlarından biri olan Cakunya(Cankuna)'da³⁶¹ Muktapida'nın hizmetine girmeden önce *Can-kiun* adıyla Çin ordusunda görev yapmıştır.³⁶²

b. a. Kanauj(Kanyakubja) Krallığı İle Mücadele

Keşmir topraklarının güneyinde yer alan Kanauj krallığı,³⁶³ kral Harsavardana zamanında geniş topraklara kavuşmuş ve Keşmir ile komşu olmuştur. Muktapida'nın saltanatı sırasında Kanauj krallığı tahtında Yasovarman bulunmaktadır. Doğuda ve güneyde birkaç önemli zafer kazanmış olan Kanauj krallığı henüz Keşmir ile rekabet edebilecek güce ulaşmamıştır. Bununla birlikte Muktapida, Pencap'ın bazı eyaletlerini ve Kangra'da birçok yeri ele geçirmiştir. Bir süre sonra da Pencap'ın verimli topraklarını burada yaşayanların herhangi bir direnişi olmaksızın almıştır. Yasovarman başta yenilgiyi kabul etmiş ancak barış anlaşması hazırlanırken bazı sorunlar çıkarmıştır. Nihayetinde bir süre sonra tüm Kanauj toprakları doğrudan Keşmir'in hakimiyetine girmiştir.(740)³⁶⁴ Bu zaferle Muktapida yalnız Kanauj topraklarını ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki hakimiyetlere karşı toprak üstünlüğüne sahip olmuştur. Orissa'nın³⁶⁵ kıyısına ve Dekkan'a kadar inmiştir. Gucerat,³⁶⁶ Malwa, Marwar'ı ele geçirmiştir. Böylece Keşmir artık Karakurum dağlarından başlayarak Hindistan'dan Çin'e kadar uzanan kervan yollarını da kontrol etmeye başlamıştır. *Bu geniş fetihler ile Keşmir krallık olma yolunda ilerlemeye başlamış ve Hindistan'ın Guptalardan sonra*

³⁶⁰ Bu şehir için bkz., G.M. Rabbani, **Kashmir: Social And Culturel History**, Delhi 1986, s.26 vd.; M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, New Delhi 1961, s.300 vd.; Ram Chandra Kak, s.52

³⁶¹ Bu komutanın hayatı için bkz., M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.146vd

³⁶² P.N.K. Bamzai, s.122vd; Altaf Hussain, s.19; **Keys to Kashmir**, s.41

³⁶³Bu krallık için bkz. V. A. Smith, "*The History of the City of Kanauj and of King Yasovarman*", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1908**, s.765-93

³⁶⁴ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.132vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir I**, s.52; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.67 vd.

³⁶⁵Başkenti Bhubaneswar olan bu şehir Hindistan'ın doğusunda, Batı Bengal'in güneyinde bulunur. Resmi dili Oriya olan şehrin bir diğer adı Odisha'dır.

³⁶⁶ Hindistan Cumhuriyeti'ni oluşturan yirmi bir eyaletten biridir. Cehlam-Lahor yolu üzerinde Cenab nehrinin 14 km. batısında bulunur. Güneyde ve batıda Umman denizine açılmaktadır. Gucerat çok eski bir geçmişe sahiptir. İlk ismi Gurceretra, V. yüzyılın sonlarında Hindistan'a gelen Gucer kabilesine atfedilmektedir. Ancak bu kavmin adı Akhunlar'ın Hindistan'a yerleşmeleri sırasında ortaya çıkmıştı. Şehir Keşmir kralı Samkaravarman'ın seferinden sonra 1303 yılında yıkılmış, 1588'de Ekber zamanında yeniden kurulmuştur. Bkz., K. A. Nizami, "*Gucerat*", **DİA/XIV**, s.171; Alexander Cunningham, s.179.

*gördüğü en güçlü hakimiyetlerden biri olacaktır.*³⁶⁷ Muktapida güneydeki bu zaferlerden sonra dikkatini Keşmir'in kuzeyinde yer alan topraklara çevirdi. Kabil ve Gandhara'daki Sahi yönetimi Arapların saldırılarına maruz kalırken, Muktapida gelişen bu durumlardan yararlanarak İndus yönünde hakimiyetini genişletme fırsatı yakalar. Tüm bölge Keşmirli misyonerler ve Orta Asya'ya yerleşen Keşmirli yolcularla Keşmir geleneklerini öğrenmeye başlamıştır. Çin'de iç savaş ve karışıklıkların ardından T'ang hanedanlığının düşüşü ve Keşmir misyonerlerinin bölgede devam eden faaliyetleri Keşmir ordusunun da ilerleyişini kolaylaştıracaktır.³⁶⁸

b. b. Tibet ile Mücadele ve Çin ile Münasebetler

Tibetlilerin doğu ve batı yönündeki ilerleyişi sonucunda Muktapida, Ladakh üzerine güçlerini yöneltmiştir. Ladakh kolayca ele geçirilmiş ve Tibetlilere karşı birçok zafer kazanılmıştır. Kalhana bu zaferlerin neredeyse her yıl olduğunu kaydeder.³⁶⁹ Muktapida'nın saltanatı sırasında Keşmir ile Çin'deki Tang Hanedanlığı arasında Tibetlilerin Hindukuş bölgesindeki ilerleyişini durdurmak amacıyla diplomatik ilişkiler sürdürülmüş, askeri ve lojistik açıdan birbirlerini desteklemişlerdir. Muktapida Tibet'i tamamen egemenliği altına almak ve ortak düşmanları olarak gördüğü Tibetlilere karşı Çin imparatoru Yuen Tsun'un desteğini almak için Çin'e bir elçilik heyeti yollamıştır.(733) Keşmir kralının amacı Tibet'in Çin içinde doğrudan ciddi bir tehdit olduğu konusunda imparatoru ikna etmektir. Ziyaretin bir diğer sebebi ise Arap akınlarını³⁷⁰ durdurma ve Çin yıllıklarında adı *U-li-to* olarak geçen Keşmir elçisi görüşmede kralının Tibetlilere karşı kazandığı başarılarından da bahsetmiştir. Çin imparatoru ve Çin yıllıklarında *Mo-to-pi* olarak geçen Muktapida arasında sağlanacak anlaşma neticesinde Vular gölü kıyısına bir 200.000 kişilik Çin yardımcı kuvvetinin gönderilmesi ve Tibet'e giden beş güzergâhın kapatılması istenmiştir. Ancak imparator Keşmir elçisini misafirperver bir şekilde kabul etmekten öte bir yardımda bulunmamıştır. Nihayetinde elçi başkentten ayrılmak zorunda kalmıştır. Muktapida, Tibet'e karşı tek başına hareket ederek

³⁶⁷ R.C. Majumdar, **Ancient India**, s.383.

³⁶⁸ P.N.K. Bamzai, s.122vd.

³⁶⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.168

³⁷⁰ Müslüman Araplar VIII. yy'ın başlarında Hindistan'ın batısından Mekran sınırına kadar ulaşırlar. İndus vadisi boyunca süren bu akınlar kalıcı olmasa da Pencap'ın kuzeyinde etkili olmuşlardır. Keşmir coğrafi konumundan dolayı bu akınlardan korunmuş, ancak Karkota Hanedanlığının başa geçtiği dönemde bunun sürdürüldüğü söylenemez. Artık Araplar Keşmir için ciddi tehdit bir oluşturmaya başlamışlardır. VIII. yüzyıl boyunca bu istilalar devam edecektir. Bundan iki yüzyıl sonra Gazneli Mahmud'un vadiyi ele geçirme girişimleri başarısız olsa da İslamiyet ile bu ilk temaslar olması bakımında önemlidir. M. Aurel Stein, **The Ancient Geography Of Kashmir**, Calcutta 1899, s.20; Mohibbul Hasan, **Kashmir Under The Sultans**, Calcutta 1959, s.27.

³⁷¹ Alexander Cunningham, s.91; Tansen Sen, "*Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region*," s.145

Ladakh ve Tibet'in batısına seferler düzenlemiş ancak Tibet tamamen hakimiyet altına alamamıştır.³⁷²

b. c. Muktapida Hakimiyetinin Son Dönemi

Maceracı bir ruha sahip olan Muktapida yeni seferler için farklı ülkelere doğru yola çıkmak amacındaydı. Bu amaçla çıktığı Orta Asya seferinde çölde askerleri ile günlerce su aramak zorunda kalmıştır. Burada gerçekleştirdiği fetihlerden tam anlamıyla memnun olmamıştır. Yeni seferler için hazırlıklara başlamıştır. Kalhana, Muktapida'nın bu seferlerden birinde hayatını kaybetmiş olduğunu kaydeder.³⁷³

Muktapida güçlü ve adil bir idareci olmasının yanında edebiyat ve sanata düşkündür. Uzun süren savaşlar ve askerlerinin isteksizliği zaman zaman bu cesur generalinde isteğini kırıyordu. Askerler özellikle uzun süren savaşlardan şikayetçilerdir. Muktapida tüm dinlere karşı hoşgörüyü yaklaştırmıştır. Zamanın önde gelen iki inancı Brahmanizm ve Budizm tapınaklarının inşası kral tarafından yapılmaktaydı. Keşmir yabancılara ve farklı ülkelere gelen birçok insana kucak açmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen sosyal faaliyetler ve imar çalışmaları dikkat çekmektedir. Sürekli sel baskınları ve taşkınlara maruz kalan Keşmir vadisinde, nehir sularının seviyesinin düşürülmesi ve suyun akış hızını azaltma çalışmaları yapılmıştır. Muktapida bataklık alanlarını ıslah etme çalışmaları ile geniş tarım arazilerini Keşmir'e kazandırmıştır. Alçak arazilerin etrafı çevrilerek ekin yerlerine dönüştürüldü. Yine bu dönemde çok sayıda kanal inşa edilmiş ve bu çalışmalar sayesinde tarımsal üretim artmıştır.³⁷⁴

Muktapida ve karısı Ratta çok sayıda kasaba inşa ettiler. Suniscatapur ve Darpatapur kasabaları yabancı seyyahların anısına dikilmiştir. Lalitpura(Letapur) kasabasının kurulmasıyla burada büyük bir Budist tapınağı inşa edilmiştir. İslamabad yolu üzerindeki Lokpunya'da da bir kasaba kurmuştur.³⁷⁵ Muktapida'nın adını ölümsüzleştiren ve Keşmir'in mimarisini sergileyen yapılar Martand tapınağı ve Parihasapura şehridir.³⁷⁶

³⁷² **Keys to Kashmir**, s.43vd.

³⁷³ Rivayetlerden birine göre Muktapida kuzeydeki uzak bir ülkeye yaptığı sefer sırasında aşırı kar yağışı sonucunda hayatını kaybetti. Muhtemelen bu ülke Afganistan'dı. Diğer bir rivayet ise ordusu ile çetin bir dağ yolunda önelerinin kesildiği ve kurtuluşunun mümkün olmadığını görüp intihar ettiği şeklindedir. Geniş bilgi için bkz., P.N.K. Bamzai, s.124 vd; Altaf Hussain, s.19

³⁷⁴ Sunil Chandra Ray, s.41; W. Lawrence, s.186; M. Aurel Stein, , **Kalhana's Rajatarangini I**, s.130 vd; Prem Nath Bazaz, s.5

³⁷⁵ Burası Keşmir'in ilerleyen tarihinde önemli bir rol oynayan toprak sahiplerinden Damarasların merkezi olacaktır.

³⁷⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.609;P.N.K. Bamzai, s.125 vd.

Başkent olarak kullanılan Parihasapura(Paraspor) şehrinin oğlu Vajraditya zamanında kraliyet sarayının buradan kaldırılmasıyla önemi azalmıştır. Dini konularda hoşgörülü bir yaklaşım sergilemiştir. Kendisi Hinduizm'e bağlı olmasına rağmen budist tapınak ve manastırlar inşa etmiş ve budistlere saygı duymuştur. Başkomutanı bir budist ve yüksek rütbelerde de budistler yer almaktaydı. Yetenekli kişilere ve milletlere saygı duymaktaydı. Kalhana kralın sık sık içkinin de etkisiyle kararlar aldığından bahseder. Pravarasena şehrinin yakılıp yıkılmasını emretmiş ancak yardımcıları bu emrini uygulamamışlardır. Bundan başka Bengal kralını huzuruna çağırılmış ve hayatının kendi güvencesi altında olduğunu bildirmiş, buna rağmen suikastçıları tarafından kral öldürülmüştür. Muktapida'nın bu hareketi için bir gerekçe bulunmamaktadır. Krallarının Keşmir'de öldürüldüğü haberini alan bir grup Bengalli genç intikam almak için buraya geldiler ve Parihasakesava tapınağına saldırdılar. Bir kısmı Keşmir askerleri tarafından kılıçtan geçirilmiş ve bir kısmı da tapınağın kapısını kırmayı başarmıştır.³⁷⁷

b. ç. Muktapida Sonrasında Karkota Hanedanlığı

Muktapida'nın ardından başa gelen krallar hanedanlığın güç ve kudretini sürdüremeyen yöneticilerdir. Kısa süren yönetimler, taht mücadeleleri, iç savaşlar ve kral Jayapida'nın israfa varan harcamaları hanedanlığın sonunu getirmiştir. Muktapida'nın büyük oğlu Kuvalyapida(761-62) devlet idaresindeki entrikalardan nefret eden dindar bir kraldır. Bir yıl süren saltanatının ardından tahtan feragat etmiş ve Hindistan'da dindar bir hayat yaşamaya başlamıştır. Diğer kardeşi Vajraditya(762-769) Muktapida'nın başka bir eşinden olan çocuğudur. Tam anlamıyla zevk ve sefa düşkünü, günlerini eğlence ile geçiren birisidir. O günlerini bu şekilde geçirirken mali kaynaklar azalmaya başlamıştır, Yedi yıl süren kötü yönetimi ölümü ile bile son bulmadı. Oğlu Prithiviyapida(769-773) da kendisi gibi acımasız birisiydi. Dört yıl devam eden baskıcı yönetimi sonrasında kardeşi Sangramapida(773) tarafından tahtan indirilmiştir. Onunda kısa süren saltanatına kardeşi Jayapida son verecektir.³⁷⁸

c. Jayapida(Vinayaditya) (761-782)

Jayapida'nın başa geçmesi ile Keşmir'in acı ve zulüm dolu tarihine bir ara verilmiştir. Vajraditya'nın en küçük oğlu Jayapida adil ve iyi bir hükümdardı ve büyükbabası Muktapida gibi halka eşit davranmaya çalışmıştır. Yönetimde birtakım düzenlemeler yaptıktan sonra seferlere başlamıştır. Kanauj kralı Vajrayudha'yı yenmiş ve onu tahtan indirmiştir. Üç yıl sonra Keşmir'e

³⁷⁷ P.N.K. Bamzai, s.128 vd.

³⁷⁸ J.Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.81 vd; P.N.K. Bamzai, s.129vd.

döndüğünde taht, Jajja(748-751) tarafından ele geçirilmiş olarak buldu. Aralarında çıkan savaşta Jajja öldü.³⁷⁹ Keşmir'in doğusunda yaşayan kral Bhimassen'e üzerine bir ordu yollamış ve Nepal kralı Aramudi'ye karşı başlattığı savaş sonucunda Aramudi yakalanıp bir kaleye hapsedilmiştir. O da Bhimassen gibi Jayapida'nin elinden kurtulmayı başarmıştır.³⁸⁰ Hindistan'ın kuzeyine başlattığı seferler ciddi karşı koymalar ile sonuçlanmış ve buralardan haraç ve ganimetler almakla yetinmiştir.

Jayapida imar faaliyetlerine önem vermiştir. Vular gölü yakınlarında Jayapura şehrini kurar. Burada oldukça güçlü bir kale inşa etmiştir. Vadinin daha sonraki tarihlerinde burası birkaç savaşa sahne olmuştur. Jayapida sanata düşkün bir kral olmasının yanı sıra, öğrenmeye ve kendini geliştirmeye de önem vermiştir. Hazineye gelir sağlamak ve askerlerin ödemelerini yapmak amacıyla Vular gölü yakınların bulunan bir madende bakır çıkarma çalışmaları başlatmıştır. Yönetiminin sonlarına doğru acımasız biri haline gelmiştir. Ele geçirdiği ganimetlerle yetinemez olmuştur. Mali danışmanı Sivadasa'nın yardımları ile üç yıl boyunca üretilen tüm ürünlerin gelirleri üreticilerinde payı da dahil olmak üzere kendisine tahsis edilmiştir. Halkın malları zorla ve gasp edilerek ellerinden alınmıştır. Özellikle çok sayıda Brahman göç etmek zorunda kalmış, geride kalanlar ise açlıkla ölüme terk edilmişlerdir.³⁸¹

ç. Jayapida sonrası Karkota Hanedanlığı

Jayapida'nın otuz bir yıl süren saltanatının ardından ölümü ile karısı Durga'dan olan oğlu Lalitapida(782-794) tahta çıkmıştır. Brahmanlardan alınan toprakları ve arazileri ise sahiplerine geri vermiştir. Bu dönemde Keşmir hazinesi azalmıştır. On iki yıl idarede kaldıktan sonra ölmüştür.³⁸² Lalitapi'dan sonra Jayapida'nın Kalyandevi'den olan diğer oğlu II. Sangramapida(794-801) tahta geçmiştir. Onun yedi yıl süren saltanatı sorunsuz geçmiştir. Sangramapida'dan sonra Lalitapida'nın küçük oğlu Cippatajayapida(801-813) başa geçti. On iki yıl süren saltanatı boyunca annesi Jayedevi ve amcalarının etkisinde kalmıştır. (Amcaları Utpala, Padma, Kalyana, Mamma and Dharma'dır.) Büyük amca Utpala krallığın en yetkili yöneticisidir. Diğer amcaları da aynı şekilde krallığın çeşitli yerlerinde idarecilik yapmaktadırlar.³⁸³

Cippatajayapida'nın on iki yıl süren hakimiyetinin sonrasında ölümü ile annesi ve amcaları arasında taht mücadelesi başlamıştır. Herkes kendi adayının başa geçmesi için

³⁷⁹ J.Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.83 vd; Vincent A. Smith, s.372vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.54; P.N.K. Bamzai, s.130vd.

³⁸⁰ P.N.K. Bamzai, s.131

³⁸¹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.165vd; J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.98vd; P.N.K. Bamzai, s.132

³⁸² J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.100vd

³⁸³ J. Chunder Dutt, **Kings of Kashmira I**, s.102; P.N.K. Bamzai, s.132

uğraşmıştır. Muktapida'nın torunlarından Tribhuvanapida(Vajraditya'nın küçük oğlu) özgürlüğüne düşkün birisiydi ve saltanat iddiasında bulunmamıştır. Ancak oğullarından Ajitapida(813-850) amcası Utpala'nın desteğini alarak tahta geçmiştir. Ajitapida, Utpala ve kardeşlerinin elinde kolayca idare edebildikleri bir kraldır. Krallığın tüm gelirleri bunlara gidiyordu. Yaklaşık otuz altı yıl krallığı bu şekilde idare ettiler. Bir süre sonra amcalar Utpala ve Mamma arasında anlaşmazlıklar başladı. Mamma kardeşi Utpala ile arasındaki mücadeleyi kazanmış ve Utpala'yı öldürmüştür. Kral Ajitapida tahtan indirilmiş, yerine II. Sangramapida'nın oğlu olan Anangapida(850-853) çıkarılmıştır. Bu kral üç yıl hüküm sürecektir. Utpala'nın oğlu Sukhavarman babasının intikamını almak için büyük bir ordu ile amcası Mamma'nın üzerine yürüdü. Kral Anangapida'yı tahtan indirerek yerine Ajitapida'nın oğlu Utpalapida'yı(853-855) geçirdi. Keşmir bundan sonra yaklaşık iki yüz yıl başkası tarafından yönetilen krallar ve idareciler, halkın zulüm atında ezildiği bir ekonomik ve politik kaos ortamına sürüklenmiştir. Krallığın bazı topraklarına kendi yöneticileri el koyarak buralarda bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardı.³⁸⁴

Son Karkota krallarının zayıf idaresi esnasında ülkede nüfus ve zenginlik azalmışsa da Karkota Hanedanlığı dönemi Keşmir tarihinin en parlak zamanıdır. Son idarecileri Sukhavarman'ın öldürülmesi ile krallığın önemli bir yönetici konumunda olan Sura, Sukhavarman'ın oğlu Avantivarman'ı tahta çıkarmıştır. Avantivarman bu ortama son verecek ve Keşmir'de yeni bir hanedanlık olan Utpala hanedanlığı dönemi başlayacaktır.³⁸⁵

E. UTPALA HANEDANLIĞI (885-1003)

Karkota Hanedanlığının ardından 855 yılından itibaren Keşmir'de Utpala hanedanlığı hüküm sürmeye başlamıştır. En güçlü idarecileri Avantivarman'dır. Avantivarman'ın başa geçmesi ile Keşmir'de birçok alanda ilerlemeler yaşanmıştır. Karkota Hanedanlığının yönetimi altında acı çeken Keşmir halkı Avantivarman ile iyi bir yönetime kavuşmuştur.

Karkota Hanedanlığı hem siyasi hem de ekonomik açıdan zayıf olduğu için çöküşün eşiğindeydi. Son idarecileri Sukhavarman'ın öldürülmesi ile krallığın önemli bir yönetici konumunda olan Sura, Sukhavarman'ın oğlu Avantivarman'ı tahta çıkarmıştır. Avantivarman

³⁸⁴ P.N.K. Bamzai, s.133 vd.

³⁸⁵ M. Aurel Stein, , **Kalhana's Rajatarangini I**, s.180vd; Sunil Chandra Ray, s.43.vd; P.N.K. Bamzai, s.134vd; Altaf Hussain, s.20

bu ortama son verecek ve Keşmir’de yeni bir hanedanlık olan Utpala hanedanlığı dönemi başlayacaktır.³⁸⁶

Karkota hanedanlığının son zamanında, krallık politik ve ekonomik sıkıntılardan büyük zarar görmüştü. Tüm çabalar krallığı güçlü ve birleşik hale getirmek için tükenmişti. Uptala hanedanlığı döneminde durum kontrol edildi. Brahmanlara özel yardımlar verildi ve yeni tapınaklar yapıldı.

a-Avantivarman (855-883)

Avantivarman’ın saltanatı uzun süre iç sıkıntılar ve acılar çeken krallığın geleceği açısından umut verici olmuş ve Keşmir’e düzen ve refah gelmiştir. Utpala hanedanlığının en dikkate değer yöneticisidir. Saltanatı boyunca barış ve refah ile ülkeyi yönetmeye çalışmıştır. Selefleri zamanında kaybedilmiş olan kontrolü yeniden kazanmakla işe başlamış ve krallık iddiasında bulunanları yenmiştir. Jayapida zamanında vadinin dışına yapılan seferlerden ve ülkenin hali hazırdaki kaynaklarından Avantivarman memnun değildi. Öncelikli politikası krallığa yakın topraklarını hakimiyet altında tutmak olmuştur. Bu dönemin en dikkat çeken özelliği Damaras adlı toprak sahiplerinden oluşan bir sınıfın ortaya çıkışıdır. Tahta çıkışından önce Damaras adı verilen güçlü toprak sahipleri halkın topraklarını gasp ederek büyük bir servet biriktirmişti. Bunlar giderek daha da ileri giderek mallarını ve güçlerini korumak için özel ordularını kuracaklardır. Avantivarman bu kesimi büyük ölçüde bastırmıştır.³⁸⁷

Avantivarman birçok tapınak ve manastır inşa ettirmiştir. İnşa ettiği en önemli şehirlerden biri *Avantipur* şehridir.³⁸⁸ Bu hükümdarın yaptırdığı mabetlerin harabeleri hala mevcuttur. Bu yapılar Muktapida döneminde inşa edilen yapılara denk olmasa da eski Keşmir mimarisinin en görkemli anıtları arasındadır.³⁸⁹ Avantivarman’ın saltanatı sırasında sürekli yaşanan sel felaketleri nedeniyle ülkede ürün fiyatları artmıştır. Sel beraberinde salgın hastalıkları ve kıtlığı getiriyordu. Kral ve halk çaresizlik içerisindeydi. Bu dönemde iyi bir mühendis olan Suyya, seli önlemek amacıyla vadide yeni bir sulama sistemi kurmuştur. Suyya öncelikle Cehlam nehrinin çıkışını tıkayan kaya parçalarını temizletmiş, Cehlam sularının toplandığı devasa havuzlar inşa ettirmiştir. Cehlam’ın mecrası büyük gayretler sonucunda

³⁸⁶ M. Aurel Stein, , **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.180vd; Sunil Chandra Ray, s.43vd; P.N.K. Bamzai, s.134vd; Altaf Hussain, s.20

³⁸⁷ Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.55.

³⁸⁸ Eski Keşmir’in en ünlü şehirlerinden biridir. İslamabad ve Srinagar arasında, Cehlam nehrinin sağında yer alan şehrin Srinagar’a uzaklığı 28 km.’dir. Yaklaşık olarak 40 hanenin bulunduğu şehirde yaşayanların çoğunluğunu Müslümanlar oluşturur. 1941 yılı nüfusu 1.487’dir. Bugün şehre ait yalnız iki tapınak kalıntısı bulunmuştur. Charles Ellison Bates, **A Gazetteer Of Kashmir**, Calcutta 1873; Ram Chandra Kak, s.39 vd; M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.191.

³⁸⁹ P.N.K. Bamzai, s.134 vd.

tanzim edilmiştir. Bunun sonucunda tarımsal üretim artmıştır. Suyya'da kendi kasabasını kurmasına izin verilerek ödüllendirilmiştir. Kendi adına nispetle Suyyapura(Günümüzde Sopur)³⁹⁰ kasabasını kurmuştur.³⁹¹

b-Samkaravarman (883-902)

Samkaravarman babası Avantivarman'nın ölümü ile krallığın başına geçmiştir. Avantivarman oğluna müreffeh ve idaresi yerleşmiş bir ülke bırakmıştır. Saltanatının ilk yıllarında tahtı ele geçirmeye çalışan Utpala'nın torunları ile mücadele etmiştir. Kısa zamanda onlardan kurtulmayı başarmıştır. Babası döneminde görev yapmış güçlü idareciler tarafından desteklenmiştir.³⁹² Bundan sonra seferlerine başlamıştır. İlk seferin amacı Karkota krallığı döneminde kaybedilmiş olan Cehlam ve Cenab arasındaki toprakların yeniden alınmasıdır. Samkaravarman güçleri Guccerat kralı Alakhana'ya karşı zafer kazanmış, Alakhana topraklarını bir kısmını teslim etmek zorunda kalmıştır. Kral Guccerat seferinden sonra Keşmir'e dönmüş ve Baramula yolu üzerinde Srinagar'a 27 km. uzaklıkta *Samkarapura* şehrini kurmuştur.³⁹³

Bu dönemde krallığın nüfusu ve zenginliği azalmıştır. Seferler tamamlanmadan kaynaklar tükenmek üzereydi. Bu durumda seferleri devam ettirebilmenin yolu vergileri attırmaktı. Bununla birlikte zengin tapınaklar soyulmuş ve zorla çalıştırma sistemi uygulanmıştır.³⁹⁴ Muktapida tarafından kurulan Parihasapura şehrinin değerli malzemeleri buraya taşınmıştır. Samkaravarman krallığı genişletmek için yeni bir sefere çıkmıştır. Fakat bu seferin neticesi bilinmemektedir. Samkaravarman hırslı ve katı bir yöneticidir ve hayatı kötü bir sonla bitmiştir. Yönetimin sonuna doğru İndus yönünde seferlerini sürdürmüş, Urasa'ya düzenlediği bir sefer sırasında Cehlam vadisi sınırında bulunan bir köyde öldürülmüştür. Kralın intikamını almak ve burada yaşayan kabileleri cezalandırmak için askerleri sefere devam ettiler. Ordunun ilerleyişinin sağlanması ve güvenlik açısından kralın ölümü altı gün boyunca gizlenmiş, Keşmir sınırında cenaze töreni yapılmıştır. Sankavaraman saltanatı sırasında Keşmir krallığı batı yönünde genişleme siyaseti yürütmüştür. Bu dönemde Keşmir otoritesi üzerinde

³⁹⁰ Sopur, Vular Gölü'nün Cehlam nehrinden ayrıldığı yerde kurulmuştur. Keşmir'n en eski yerleşim yerlerinden birisidir. 1460 yılında Zeynel Abidin burada Cehlam nehri üzerine bir köprü yaptırmış ve Sultan Hasan Şah döneminde de bir saray inşa edilmiştir. Günümüzde bir ticaret merkezi konumundaki kasaba Srinagar'dan botla bir günde gezilebilir. Bkz., G.M.D. Sufi-M.A.D. Litt, s.56; Alexander Cunningham, s.99.

³⁹¹ M. Aurel Stein, s.195 vd; W. Lawrence, s.187; M.L. Kapur, **History Of Jammu and Kashmir State I**, Jammu 1980, s.7; Prem Nath Bazaz, s.3; P.N.K. Bamzai, s.136 vd.

³⁹² W. Lawrence, s.187vd; Sunil Chandra Ray, s.49.

³⁹³ P.N.K. Bamzai, s.138.

³⁹⁴ Yaklaşık olarak altmış dört tapınak kral tarafından yağmalanmıştır. Geniş bilgi için bkz., M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.208; Vincent A. Smith, s.373.

etkili ve birbirine düşman üç önemli güç unsuru olan Damaras, Tantrins ve Ekangas³⁹⁵ sınıfları ortaya çıkmıştır.³⁹⁶

c. Gopalavarman (902-904) ve sonrası

Gopalavarman(902-904) tahta çıktığında henüz iki yaşında bir çocuktur. Annesi Sugandha himayesinde krallığı idare etmeye başlamıştır. Bu dönemde Udbhandapura’da bulunan Sahiya egemenliğine karşı başarılı bir sefer yapılmıştır. İki yıl süren iktidarının ardından Gopalavarman ölmüştür. Tahta kardeşi Samkata(Samkuta) geçmiş ancak o da on gün sonra ölmüştür. Bu çalkantılı dönem içinde kraliçe Sugandha(904-906) başa geçmiştir.³⁹⁷ Gopalapura³⁹⁸ ve Sugandhapura kasabalarını yaptırmıştır.³⁹⁹Sugandha bakanları toplayarak krallık için uygun bir aday belirlemelerini istemiştir. Nirjitavarman tahta geçmek istemiş ancak kabul edilmemiştir. Tantrinslerin isteği ile başa Nirjitavarman’ın oğlu Partha geçmiştir. Partha krallığı elinde tutabilmek için Tantrinslerin her isteğini kabul etmek ve onlara rüşvet vermek zorundaydı. Onun krallığını kabul etmeyen Sugandha, Ekangas’larında desteğini alarak Huşkapura’dan Partha üzerine yürüdü.(914) Ancak Tantrins’lerin yardımı ile Partha, Ekangasları yenmiş ve Sugandha’yı esir almıştır. Sugandha bir süre esaret altında kaldıktan sonra ölmüştür.⁴⁰⁰

Partha’nın on beş yıldır devam eden itibarsız yönetimi ve Tantrinslerin baskıcı tutumu Keşmir krallığı için zor günlerin yaşanmasına yol açmaktaydı. Keşmir yeni idare altında güçlü değildir. 917-918 yıllarında yaşanan sel felaketleri pirinç tarlalarını yerle bir etmiş, binlerce insan açlıktan ölmüştür. Yaşanan felaketi fırsata çeviren devlet görevlileri yüksek fiyatlarla sattıkları tarım ürünleri sayesinde servet biriktirmişlerdir. Tantrinsler bu ortamda Nirjitavarman’ı(921-923) kral ilan ettiler. Nirjitavarman iki yıl hüküm sürdükten sonra ölmüş, oğlu Chakravarman başa geçmiştir.⁴⁰¹

d-Chakravarman (923-933) ve sonrası

Gopalavarman gibi çocuk yaşta tahta çıkmış, annesinin gözetiminde krallığı idare etmiştir. On yıl sonra Tantrinsler tarafında tahtan indirilmiş ve Nirjitavarman’ın diğer oğlu Suravarman (933-34) başa getirilmiştir. İyi özelliklere sahip biriydi ancak menfaat sahiplerinin çıkarları ile ters

³⁹⁵ Keşmir’de Hindu yönetimi sırasında kurulmuş güçlü iki askeri sınıf.

³⁹⁶ P.N.K. Bamzai, s.138vd; Sunil Chandra Ray, s.50 vd; Altaf Hussain, s.22

³⁹⁷ M.Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.217vd.

³⁹⁸ Avantipur kasabasının aşağısında, Cehlam nehrinin sol kıyısında yer alır. M.Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.218.

³⁹⁹ Sunil Chandra Ray, s.52.

⁴⁰⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.220;P.N.K. Bamzai, s.140.

⁴⁰¹ M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.221 vd.

düşüyordu. Bir yıl sonra Partha(934-35) yeniden başa getirilmiştir. Bu yönetimde uzun sürmeyecek ve Chakravarman krallık soylularına daha büyük vaatlerde bulunarak tekrar tahta çıkarılacaktır.(935) Ancak vaat ettiklerine yerine getirebileceği bir hazineye sahip değildi, bu nedenle yalnızca bir yıl tahta kaldıktan sonra ülkenin kuzeyinde bir bölgeye kaçmıştır. Tantrinsler kardeşi Samkaravardhana'yı(935-36) kral yapmışlardı. Chakravarman 936 yılında Samgrama adında güçlü bir toprak sahibinin yardımı ile büyük bir ordu toplayarak başkent üzerine yürüdü. Samkaravardhana'da güçlü bir ordu ile harekete geçmiştir. Pampore'de başlayan kanlı savaşta Samkaravardhana öldürülmüş Tantrinsler ağı kayıplar vererek geri çekildiler. Chakravarman büyük bir zaferle başkente girmiştir. Tantrinslerin vadideki gücü tamamen kırılmıştır. Kral bu zaferden sonra günlerini eğlence ve sefahatle geçirmeye başlamıştır. 937 yılında bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Partha'nın oğullarından Unmattavanti (937-939) tahta çıkarıldı. Yardımcıları saltanatının uzun sürdürmesi için akrabalarından kurtulması gerektiği konusunda kralı ikna ettiler. Babası Partha, Srinagar'da Budist rahiplerin yardımı ile yaşıyordu. Unmattavanti kardeşlerini hapsederek aklıktan ölmelerine neden olmuş ve babasını da acımasız bir şekilde öldürtmüştür. Bir yıl sonra da kendisi ölmüştür. Brahmanların kararı ile tahta Gopalavaman'ın oğlu Yasaskara çıkarılmıştır.⁴⁰²

e-Yasaskara (939-948)

Yasaskara Brahmanlar tarafından tüm Keşmir halkının kralı olarak seçilmiştir. Krallığın iç savaşlar ve sıkıntılı günlerinden kurtulmasında önemli rol oynamıştır. Saltanatı boyunca toplumda görülen bozukluklarla mücadele etmiştir. Tarım ve eğitimin gelişmesini teşvik etmiş ve rüşvet ve yolsuzlukları kontrol altına almıştır. Krallığın hazinesini yağmalayan soylular yakalanmış, yollarda güvenlik önlemleri alınarak yolcuların daha rahat yolculuk yapmaları sağlanmıştır.⁴⁰³ Cehlam kıyısında yer alan elli beş köyü Brahmanlara bağışlamış ve Hindistan'ın farklı yerlerinden gelen öğrencilerin kalabilmeleri için binalar yaptırmıştır. Kast sisteminin titizlikle uygulanmasını sağlamıştır. Yasaskara dokuz yıllık bir saltanatın ardından ölümcül bir hastalığa yakalanarak ölmüştür. Kuzeni Varnata (948) tahta çıkmıştır. Krallık soylularından Parvagupta devlet idaresinde oldukça etkiliydi. Varnata bir yıl süren saltanatının ardından Parvagupta'nın etkisiyle tahtan indirilir. Yasaskara'nın oğlu Samgramadeva(948-949) kral ilan edilir. Ancak saltanatı ele geçirmek amacıyla olan Parvagupta daha fazla beklemeyecektir. Askerlerin de desteğini alarak saraya yürür. Samgramadeva tahtan indirilmiş ve boynuna taş bağlanarak Cehlam nehrine atılmıştır. Parvagupta (949-50) tahta geçtikten sonra masum halkı ezmiş ve Yasaskara'nın eşi Gauri'ye evlenme teklif

⁴⁰² M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.222vd; Sunil Chandra Ray, s.53 vd; P.N.K. Bamzai, s.141vd.

⁴⁰³ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s.236

etmiştir. Kraliçe ölmüş kocası adına yapılan Yasaskarsvamin tapınağının tamamlanması halinde evlenmeyi kabul edeceğini belirtir. Tapınak mümkün olabilecek hızla kısa sürede tamamlanır ama Gauri, tapınağın tamamlanmasının ardından intihar eder. Bu olay kralın hayatında unutulmaz bir iz bırakır. Bir buçuk yıl sonra da hayatını kaybeder. Oğlu Kshemagupta saltanatın başına geçmiştir.⁴⁰⁴

f-Kshemagupta (950-958)

Lahor⁴⁰⁵ hanedanından kral Simharaja'nın kızı Didda ile evli olan Kshemagupta güçlü bir kral değildi. Tarihsel bakımdan en önemli özelliği Didda ile olan evliliğidir. Kshemagupta ve Didda'nın evliliği Keşmir üzerinde Lahor hanedanlığı hâkimiyetinin başlamasına da zemin hazırlayacaktır. Kshemagupta'nın etrafında işe yaramaz, sahtekâr ve bozguncu birçok insanı bulunuyordu. Ancak karısı Didda sonraki yüzyıllarda Keşmir tarihi üzerinde önemli izler bırakacak olan birisiydi. Karısına oldukça bağlı olan kralın adı halk arasında *Diddakshema* olarak biliniyordu. Bastırdığı paralarda da "Di" adını kullanmıştır. Saltanatı döneminde birçok Budist tapınağı yakıp yıkmıştır. 958 yılında ölünce ve yerine oğlu Abhimanyu(958-972) krallığın başına geçmiştir.⁴⁰⁶

e- Abhimanyu (958-972)

Çocuk yaşta tahta çıkan Abhimanyu annesi Didda'nın naibliği altında krallığı idare etmeye başlamıştır. Didda tüm krallığa egemen güçlü bir saltanat naibi idi. Zalim ve şüpheli karaktere sahip biri olan kraliçe bu özelliklerinin yanı sıra devlet yönetme kabiliyeti ve politika konusunda bilgili birisidir. İlk yıllarda sıkıntılarla mücadele etmiştir. Bu dönemde meydana gelen ciddi bir yangın birçok tapınağı yakıp kül etmiştir. Aynı zamanda krallık soylularından Phalguna ve onun kızı Chandralekha ile aralarında düşmanlık söz konusuydu. Komutanlarından Rakka, Phalguna'nın amacının tahtı ele geçirmek olduğu konusunda kraliçeyi her fırsatta uyarıyordu. Ancak Phalguna kraliçeyi şüphelendirecek her türlü davranıştan kaçınıyor ve onun güvenini kazanıyordu. Didda buna rağmen Phalguna'nın diğer soylular üzerindeki etkisinden de çekiniyordu. Ancak kraliçe asıl düşmanları ile henüz karşılaşmamıştır. Yasaskara döneminde önemli bir soylu olan Parvagupta'nın torunları Mahiman ve Patalan tahtı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Kraliçe bunları sınır dışı edilmelerini ister. Pampore'de kraliçenin ordusu ve iki kardeş arasındaki savaşı kraliçe kazanarak isyana son vermiştir. Sahi kralı

⁴⁰⁴ Sunil Chandra Ray, s.54; P.N.K. Bamzai, s.143 vd.

⁴⁰⁵ Pakistan'ın ikinci büyük şehri. Pakistan'ın batı kesimindeki en büyük yerleşim birimi ve Pencap eyaletinin merkezi olup İndus ırmağının kollarından Ravi'nin sol kıyısında kurulmuştur. Bazı Hindu tarihçileri, şehrin adını tanrı- kral Ramacandra'nın oğlu Lava'ya(Loh) izafe etseler de gerçekte adın nereden geldiği bilinmemektedir. Sayıd Athar Abbas Rızvi, "Lahor", **DİA/XXVII**, s.57vd.; Alexander Cunningham, s.197.

⁴⁰⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.247 vd; W. Lawrence, s.188 vd.

Thakkana'ya karşı da sefer düzenlenerek zafer kazanılmıştır. Kraliçenin başarılarını bazı krallık soyluları hazmedemiyorlardı. Kraliçeye karşı isyan ettiler. Ordu komutanın da desteklediği isyan karşısında kraliçe isyanı bastırmak için sert tedbirler aldı. İsyanı karışanlar aileleri ile birlikte idam edildiler. İsyana karışanlar aileleri ile birlikte idam edildiler. İsyan boyunca kraliçenin yanında olan soylulardan Naravahana diğer idarecilerin düşmanlığını kazanmıştı. Didda'nın baskıcı yönetimi insanlara acı çektiriyor ve Srinagar şehrinin büyük bir bölümü de yok olmak üzereydi. Annesinin kötü idaresi karşısında Abhimanyu çaresizdi ve elinden hiçbir şey gelmiyordu. 972 yılında kral hayatını kaybetmiştir.⁴⁰⁷

Oğlunu kaybetmenin acısı ile kraliçenin kalbi yumuşamış, birkaç tapınak ve köy kurmuştur. Ancak bu bir yıl sürmüş ve yeniden acımasızlıklarına başlamıştır. Tahta sırasıyla Abhimanyu'nun oğulları Nandigupta (972-73), Tribhuvana (973-75) ve Bhimagupta(975-80) geçmiştir. Son kral Bhimagupta tahta çıktığında henüz çocuktur. Didda'nın gözetiminde krallığı yönetmiştir. Yetişkin bir insan olduğunda babaannesi tarafından bir kaleye hapsedilmiş ve öldürülmüştür.⁴⁰⁸

ğ. Güçlü Bir Kraliçe Didda (980-1003)

Keşmir'in siyasi tarihinde uzun bir süre etkili olmuş olan Didda Keşmir tarihi için kritik bir zamanda tahta çıkmıştır. Brahmanlar ve toprak sahipleri soyluları tuzağa düşürmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Kraliçe bunların davranışlarına karşı tüm önlemleri almıştır. Brahmanların isyan girişimleri engellenmiştir. Başkomutanlığa ve krallığın en yüksek idaresine Tunga adında birini getirmiştir. Beş erkek kardeşini de önemli makamlara getirdi. Rajaur kralı Prithvipala isyan başlatır ve Tunga büyük bir ordu ile harekete geçer. Keşmir birliklerine saldıran Prithvipala iki krallık soylusunu öldürür. Tunga Rajaur'a girerek şehri ateşe verir. Bu başarılı saldırının ardından Prithvipala yenilmiş ve haraca bağlanır. Tunga zaferle Srinagar'a döner. Didda'nın yaklaşık yirmi beş yıl süren saltanatı Keşmir krallığında siyasi entrikalar, cinayetler, isyanlar ve iç karışıklıkların yaşandığı bir dönem olmuştur. Karakterindeki tüm kusurlara rağmen Didda politikadaki yetenekleri ve bir devlet adamında olması gereken içgüdüleri ile Keşmir tahtında uzun süre bulunmuş ve krallığın kendi ailesinde kalmasını sağlamıştır. Lahor hükümdarı olan erkek kardeşi Udayraja'nın oğlu Samgramaraca'yı krallığın varisi olarak atamıştır. Böylece kraliçe 1003 yılında öldüğü zaman Keşmir tahtı yeni bir taht kavgasına mahal vermeyecek şekilde Lahor hanedanlığına geçmiş oldu.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.251 vd; Sunil Chandra Ray, s.56; G.M.D. Sufi-M.A.D. Litt, s.58

⁴⁰⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.260 vd; P.N.K. Bamzai, s.148 vd.

⁴⁰⁹ Sunil Chandra Ray, s.57vd; G.M.D. Sufi-M.A.D. Litt, s.58; P.N.K. Bamzai, s.149vd.

Karkota Hanedanlığının sona ermesine rağmen Utpala hanedanlığında Avantivarman'ın başa geçmesi ile Keşmir'de birçok alanda ilerlemeler yaşanmıştır. Ancak bundan sonraki Keşmir tarihinde önemli boşluklar yaşanmaya başlamıştır. Kısa süreli ve baskıcı yönetimler, entrikalar, iç isyanlar ve siyasi amaçlarla işlenen cinayetler krallığın küçük bir prensliğe dönüşmesine yol açmıştır. Keşmir'e bağlı topraklarda da eski ihtişam kalmamıştır. Keşmir halkı da idarecilerinin sık sık değişmesine alışmıştır.⁴¹⁰

F. I. LAHOR HANEDANLIĞI (1003-1101)

a-Samgramaraca Dönemi(1003-28)

Kraliçe Didda Lahor hükümdarı olan erkek kardeşi Udayraja'nın oğlu Samgramaraca'yı krallığın varisi olarak atamıştır. Didda'nın ardından başa gelen Samgramaraca krallık yardımcılığı görevinde bulunan Tunga'nın aynı görevde kalmasına izin vermiştir. Kral sağduyulu ancak hastalıklı ve zayıf bir karaktere sahiptir. Devlet idaresinde yetkin değildir. Tunga bir anlamda krallığın yöneticisi konumundadır. Tunga, Samgramaraca'nın saltanatının ilk zamanlarında Brahman ve soyluların isyanları ile karşılaşmış, güçlü bir idareci olarak bu isyanları bastırmıştır. İsyancıların bir kısmı öldürülürken ve bir kısmı da hapsedilmiştir.⁴¹¹

b- Gaznelilerin Hindistan'a Yönelişi ve Keşmir Seferleri

Samgramaraca saltanatının ilk zamanlarında Hindistan'ın kuzeyinde Hindistan tarihine derinden etkileyen büyük siyasi değişimler yaşanmaya başlamıştır. Hindistan Müslüman-Türk hanedanlarının ilgi odağı olmaya başlamış, bu hanedanların başında da hiç şüphesiz Gazneliler geliyordu.⁴¹² Gazneliler daha ilk hükümdarları Alptekin'den itibaren yıkılışa kadar hemen hemen bütün Gazne hükümdarları Hindistan'a özel bir önem vermiş ve kıtaya sık aralıklarla seferler düzenlemişlerdir. Ancak onların bu ilgisi bazı tarafsız kaynak ve araştırmaların iddia ettiği gibi⁴¹³ sadece bölgenin zenginliklerini ele geçirme amacını taşımıyor, bu sebep yanında cihat gibi kutsal bir amaca da hizmet ediyordu.⁴¹⁴ Hatta Gazneli Mahmud'un İslam ülkelerine yaptığı fetih hareketlerine karşılık bir tür kefaret olarak bölgeye sefer düzenlediğini tarihler zikreder.⁴¹⁵

⁴¹⁰ P.N.K. Bamzai, s.151.

⁴¹¹ P.N.K. Bamzai, s.151

⁴¹² Güller Nuhoglu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, s.5.

⁴¹³ V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr., H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s.364.

⁴¹⁴ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s.3

⁴¹⁵ İbnü'l-Esir, **İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih**, (nşr., A. Özyayın), İstanbul 1987, s.140

Gaznelileri⁴¹⁶ büyük bir devlet haline getiren ve İslamiyeti Hindukuş ve ötesine taşıyan ilk Müslüman lider olan⁴¹⁷ Sebüktegin(977-997)⁴¹⁸, batıda durumunu sağlamlaştırdıktan sonra yönünü Hindistan'a çevirmiştir. Ülkesinin sınırlarına doğru hızla gelişen İslam tehdidi karşısında Vayhind (Und veya Ohind)⁴¹⁹ Hinduşahi⁴²⁰ hükümdarı Jaipal⁴²¹, savaş hazırlıklarına başlayarak 979'da büyük bir ordu ile beraber Gazne⁴²² üzerine yürüdü. Lamghan vadisini⁴²³ geçerken, O'nun gelişini haber alan Sebüktegin, oğlu Gazneli Mahmud⁴²⁴ ile harekete geçti ve iki ordu Gazne-Hind sınırında karşı karşıya geldi. Birkaç gün süren muharebelerden kesin bir netice elde edilememiş, ancak çoğunluğu sıcak bölgelerden toplanan ordunun aniden kar fırtınası ile karşılaşması Jaipal'ın hesaplarının bozmuş ve Gazneliler ile anlaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Ancak Jaipal'ın ülkesine döndükten sonra anlaşmayı bozması⁴²⁵ üzerine Sebüktegin Jaipal'ın topraklarına girerek, Lamghan dahil pek çok yeri ele geçirerek buralardaki tapınakları yerle bir ettirdi.⁴²⁶ Jaipal anlaşmayı bozduğuna pişman olmakla beraber artık Gaznelilere karşı savaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Kannauç, Dehli, Kalincar ve Ecmir gibi küçük rcalıklarla ittifak kurarak büyük bir ordu ile Gazneliler üzerine yürüdü.⁴²⁷ Gazne'nin güneyinde bulunan Kuram'da iki ordu karşı karşıya gelmiş ve Gazne

⁴¹⁶ Gazneliler hakkında geniş bilgi için bkz., V.V. Barthold, s.239

⁴¹⁷ Nizam ed-din Ahmet, **Tabakat-ı Ekberi I**, (nşr.B. De) Calcutta 1931 s.5

⁴¹⁸ Sebüktegin 20 Nisan 977'de Gazne tahtına geçmiştir. Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s.152.

⁴¹⁹ Şimdi yok olmuş olan bu şehir, Sind'in sağ kıyısında Attok'dan 19 km. kadar daha doğuda, Peşaver ve Lahor arasında önemli bir geçiş noktasında yer almaktaydı. Y. Hikmet Bayur, s.140; **Hudul al-Alam, The Regions of the World**, (nşr., V. Minorsky), London 1937, s.92

⁴²⁰ Hinduşahiler veya Hindu padişahları olarak anılan bu devletin sınırları Sirhind'den Süleyman Dağlarının batısına uzanan Lamgan'ı ve Keşmir'den Multan'a kadar uzanan Kuzeybatı Pencap bölgesini içine alıyordu. Sırayla Lahor, Bhatinda ve Attock'un kuzeyinde İndus'un batı kıyısındaki Vayhind'i(Und veya Ohind) başkent edinmişlerdi.Bkz.,Neslihan Durak, "*Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler*", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2002. s.41

⁴²¹ Jaipal'ın selefi Bihima, Kızı Didda'yı Keşmir'de hüküm süren Kshemagupta'ya vererek Keşmir hükümdarları ile akrabalık sihriyeti kurmuş, bu sihriyet sonraları Jaipal'ın torunu Trilonçal ile Mahmud arasındaki savaşta Keşmirlielerin Trilonçal'a yardım etmelerinin sebebinin açıklar. M. Longworth Dames, "*Gazneliler*", **İA/IV**, s.743.

⁴²² Afganistan'da tarihi bir şehir. Kabil'in 145 km. güneybatısında yer alır; aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir. Bir yayla manzarası arz eden Gazne şehrinin denizden yüksekliği 2225 metredir. İslam öncesi tarihi karanlık olan Gazne, arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre milattan önce kurulmuştur. Gazne'nin de içinde bulunduğu bölge Zabüller'in yurdu olup Zabülistan adıyla bilinmekteydi. Kale ve şehir aynı ismi taşıyan akarsu kenarındadır. Asıl adı Genzek olan şehir İslam kaynaklarında Gazne ve Gaznin şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. **Hudul al-Alam**, s.30; Enver Konukçu, "*Gazne*", **DİA/XIII**, s.479-480;

⁴²³ Lamghan, Celalabad'ın güneybatısında, yaklaşık 32 km. batısında tapınakları ile meşhur bir kasabadır.[Bkz. **Hudul al-Alam**, s.92] Diğer bir Lamghan ise Peşaver yakınında Kabil şehrinin güney tarafında bulunur. **Hudul al-Alam**, s.251; Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, **Vekayi Babür'ün Hatıratı II**, (nşr., R.R. Arat), Ankara 1987, s.144

⁴²⁴ 1 Kasım 971'de doğan Gazneli Mahmud 998 yılında Gazneli tahtına geçerken "Sultan" unvanını alan ilk Türk hükümdarıdır. Bkz. Herman Kulke-Dietmar Rothermund, s.164; V.V. Barthold, s.290; Erdoğan Merçil, "*Mahmud Gaznevi*", **DİA/XXVII**, s.362vd.; İbrahim Kafesoğlu, "*Mahmud Gaznevi*", **İA/VII**, s.178

⁴²⁵ Nizam ed-din Ahmet, s.6 vd.

⁴²⁶ Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991, s.36

⁴²⁷ Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 1999, s.15

ordusu Jaipal ve müttefiklerini darmadağın etmiştir.⁴²⁸ Bu zaferle Kabil, Lamghan, Peşaver vs. dahil olmak üzere Gazne'nin doğu ve kuzeyinde bulunan topraklar Türk hakimiyetine girmiştir.⁴²⁹ Bu başarının ardından Gazne'ye dönen Sebüktigin kısa bir süre sonra aniden ölmüş ve yerine oğlu Mahmud geçmiştir.⁴³⁰

b. a. Gazneli Mahmud Dönemi(997-1030)

Sebüktigin'in ölümü üzerine oğulları arasındaki taht kavgasını kazanan Sultan Mahmud(997-1030) başa geçmiştir. Bir taraftan Gaznelileri Horasan ve Maveraünnehr'in en güçlü devleti haline getirmeye çalışırken⁴³¹, bir yandan da “*Din-i İslam'a yardım etmek, İslam düşmanlarını söküp atmak amacıyla her yıl gaza için Hindistan'a gitme*” hüşunda yaptığı yemine sadık kalarak Hint seferlerine başlar.⁴³² İlk olarak Peşaver üzerine sefere çıkan Sultan, Jaipal'ı mağlup ederek çok sayıda ganimet ve esir almış, ardında Vayhind'e girmiştir. Bu seferi de başarıyla tamamlayarak Gazne'ye dönmüştür. Jaipal ise aldığı iki mağlubiyetin ardından yerine oğlu Anandpal'ı bırakarak kendini ateşe vermek suretiyle hayatına son vermiştir. Bhatiya seferinin ardından Sultan Mahmud, Multan⁴³³ seferine çıkmıştır. Mart-Nisan 1006'da İndus Nehrinin aşağı kısımlarından geçmeyi tehlikeli bulduğundan Pencap racası olan Anandpal'dan topraklarından geçmek için izin ister. Pencap racası Anandpal izin vermediği gibi, Sultanın geçişini engellemek için Peşaver tepelerine doğru ilerlediyse de yenilerek Keşmir kaçmak zorunda kalmıştır.⁴³⁴ Gazneli Mahmud bu olaydan sonra daha da hırslanmış önüne gelen her yeri yıkarak yedi gün içerisinde Multan'ı ele geçirmiştir.⁴³⁵ Gazne'ye dönmek zorunda olan Sultan bölgeyi Hindu bir racaya bırakmıştır. Ancak Gazne'de iken raca yeniden eski dinine dönmüş ve bölgede fitne ve fesada başlamıştır. Kış mevsiminin şiddetine rağmen Hindu racayı cezalandırmış, komutanlarından Tegin Hazin'i idareci olarak burada bırakmıştır.

Pencap seferi sırasında topraklarından geçmesine müsaade etmeyen Anandpal'ı cezalandırmak arzusunda olan Mahmud, 1008 yılı sonbaharında Peşaver üzerine harekete

⁴²⁸ Nizam ed-din Ahmet, s.7; Y. Hikmet Bayur, s.130vd.

⁴²⁹ Erdoğan Merçil, s.36 vd.

⁴³⁰ Neslihan Durak, s.16

⁴³¹ Neslihan Durak, s.16 vd.

⁴³² Güller Nuhoglu, s.7 vd.

⁴³³ Ravi Nehri kıyısında kurulmuş olan Multan kalesi nehirden dolayı tabii savunma hattına sahip, oldukça korunaklı bir kaleydi. Şehirde Hindistan'ın pek çok yerinden gelen halkın ziyaret ettiği bir Multan adlı büyük bir put mevcuttu.[Hudul al-Alam, s.89.]Multan adı verilen bölge Müslüman Araplar tarafından Yukarı Sind'in başkenti olarak kabul edilir. XIII. yy.'ın başlarında Delhi Türk Sultanı Şemseddin İltutmüş tarafından kurulmuştur. 1414 yılında kurulan Seiyid Hanedamı döneminde de buraya bir vali atanmıştır. **Cambridge History Of India III.** s.503.

⁴³⁴ Anadpal'ın Keşmir'e kaçmasının sebebi bu iki ülke racaları arasında sılıriyet(akrabalık) bağının bulunması olmalıdır.

⁴³⁵ Neslihan Durak, s.20

geçer. Bu gelişmeden haberdar olan Anandpal, birçok Hindu racasının desteğini alarak büyük bir ordu toplar. Hindu kadınlar ve fakir halkta elinden gelen her yardımı yaparak savaş meydanındaki ordularına maddi ve manevi anlamda destek veriyorlardı. Öyle ki Hindular, bu tavırlarıyla savaşı tam bir dinler medeniyetler çatışmasına dönüştürdüler. Düşmanın gücünü fark eden Sultan, Vayhind ve Peşaver arasına kamp kurarak kırk gün beklemiştir. Önce Hinduların harekete geçmesi beklenmiştir. Öncü olarak altı bin okçu kışkırtma amacıyla gönderildi. Anandpal'a destek amacıyla Keşmir'in yüksek tepelerinden gelen otuz bin civarında Kokhar⁴³⁶ kuvveti de Hindu saflarında hazır bulunuyordu. Türk okçularını taarruzu ile Kokhar kuvvetleri harekete geçtirdiler. Savaş esnasında Anandpal'ın fillerinin savaş meydanını terk etmesi, savaşı Türkler lehine çevirdi. Hindular, liderlerinin savaş meydanını terk ettiğini zannettikleri bir anda Sultan Mahmud, duruma hakim olmuş ve iki gün içinde tümüyle bölgeyi zapt etmiştir. Raca Anandpal'ın da babası Jaipal'ın akıbetine uğraması Gaznelilerin Hindistan içlerine ilerleyişini kolaylaştırmıştır.⁴³⁷

Anandpal'nın ölümünden sonra tahtta bu kez oğlu Trilochanapal bulunuyordu.(1012)⁴³⁸ Bu Hindu raca Pencap'da Gazneli hakimiyetini tehdit edebilecek bir güce ulaşmıştır. Sultan Mahmud, bunun üzerine yeniden Hindistan seferine çıkar.(1013) ancak kış mevsiminin aniden bastırması ile geri döner. Mart 1040'ta tekrar Trilochanapal'in Vayhind savaşından sonra başkentini naklettiği Nandanah(Naradin)⁴³⁹ üzerine yürür. Babasının saltanatı sırasında Gazneli Mahmud'u tanıma fırsatı bulmuş olan Trilochanapal ve oğlu Nidar Bhimpal ile büyük bir azimle Gaznelilere karşı koymaya çalışmışlarsa da daha fazla dayanamayıp Keşmir kralı Samgramaraca'ya sığınır. Samgramaraca, Tunga komutasında bir askeri birliği yardımına yollamıştır. Bu askerler savaş kabiliyeti olmayan insanlardı. Nandanah'ı zapt ederek Trilochanapal'ı takip eden Mahmud, Keşmir ordusunun komutanı Tunga'nın müttefik ordularının da mağlup etti. Trilochanapal cesurca savaşmış ve tahtı kaybetmemek için elinden geleni yapmış olsa da topraklarını ve tahtını kaybetmiştir. Gaznelilerin hızla Keşmir içlerine yürüdüğü sırada Trilochanapal de esir düşmemek için Sivalik tepelerine yönelip, orada hükümdarlığını sürdürmeye çalıştı.⁴⁴⁰ Gerdizi olayı şöyle nakleder: *“Trilochanapal, Mahmud'un vadiye yöneldiğini duyunca oradan da kaçtı. Mahmud'un emri üzerine Keşmir*

⁴³⁶ Kokharlar, Scytilian topluluğuna mensup olup, çıplak başlı, yalın ayaklı ve barbarca giyimleri ve kadınlarının birçok erkekle evlenmeleri vs. faaliyetleri ile İslamiyete karşı olan topluluklardı. Neslihan Durak, s.23.

⁴³⁷ Neslihan Durak, s.22 vd.

⁴³⁸ Y. Hikmet Bayur, s.148

⁴³⁹ Pencap'ta bugün *“Salt Range”* denilen bölgede Cehlam ırmağı üzerinde Lahor'la Peşaver arasındadır.(Y. Hikmet Bayur, s.153)

⁴⁴⁰ Erdoğan Merçil, s.21; Sunil Chandra Ray, s.59

vadisindeki kalelerin hepsi alındı ve yağmalandı. Ordu o kalelerden pek çok ganimet ve esir aldı. Pek çok kâfir İslam'a girdi. Sultanın emri ile kâfir diyarından fethedilen her yerde mescitler yapıldı; İslam dininin şartlarını Hintlilere öğretmeleri için hocalar tayin edildi".⁴⁴¹

Keşmir'e dönen Tunga yeni entrikalarla karşılaşmıştır. Oğlu Kandarpasimha kibirli, gösteriş meraklısı ve kralın hoşlanmadığı birisiydi. Baba oğul saraya geldikleri bir gün komplo kurularak öldürülmüşlerdir. Bu suikastı düzenleyenler arasında Tunga'nın kardeşi Naga da yer alıyordu. Bir süre sonra başkomutan olacaktır.⁴⁴²

b. b. I. Keşmir Seferi

Nandana seferi esnasında Trilochanapal'a yardım etmiş olan Keşmir kralı Samgramaraca'yı cezalandırmak isteyen Mahmud 1015 yılında öncelikle Keşmir seferine çıkmış⁴⁴³ ve yol üzerindeki güçlü Loharkot Kalesi'ni kuşatmıştır. "*Demir Hisar*"⁴⁴⁴ anlamına gelen Loharkot(Loharin) kalesinin önünde tahkimat kurulur ve savaş başlar. Kalenin olağanüstü tahkimli olması sebebiyle kuşatma uzar. Fetih gerçekleşmek üzere iken şiddetli bir kış bastırır, kar yağar ve her taraf buz tutar. Öyle ki Gerdizi'nin ifadesiyle "*el-ayak iş görmez hale gelir.*" Biruni bu hadiseye dair şu ifadelerle yer vermiştir: "*Aniden başlayan kar bir anda sonbahar mevsimini kışa çevirdi. Keşmir'den gelen takviye sultanın ilerleyişine engel olmuş ve sultan Gazne'ye dönmek zorunda kalmıştır*".⁴⁴⁵ Kuşatmanın uzaması üzerine dağ yolları ile Keşmir'den gelen yardımla kale tahkimatı artırılır. Sultan bu durumu görünce ordusunu tehlikeye atmak istemez, kuşatmayı kaldırır, dağ ve vadi yollarından geri dönerek düzlüğe çıkar. Kılavuzların yolu şaşırması ve kış şartları sebebiyle çok zahmetler çekilir ve ordu ağır kayba uğrar.⁴⁴⁶ Sultan Mahmud kışın geri kalan kısmını Pencap'ta geçirir ve Mart ayında Gazne'ye döner.(1016) Gazneli Mahmud, Hindistan'da ilk ciddi direniş ile Keşmir'de

⁴⁴¹ Güller Nuhoğlu, s.12; Ebu Said Abdü'l-Hayy b. Dahhak b. Mahmud Gerdizi, **Kitab-ı Zeynü'l-Ahbar**, (nşr., Muhammed Nazım), Berlin 1928, s.72

⁴⁴² Sunil Chandra Ray, s.59

⁴⁴³ Bu tarihe kadar Gazneli Mahmud'un doğrudan doğruya Keşmir üzerine sefer yaptığına şahit olmuyoruz. Bunun sebeplerinden biri Keşmir vadisinin coğrafi konumudur. Çünkü bölgeyi kuşatan dağ silsileleri Keşmir'in siyasi yapısına da etki etmiş ve tarih boyunca onu geçilmez kılmıştır. Bu durumu göz önüne alan Mahmud; doğrudan Keşmir'i hedef almak yerine, bir bakıma Keşmir'in civarı ile irtibatının kesmeyi uygun görmüş ve bu strateji gereği önce güneyi, Pencap bölgesini ele geçirmeğe çalışmış, orada hakimiyetini iyice pekiştirdikten sonra Keşmir'e yönelmiştir. Bir başka sebep de, Pencap bölgesinde ki yurtlarının sultana kaptıran yerli racaların, aralarındaki akrabalık bağı sebebiyle Keşmir'e sığınıp muhtemelen Mahmud'a karşı hareket için Keşmir racasından yardım sağlamalarını engellemeyi amaçlamış olmasıdır. Ayrıca devlet ricalinin Mahmud'u, bu yöndeki teşvikleri de unutulmamalıdır. Nitekim Ferruhi bir beytinde bu arzuyu şöyle dile getirmektedir: "*Ansızın Keşmir'e yürüyelim. Putların bileğinden çevgan, kafasından top yapalım*". N. Durak, s.31; Güller Nuhoğlu, s.12 vd.

⁴⁴⁴ Gerdizi ve Kalhana bu kalenin adını *Demir Hisar(Kale)* olarak verirler. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.293-300

⁴⁴⁵ Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûni, **India II**, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910, s.13

⁴⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, s.178; Y. Hikmet Bayur, s.155; Erdoğan Merçil, s.22; M. Nazım, **The Life And Times Of Sultan Mahmud Of Ghazna**, Cambridge 1931, s.105

karşılaşmıştır⁴⁴⁷ Sultan, yeterince tatmin olamadığı bu seferden sonra Hindistan'ın iç kısımlarına doğru ilerleyecektir.⁴⁴⁸

1017 tarihinde Sultan Mahmud, Gazne'ye üç aylık mesafede bulunan Kavanc(Kanuc)'a⁴⁴⁹ sefer yapmak niyetiyle Gazne'den ayrılır.(On ikinci Hint seferi) 120.000 kişilik ordu sefer için hazırdır. Utbi dışındaki kaynaklara göre, Eylül 1018 tarihinde Gazne'den hareket ederek Himalayalar boyunca ilerleyen ordu, Keşmir bölgesindeki tehlikeli yedi nehri aştıktan sonra Keşmir eteklerine ulaşır. Mahmud'un gücünden korkan güzergâh üzerindeki racalar ya bölge ve kalelerini terk ederek kaçmış ya da İslamı kabul ederek itaatlerini bildirmişlerdir. Kalincar⁴⁵⁰ racası Çengi b. Sehmi⁴⁵¹ rehberliğinde yoluna devam eden ordu Cemne ve Ganj arasındaki birçok kale ve şehir zapt etmiştir.⁴⁵²

b. c. II. Keşmir Seferi (Lohkot Kuşatması)

Gazneli Mahmud, on üçüncü Hint seferini altı yıl önce alamadığı Keşmir üzerine yapmaya karar vermiştir. Bu sefere kardeşi Emir Yusuf da iştirak eder. Lohkot kalesi bir ay boyunca kuşatılır. Ancak ilk seferde olduğu gibi kışın bastırması sebebiyle kuşatma kaldırılarak vadiden çıkılır. Kalenin zaptı bu seferde mümkün olmamıştır. Ordu Lahor'a doğru yönelir. Kış aylarının Lahor'da geçiren⁴⁵³ Sultan Mahmud Mart/Nisan 1022'de Gazne'ye dönmüştür.⁴⁵⁴

Keşmir'in bütünü yönünden bakıldığında durum böyle olmakla birlikte vadinin dış kısımları göz önüne alındığında durum böyle değildir. Çünkü daha Kavanc seferi sırasında Keşmir'deki Kalencir racasının Gazneli Mahmud'un hizmetine girdiği ve onun bütün saltanatı süresince devam eden tabiiyetinin Mesud devrinde de devam ettiği tarihler kaydeder.⁴⁵⁵ Nitekim Mahmud, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'la görüşüp vardıkları anlaşmaya

⁴⁴⁷ Nizam ed-din Ahmet, s.11; T.W. Haig, "The Yamini Dynasty Of Ghazni and Lahore, Commonly Know as the Ghaznavids", **Cambridge History Of India III**, (nşr., T.W. Haig), Delhi 1958, s.18

⁴⁴⁸ Neslihan Durak, s.28

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esir bu seferi Keşmir ve Kavanc Seferi olarak verir. Utbi ise konu başlığını "Kavanc'ın fethi" olarak vermesine rağmen seferin doğrudan doğruya Keşmir vadisini ele geçirmek maksadı taşıdığını "Hint ülkelerinin çoğu İslam diyarına katılmış, herkes Hakk'ın davetinin alametiyle süslenmiş, küfr Keşmir'den başka bir yerde kalmamıştı". Güller Nuhoglu, s.14

⁴⁵⁰ Adı geçen bu kale Keşmir vadisinde bulunmakta olup Agra'nın güneydoğusunda yer alan Kalincar ile karıştırılmamalıdır.

⁴⁵¹ Utbi, Çengi b. Sehmi'yi Keşmir bölgesinin sahibi olarak verir. İbû'l-Esir ise yalnızca raca tabirini kullanır. Ancak bu kişi muhtemelen Beyhaki tarihinde Kalencir kalesi olarak ismi geçen Çengi ile aynı kişidir. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhaki, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr., Gani ve Feyyaz), Tahran 1324. Bazı eserlerde Kalencir racası olarak zikredilmesi de muhtemelen bu bilgiye istinaden olmalıdır. Y. Hikmet Bayur, s.163; Erdoğan Merçil, s.23; Güller Nuhoglu, s.14

⁴⁵² Güller Nuhoglu, s.14

⁴⁵³ Nizam ed-din Ahmet, s.15

⁴⁵⁴ Neslihan Durak, s.32vd; M. Nazım, s.105; Sunil Chandra Ray, s.60

⁴⁵⁵ Güller Nuhoglu, s.16 vd.

göre bir hile ile yakalattığı⁴⁵⁶ (1022) Selçuk oğlu İsrail(Aslan Yabgu)'i Keşmir'deki Kalencir kalesine hapsedirmiş ve İsrail yedi sene süren bir esaretten sonra burada hayata veda etmiştir. Yine Şemsü'l-Küffat ve Şeyh Celil lakaplı veziri Ahmed Hasan Mehmendi'yi, devlet erkânından bazılarını incitmesi ve tam olarak bilinmeyen sebepler dolayısıyla azlederek aynı kaleye göndermiş kendisinin ölümünden sonra oğlu Mesud onu esaretten azad edip yeniden vezirliğe atamıştır.⁴⁵⁷

b.d. Sultan Mes'ud Dönemi (1030-1041)

Sultan Mes'ud döneminde Hindistan üzerine iki sefer yapılmış olmakla birlikte bunların hiçbiri doğrudan Keşmir üzerine yapılmamıştır. İlki 1032-1033'de daha önce de Mahmud tarafından birkaç kez kuşatılmış, fakat fethedilememiş olan Keşmir'in güneyindeki tepelerde kurulan Sarasti Kalesi üzerine yapılır.⁴⁵⁸ Müstahkem vaziyetteki kale, orada bulunan bir grup Müslüman tüccarın yardımı ile alınır. Tarihlerin sultan Mes'ud için kaydettiği ikinci Hint seferi Hansi seferidir. Bu sefer doğrudan Keşmir üzerine yapılmış bir sefer olmamakla birlikte, Mesud, Keşmir güzergahını kullanarak bölgeden geçen Cehlem nehri kıyısındaki "Dinar Gune"de mola vermiştir. Bu esnada Keşmir racasının öldüğü haberini almıştır. Neticede üç haftalık bir yürüyüşten sonra Hansi Kalesi kuşatılmış, 31 Aralık 1037'de şehir ele geçirildi.⁴⁵⁹ Gazneliler Sultan İbrahim zamanında Keşmir'in güney kısımlarındaki dağlık bölgede bulunan birkaç kaleyi fethetmişlerdir.⁴⁶⁰

Gazneliler Selçuklulara tabii oldukları dönemde Hindistan hakimiyetleri zayıflamasına rağmen Keşmir vadisinin dış kısımlarındaki Gazneli hakimiyetinin gelişerek son hükümdar Hüsrev Melik zamanına devam ettiği söylenebilir. Vayhind savaşında Keşmir dağları eteklerinde oturan Kakar Oymağı'ndan 30.000 kişi Hint ordusu saflarında Sultan Mahmud'a karşı savaşırken, Hüsrev Melik'in bu oymakla işbirliği içinde olduğu görülmektedir. Keşmir vadisinin dış kısımlarında hal böyle iken, iç kısımlarda da Lahor Hanedanı tüm Gazneli saltanatı boyunca devam etmiştir. 1089-1101 yılları arasında hüküm süren Harşa İslam nüfuzu altına girmiş, ordusuna Türk askerlerini almış, Hindu ve Budist tasvirlerini tahrip ettirmiştir. Onun bu davranışlarının kendi acizliğinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmakla beraber, başta

⁴⁵⁶ Gerdizi'ye göre, Mahmud Ceyhun'u geçince Selçuk oğlu İsrail'in müttefiki olan Ali Tegin kaçır ve İsrail saklanır. Mahmud tarafından bulunup yakalattırılan İsrail önce Gazne'ye sonra Hindistan'a sürülmüştür. Güller Nuhoglu, s.17)

⁴⁵⁷ Güller Nuhoglu, s.17

⁴⁵⁸ M. Nazım, "Mes'ud", **İA/VIII**, s.133

⁴⁵⁹ Neslihan Durak, s.47; Bu sefer için bkz. M. Nazım, "Mes'ud", s.134; Erdoğan Merçil, s.67

⁴⁶⁰ Bu dönemde yapılan seferler hakkında daha fazla bilgi için bk. İbn'ül-Esir, **İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih**, (nşr., A. Özeydin), İstanbul 1987,s.109-110; M. Longworth Dames, "Gazneliler", s.746; Erdoğan Merçil, s.85

Gazneli Mahmud olmak üzere onun ve haleflerinin İslamiyet'i yayma konusundaki çabalarının bir sonucu olduğu şeklinde de değerlendirilmesi gerekir. Nitekim Gazneli Mahmud'un ısrarlı seferleri ile başlattığı faaliyet; XII. yüzyıldan itibaren Keşmir'deki kötü idareden kaynaklanan fitne ve isyan hareketlerinin artması sebebiyle hız kazanarak kast sisteminin ağır şartlarından bıkan Keşmir halkının, yavaş yavaş Müslümanlığı kabul etmesine sebep olmuş, nihayetinde Hintli racaların yanına ücretli bir asker olarak giren Şah Mirza(Mir)⁴⁶¹ Svati Keşmir'i İslam hakimiyetine sokmuştur. Keşmir'de böylece bu tarihten günümüze kadar İslam dini varlığını korumaktadır.⁴⁶²

c- Ananta (1028-1063)

Samgramaraca'nın ardından tahta oğlu Hariraca(1028) geçmiştir. Bu kral yalnızca 22 gün tahta kalmış⁴⁶³, annesi Srilekha krallığın kendi ailelerinde kalması için elinden geleni yapar. Ekangaslarla girdiği taht mücadelesini kazanır ve oğullarından Ananta'yı krallığın başına geçirir. Ananta'nın amcası ve Lahor hanedanı yöneticilerinden Vighararaca, yeğenine karşı taht mücadelesine kalkışmış, Lahor üzerinden Keşmir'e yürümüştür.⁴⁶⁴ Ancak kraliçe bu isyan bastırarak, isyancıların sığındığı yeri ateşe verdirmiştir.⁴⁶⁵

Ananta zorluklarla mücadele etmede zayıf ve güçsüz kalmıştır. İki Sahi prensi Rudrapala ve Diddapala'nın devlet idaresindeki tecrübe ve tavsiyeleri ile hareket ediyordu.

Rudrapala, kız kardeşi Suryamati'yi Ananta ile evlendirerek Keşmir krallığı ile akrabalık bağları kurmuş, böylece Keşmir'in hazinesinden yararlanmıştır. Devlet hazinesi bu dönemde soylular tarafından istedikleri gibi kullanılıyor ve zimmetlerine para geçiriyorlardı. Kral bunları önlemekte başarısız olmuştur. İki Sahi prensesinin ölümü sonrasında Ananta krallığı idare etmede başarılı olamamıştır. Dindar biri olan kraliçe Suryamati kralın savurgan tutumunu kontrol altına almış ve kraliyet işlerini yavaş yavaş düzene sokmuştur. Keşmir topraklarında barış ve refahın sağlanması ile Ananta vadinin güneyinde bulunan topraklar üzerine sefere çıkmıştır. Hindu prensler Champa ve Darvabhisara, Ananta'nın gücünün farkına varmış ve onu tanımışlardır. Urusha ve Vallapura krallıklarına karşı da başarı sağlanmıştır.

⁴⁶¹ Şah Mirza'nın ailesi hakkında muhtelif görüşler söz konusudur. Bir kısım görüşe göre soyu Mahabharata kahramanlarından Pandus'a dayanır. Diğer bir görüş ise bir Türk aileden geldiği yönündedir. Babasının adı Tahir'dir. Türkler Keşmir'e XI. yüzyılın sonlarında iş bulmak amacıyla gelmeye başlamış ve Hindu krallar tarafından orduya alınmışlardır. Şah Mirza'da 1313 yılında geldiği vadide kral Sahadeva tarafından Baramula yakınlarında bir köye yerleştirilmiştir. Mohibbul Hasan, s.43.

⁴⁶² M. Longworth Dames, "Keşmir", s.604

⁴⁶³ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.277 vd; P.N.K. Bamzai, s.153; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.59

⁴⁶⁴ Muhtemelen bu sefer yaz aylarında açık olan Tosamaidan Geçidi aşılarak gerçekleştirilmiştir. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.278.

⁴⁶⁵ M.Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.278; P.N.K. Bamzai, s.153

Keşmir eski gücüne kavuşmak üzere iken kraliçe Suryamati, kralı inzivaya çekilmeye ve tahtı oğulları Kalasa'ya bırakması konusunda ikna etti.(1063)⁴⁶⁶

d-Kalasa(1063-1089)

1063 yılına gelindiğinde Keşmir tahtında Kalasa bulunmaktadır. Ancak Kalasa'nın taç giyme töreninin ardından Keşmir krallığı çift başlı bir yönetimle idare edilmeye başlandı. Ananta fiili olarak idareye devam ediyor ve oğlu Kalasa'yı etkisiz bırakıyordu. Kalasa toprak idaresinde babası döneminde yapılan düzenlemeleri sürdürmüş ve babasının desteğini almıştır. Zaman içinde kralın ahlak dışı davranışları ailesi ile arasının açılmasına yol açmıştır. Kraliçe oğluna karşı ciddi bir girişimde bulunulmasını engellemiştir. Kalasa bir süre maddi sıkıntı yaşasa da babasına karşı bir ordu kurarak onunla savaşmıştır. Kraliçe Suryamati yine araya girmiş ve baba-oğul arasındaki düşmanlığın sona ermesi için elinden geleni yapmıştır. Bu uzlaşma kısa sürmüştür. Ananta, Kalasa'nın oğlu Harşa'yı tahta geçmesi için çağırdı. Kalasa daha güçlü bir ordu ile Ananta'nın yaşadığı Vijayeswara'ya saldırdı ve şehri ateşe verdi. Ananta hazinesini ve ordusunu kaybetti. Oğlunun eline düşmüş ancak buna daha fazla dayanamayıp intihar etmiştir. Kalasa anne ve babasını kaybettikten sonra karakteri değişmiştir. Oğlu Harşa ile aralarındaki sorunları çözerek, krallığın sınırlarının genişletmek ve iç savaş ve belirsizlikler nedeniyle sarsılan devlet maliyesinin üzerinde kontrolü sağlamaya başlamıştır. Halkın yönetime güven duymasını sağlamış ve rüşvet alan ve yolsuzluk yapan görevlileri cezalandırmıştır. Bu konuda aldığı tedbirlerde sınır komutanları ve üst düzey yöneticiler tarafından destekleniyordu.⁴⁶⁷

Bu barış ve refah döneminin ardından Kalasa komşu beylikler üzerinde hakimiyetini sağlamlaştırma adımları atmaya başlamıştır. Rajaur kralı Samgramapala'nın desteğiyle tepe devletleri üzerinde hakim olmuştur. Benzer seferler ile vadinin güneyinde bulunan topraklar krallık ile birleştirilmiştir. Kalasa'nın başarılı dış politikaları sonucunda batısında Uruşka, doğusunda Kastavata olmak üzere Keşmir'in etrafındaki sekiz krallığın yöneticisi 1087-88 yılının kışında başkente gösterişli bir toplantıda bir araya geldiler. Rajaur kralı Samgramapala, Urusha kralı Sangata, Kangra kralı Gambhirasiha, Kastavata kralı Uttamaraja, Nilapura kralı

⁴⁶⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.279 vd; P.N.K. Bamzai, s.153 vd; Sunil Chandra Ray, s.60 vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.59 Bu sırada benzer bir hadise Lahor'da yaşanmıştır. Ananta'nın kuzeni olan Lahor kralı Ksitiraca kendi oğlu yerine Kalasa'nın oğlu Utkarsa'yı kral ilan etmiştir. Bu durum ilerde Utkarsa'nın Keşmir tahtına geçişinden sonra Lahor ile siyasi ittifaklarını güçlendirecektir. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.290; P.N.K. Bamzai, s.154.

⁴⁶⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.288 vd; P.N.K. Bamzai, s.155

Kirti ve o esnada Lahor tahtında bulunan Kalasa'nın diğer oğlu Utkarsa da bu toplantıda yer almışlardır.⁴⁶⁸

Kalasa hayatının son yıllarında hayata küsmüş ve oğlu Harşa ile de aralarında anlaşmazlıklar başlamıştır. Genç prens savurgan ve gösteriş meraklısıydı. Babasının verdiği geliri az bulmaktaydı. Etrafında bulunanlar onun bu durumundan faydalanarak babasına karşı Harşa'yı kışkırtıyorlardı. Daha da ileri giderek babasını öldürmesini istemişler, ancak Harşa bunu kabul etmemiştir. Kendi hayatıyla tehdit edilmiştir. Oğlunun bu davranışları Kalasa'yı çileden çıkartmış ve Harşa tutuklanmıştır.(1088) Bununla da yetinmeyen Kalasa, Lahor'da hüküm süren diğer oğlu Utkarsa'yı Keşmir tahtına çıkması için çağırır. Harşa'nın tutuklu olması Utkarsa'nın tahta çıkışını kolaylaştırmıştır.(1089) Harşa bu süre içerisinde diğer kardeşi Vijayamalla'nın güvenini kazanmıştır. Utkarsa bir isyana yol açabilecek bu ittifaktan rahatsız olmuş ve Harşa'yı ortadan kaldırmayı düşünmüşse de bu girişimde başarısız olmuştur. Vijayamalla tarafından sarayda başlatılan isyan esnasında Harşa kaçmış ve hakkı olan tahtı ele geçirmek için harekete geçmiştir.⁴⁶⁹

e.Harşa (1089-1101)

Harşa, pek çok yönden dikkate değer bir kraldır. Cesaretili, gösteriş meraklı ve diğer Keşmir krallarında nadir bulunan doğruluğu ve dürüstlüğü ile tanınmıştır. Birçok dil bilmekte, müzik ve sanat aşığı, iyi bir şair olmasının yanı sıra, farklı konularda kendisini geliştirmeye çalışmıştır. Bu yönleri ile Keşmir'in son Hindu kralları arasında göze çarpar. Kalhana, Harşa'dan söz ederken güçlü, cesur, özgürlük yanlısı ve çeşitli bilimlerde iyi eğitim almış olmakla birlikte gösteriş meraklısı bir kral imajı çizmiştir.⁴⁷⁰ Bu yy. Keşmir siyasi tarihinde de önemli bir yer tutar. Harşa saltanatının ilk zamanlarında iyi yöneticidir. Babası döneminde çalışmış birçok devlet yöneticisi ve güvenilir adamları yanında tutmuştur. Bu ilerde kendisine her bakımdan fayda sağlayacaktır. Üvey kardeşi Vijayamalla'nın entrikaları büyümeden bastırılmış ve kardeşi Keşmir'i terk etmek zorunda kalmıştır. Sığındığı yere çığ düşen Vijayamalla hayatını kaybetmiştir.⁴⁷¹

Harşa'nın krallığının ilk zamanlarında Keşmir sarayında refah ve ihtişam günleri yaşanmaya başlamıştır. Bu döneme ait altın ve gümüş sikkeler bu ihtişamın yalnızca bir

⁴⁶⁸ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.314 vd;P.N.K. Bamzai, s.156; Sunil Chandra Ray, s.62

⁴⁶⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.317 vd;P.N.K. Bamzai, s.156

⁴⁷⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.335 vd; Sunil Chandra Ray, s.66; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.61vd.

⁴⁷¹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.337 vd; P.N.K. Bamzai, s.157

göstergesidir. Öncelikle Samgramapala'nın hakimiyetinde bulunan Rajaur şehri üzerine sefere çıkar. Harşa komutasındaki Keşmir ordusu Rajaur'a saldırır. İki yüz Keşmir askerinin hayatını kaybettiği savaşta Samgramapala teslim olmuş ve haraca bağlanmıştır.⁴⁷² Harşa'nın diğer bir üvey kardeşi Jayaraja tahtı ele geçirmek için birtakım devlet görevlilerinin de yardımı ile harekete geçer. En yakın destekçisi ise Lahor ailesinden Dhammata olmuştur. Kendisine karşı başlatılan bu girişimi öğrenen Harşa önce kardeşini idam etmiş, arkasından Dhammata dört oğlunun gözü önünde öldürülmüştür.(1095)⁴⁷³

Zaman içerisinde aşırıya kaçan askeri harcamalar ve saraydaki savurganlıklar mali krize yol açmıştır Bunun sonucunda halktan sürekli yeni ve ağır vergiler alınıyordu. O kadar ileri gidilmiştir ki Kalhana: "*Hatta geceleri toprak özel bir vergi nesnesi haline geliyordu*" diyerek bu durumu ağır biçimde eleştirir.⁴⁷⁴ Ancak tüm ağır vergilere rağmen hazine tükenmeye başlamıştır. Harşa bundan sonra dikkatini zengin bağışların yapıldığı tapınaklara yöneltir. İlk hedefi Bhima Sahi tapınağındaki zenginlikler olmuştur. Daha da ileri gitmiş Keşmir boyunca bütün tapınaklarda bulunan altın ve gümüşten yapılmış tanrı ve tanrıça heykellerinin eritilmesi emrini vermiştir. Harşa'nın dikkatinden kaçan yalnız birkaç tapınak kalmıştır.⁴⁷⁵

Harşa'nın saltanatı ile İslamiyet Keşmir topraklarında yayılmaya ve Keşmir ordusunda Türk askerler yer almaya başlayacaktır. Bununla birlikte kral Budist ve Hindu tasvirlerini yakıp yıkmıştır. Onun bu davranışının kendi acizliğinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmakla beraber, başta Gazneli Mahmud olmak üzere onun ve haleflerinin İslamı yayma hususundaki gayretinin sonucu olduğu izahı daha doğrudur.⁴⁷⁶ Ayrıca bu devirde memleketin fena idareden ileri gelen fitne ve ihtilal çabaları içerisinde bocaladığı muhakkaktır; yabancı kuvvetleri kullanmanın, hükümdarın İslam nüfuzu altında bulunmasından ziyade, iç karışıklıklardan ileri gelmesi ihtimali de kuvvetle muhtemeldir.⁴⁷⁷

Keşmir halkı arasında başlayan hoşnutsuzluğun sonucunda Harşa komşu ülkeler ve devletlerle denge siyaseti yürütmeye başlar. Dard ülkesini ele geçirmek için başlattığı sefer sırasında kar yağışı nedeniyle Keşmir ordusu çekilmek zorunda kalmıştır. Lahor Hanedanından iki erkek kardeş Sussala ve Uccala, Harşa'ya karşı Keşmir tahtını ele geçirmek için mücadele ediyorlardı. 1099 yılında yoksul Keşmir halkı içinse yeni felaketler kapıdadır. İnsanlar bir

⁴⁷² M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.342 vd; P.N.K. Bamzai, s.158; Sunil Chandra Ray, s.63 vd.

⁴⁷³ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.347 vd.

⁴⁷⁴ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.354;P.N.K. Bamzai, s.158;

⁴⁷⁵ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.352 vd; Sunil Chandra Ray, s.64; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.62

⁴⁷⁶ M. Longworth Dames, s.604

⁴⁷⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.357

yandan veba ile bir yandan da sel felaketleri mücadele etmektedir. Selin harap ettiği mahsulün kaybı şiddetli kıtlığa yol açacaktır. Kral ise ağır vergiler almayı sürdürüyordu. Harşa hoşnutsuz ve isyana hazır haldeki halkın dikkatini başka yöne çevirmek amacıyla Damaras adı verilen feodal toprak sahiplerine saldırıyordu. Ülkenin kuzeyinde yaşayan Damaraslar da krala karşı ortak direnişe başlarlar.⁴⁷⁸

Uccala ve Sussala kardeşlerde bu esnada Srinagar'dan kaçarlar ve Damarasların yardımı ile Uccala Rajaur krallığına, Sussala ise Kalinjara krallığına sığınır.(1100) Damaraslar büyük kardeş Uccala ile tahtı ele geçirmesi için görüşmelere başlarlar. Uccala ilkbaharda küçük bir grup ile Tosamaidan geçidini aşarak harekete geçti. Yollar hala kar kaplıdır. Tepede bulunan kabileler ve kuzeydeki diğer Damaras kuvvetlerinin de katılımı ile büyük bir güce ulaşır. Bu kalabalık ordu Uccala komutasında Harşa'nın en güçlü yeri konumundaki Panishapura şehrini ele geçirir. Yaklaşan tehlike karşısında harekete geçen kral düşmanı ezmiş ve şehri tekrar ele geçirmiştir. Uccala canını kurtarmayı başarmış, ancak birçok askeri de ölmüştür. Bir süre sonra Uccala gücünü toplayarak Keşmir'in kuzeyinden, kardeşi Sussala ise Kalinjara kralı Kalsa'nın ordusu ile güneyden saldırıya geçerler. Burada Damara güçlerinin de katılımı ile başkente yönelirler. Keşmir ordusunun başkomutanı Chandraraca bir süre duruma hakim olabilmişse de, Uccala saldırıya devam etmiştir. İsyancılar Sind vadisi boyunca kralın ordusuna karşı kesin bir zafer kazanmış ve başkent yolunu Uccala için açmışlardır.⁴⁷⁹

Uccala ordusu ile Srinagar'a yaklaşırken Harşa'nın yardımcılarında birkaçı kralın kaçarak Lahor'da bir dağa saklanmasını, birkaçı ise şehirde kalmasını ve tahtı için sonuna kadar savaşması gerektiğini savunuyorlardı. Harşa tüm hırsıyla Uccala ve Sussala'nın babası Malla'ya saldırarak onu acımasızca öldürür. Bu haber kardeşleri daha da kızdırır. Sussala Vijayeswara şehri üzerine harekete geçti ve buradaki kraliyet ordusunun yendi. Arkasında Srinagar'a saldırdı, ancak kraliyet güçleri bu saldırıyı püskürtmeyi başarmıştır. Uccala yeni bir hamle ile kuzeyden şehre saldırdı ve sarayı kuşattı. Harşa komutasında sarayın önünde başlayan çatışmalarda orduda bulunan fillerin yaralanması askerler arasında paniğe yol açmış ve kral sadık birkaç askeri ve yardımcılarını ile kaçmayı başarmıştır. İsyancılar birçok binayı ve sarayı ateşe vermişlerdir.⁴⁸⁰

Harşa savaşarak ölmek için yanıp tutuşuyordu, ancak bir çatışma sırasında felç geçirir. Bir süre sonra yanında bulunan yardımcılarını da onu terk etmeye başlarlar. Yanında

⁴⁷⁸ P.N.K. Bamzai, s.159; Sunil Chandra Ray, s.65

⁴⁷⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s. 366 vd; P.N.K. Bamzai, s.159 vd.

⁴⁸⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.381 vd; P.N.K. Bamzai, s.160 vd.

yalnızca birkaç kişi kalır ve bunlardan biri de Kalhana'nın babası Champaka'dır. Sonunda kalacak yer bulamayan Harşa bir kulübeye sığınır.⁴⁸¹ Kalhana kralın son günlerine dair şunları anlatır: *“Kaçtıktan sadece iki gün sonraydı. Askerler bir an önce onu bulup öldürmek için emir almışlardı. Kulübenin etrafı askerlerle çevrilmişti. Kral son bir umut savaşmak için hazırlanır ancak umutsuz bir direnişin ardından öldürülmüş ve başı Uccala'ya götürülürken vücudu yakılmıştır”*⁴⁸²

G. II. LAHOR HANEDANLIĞI (1101-1171)

II. Lahor hanedanlığının asıl kurucusu Uccala olarak bilinmektedir. Krallığın asıl sahibi gibi davranan Damarasların etkisi kırılmıştır. Keşmir'de siyasi karışıklıklar neticesinde güç gittikçe azalmıştır.

a-Uccala (1101-1111)

Harşa'nın ölümüyle Uccala ve Sussala arasında tahtı ele geçirme mücadeleleri yaşanır. Keşmir tahtını Uccala ele geçirmeyi başarır ancak muktedir ve istikrarlı bir yönetici olduğu söylenemez. Tahtı ele geçirmesinde etkili olan Damaraslar adeta krallığın gerçek sahibi gibi davranmaya başlamışlardır. En büyük destekçisi toprak sahiplerinden biri olan Gargachandra'dır. Kardeşi Sussala'yı Lahor topraklarının idaresi ile görevlendirmiştir.⁴⁸³

Uccala, Damarasların etkinliğini azaltmak çalışmış ve nihayetinde bu toprak sahipleri zayıflamış ve askeri güçleri azaltılmıştır. Halkın sevgisini kazanmak isteyen kral acımasız idarecileri de cezalandırmaktan geri kalmamıştır. Sussala küçük bir krallığın idarecisi olmaktan memnun değildir ve Keşmir tahtını ele geçirmek için saldırıya geçer. Uccala'nın karşı saldırısı ile kolayca yenilmiş olan Sussala, Dard ülkesine kaçmaktan başka yol bulamaz. Uccala bir süre sonra öldürülür. Soylular kralın üvey kardeşi Salhana'yı tahta çıkarırlar. Kardeşinin öldürüldüğü haberini alan Sussala küçük bir ordu ile Lahor'dan Keşmir'e gelir. Baramula yakınlarında Gargachandra'nın ordusuna karşı yaptığı savaşı kaybeder ve güçlüğüyle Lahor'a geri dönmek zorunda kalır. Bir süre sonra Damaraslar, Sussala ile müzakerelere başlarlar. Gargachandra, kızını Sussala ile evlendirir. Sussala hiçbir muhalefet ile karşılaşmadan Srinagar'a yürür. Salhana dört ay süren saltanatının ardından tutuklanır ve krallığın başına Sussala geçirilir.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ P.N.K. Bamzai, s.161

⁴⁸² M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.400; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.62

⁴⁸³ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**,(A Chronicle of the Kings of Kashmir), New Delhi 1961, s.1vd.

⁴⁸⁴ P.N.K. Bamzai, s.162 vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.62 vd; Altaf Hussain, s.26

b-Sussala (1112-1128)

Sussala'da kardeşi gibi saltanatının ilk zamanlarında taht mücadeleleri ve isyanlarla uğraşmıştır. Bu dönemde idarede oldukça güçlü olan Damaraslarla mücadele etmiş ve krallığın hazinesini Lahor dağına taşımıştır. Alınan önlemler iç isyanları ateşlemiş ve tehlikeli ayaklanmalar baş göstermiştir. Vadide yaşanan olaylar sonucunda Sussala, Lahor'a giderek buradaki devletlerin dostluğunu kazanmaya çalışmıştır. 1120 yazına gelindiğinde Srinagar'da yeni isyan hareketleri başlamış, Sussala büyük bir cesaret ve kahramanlıkla şehri savunmuştur. Fakat en yakınında bulunanların ihanetleri ve Brahman meclisinin idareye yön vermeye çalışması nedeniyle her yandan kuşatılmıştır. Nihayetinde sadece üç ay dayanabilmiş ve güvendiği birkaç askerini yanına alarak Srinagar'ı terk etmiştir. Yolda yakalanma tehlikeleri geçirmişse de nihayetinde Lahor'a ulaşmayı başarmıştır.⁴⁸⁵

Onun şehri tek etmesinin ardından Damarasların ortak kararı ile Keşmir saltanatının başına Harşa'nın torunu Bhiksacara(1120-1121) getirilir. Bu kralın idaresi de uzun sürmeyecek, devlet işleri ile ilgilenmek yerine günlerini zevk ve eğlence içerisinde geçirir. Damaraslar bu durumdan yararlanarak vadide kontrolü tamamen ele geçirerek, halk üzerindeki baskıyı artırırlar. Bunların kendi aralarındaki rekabeti de ülkeyi kaosa sürüklemiş, ticaret durma noktasına gelmiş ve para sıkıntısı baş göstermiştir. Kalhana bu duruma istinaden alt "*Ülkede bir kral değil, krallar vardı ve tüm kuralları üst olmuş vaziyetteydi.*"⁴⁸⁶ Bu sorunların ortasında kral başyardımcısı Bimba'yı Sussala'nın hakimiyetinde bulunan Lahor üzerine sefere yollar.⁴⁸⁷ Bimba, Rajuri kralı Somapala ile ittifak yapar. Türk⁴⁸⁸ askerlerinin de yer aldığı Keşmir ordusu Poonch yakınlarındaki Sussala kuvvetlerine karşı saldırı başlatır.⁴⁸⁹

Keşmirli askerler Bhiksacara yönetiminden memnun değillerdi ve savaş esnasında Sussala'nın ordusuna katılırlar. Bimba geri çekilmek zorunda kalır. Sussala Keşmir'e doğru harekete geçer. Onun Keşmir yeniden dönüşü Bhiksacara idaresinden memnun olmayan insanlar için umut olmuştur. Sussala Bramula üzerinden Srinagar'a yaklaşırken elinden bir şey gelmeyen Bhiksacara kimseden de beklediği yardımı görememiştir. Böylece hiçbir sorunla

⁴⁸⁵ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.39 vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.63; P.N.K. Bamzai, s.163

⁴⁸⁶ P.N.K. Bamzai, s.164

⁴⁸⁷ Lahor seferi Rajaur'un güneyinden yapılmıştır. (Rajaur kralı Somapala, Bhiksacara ile müttefiklerdir.) Kuzeyden Tosamaidan ve diğer geçitlerden doğrudan Lahor'a yapılacak saldırı kış aylarında pek mümkün görünmemektedir. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.70

⁴⁸⁸ Kalhana bu sefere katılan Türk askerlerini "*Turuşkas*" şeklinde kaydeder. Bunlar Pencap'dan gelen Müslümanlardır. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.70

⁴⁸⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.67 vd;

karşılaşmadan Srinagar'a giren Sussala ikinci kez Keşmir tahtına geçer.(Mayıs 1121)⁴⁹⁰ Çaresizlik ve umutsuzluk içerisindeki Bhiksacara Pir Pancal geçidini aşarak şehri terk eder. Pusayana'da yeniden karargah kurmuş ve yeniden etrafına taraftar toplamayı başarmıştır. Bir süre sonra da vadinin güneyindeki Damaraslarda onu destekler. Bölgedeki tapınaklara saldıran Bhiksacara büyük bir servet elde eder. Kraliyet güçlerine karşı yer yer zafer kazanmış olsa da kalıcı bir başarı sağlayamamış, Sussala tahtta kalmayı sürdürmüştür.⁴⁹¹

Bunu takip eden yıl Keşmir insanı dayanılmaz acılarla karşı karşıya kalmıştır.(1123) İlkbaharda Bhiksacara'nın başında olduğu Damaras güçleri yeniden Srinagar şehrine saldırırlar ve şiddetli bir kuşatma başlar. İnsanların birbiri ile iletişimi engellenmekle kalmamış, ekinleri ele geçirerek vadide kıtlığın baş göstermesine sebep oldular. Bunun sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiştir.⁴⁹² Yaşananlar kraliyet için ağır sorunlara yol açacaktır. Halk sefalet içerisinde yaşarken, kraliçe de bu esnada hayatını kaybeder. Kral yaşadıklarının ağırlığına dayanamaz ve 1123 yazında Lahor'da bulunan oğlu Jayasimha'yı krallığın başına geçirir. Ancak bir süre sonra fikrini değiştirmiş ve yönetimin başına tekrar geçer. Krallık ile yakın komşuları arasında barışı sağlar. Buna rağmen Damaraslar ile rekabeti sürüyordu ve Bhiksacara hala onların koruması altındaydı. Bhiksacara'yı ele geçirebilmek için Utpala ile gizli bir anlaşma yapmış, ancak Utpala krala ihanet eder ve suikast düzenleyerek onu öldürür.(Şubat 1128)⁴⁹³

c-Jayasimha Dönemi(1128-1155)

Jayasimha babasının ölüm haberini Lahor'da tutulduğu bir kalede almıştır. Etrafı tehlikelerle çevrili ve hiçbir askeri kuvveti bulunmamaktaydı. Buna rağmen Lahor'dan kaçmayı başararak Srinagar'a girer.Keşmir'in bu dönemdeki genel durumunu Kalhana belirtir; *"Feodal toprak sahipleri olan Damaraslar kendi bölgeleri dışında köyler üzerinde de etkin, kraliyet güçlerine karşı onlarda paralı askerlere ve güçlü kalelere sahiptirler.(1120) Vadinin doğusuna tamamen egemen olan bu sınıf Ortaçağ İngiltere'sinde olduğu gibi kralın emirlerine karşı çıkıyor, iç huzursuzlukların yaşandığı dönemlerde kraliyet otoritesini güçleri ile tehdit edebilecek bir güce ulaşmışlardır. Zayıf hükümdarlar ve sarayda yaşanan rekabet ve taht kavgaları sonucunda Damarasların gücü krallığı ezmiştir"*. Kalhana şu ifadelerle devam eder: *"Sussala'nın on altı yıllık idaresi döneminde bu baronlara karşı acımasız bir mücadele*

⁴⁹⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.73 vd.

⁴⁹¹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.76 vd; P.N.K. Bamzai, s.164

⁴⁹² P.N.K. Bamzai, s.165; Sunil Chandra Ray, s.71 vd.

⁴⁹³ P.N.K. Bamzai, s.161vd; Sunil Chandra Ray, s.72

verilmiş, ancak tüm çabalara rağmen onların gücünü kırmak mümkün olmamıştır. Şehir eski ihtişamını kaybetmiş, yollar seyahat edecekler için güvensiz hale gelmiş, köylüler açlık ve sefalet içerisinde kıvrılmakta, tahtı ele geçirmek isteyenlerin rekabeti sonucunda ise şehirlerde yağma ve kundaklama olayları birbirini takip etmektedir.”⁴⁹⁴ Krallığın baş düşmanı Bhiksacara, Srinagar’ın birkaç km. uzağındaydı ve krallık için tehlikenin adımları yaklaşıyordu. Ancak Srinagar halkının ve askerlerinin desteğini alan Jayasimha, düşmanına karşı güçlü bir konumdadır. Gece boyunca devam eden kar yağışı Bhiksacara’nın ilerleyişini durdurmuştur. Ayrıca toprak sahiplerinden Gargachandra’nın oğlu Panchachandra kuvvetleri ile krallığın ordusuna katılır. İki taraf arasında başlayan savaşta Bhiksacara mağlup edilmiştir.⁴⁹⁵

Bhiksacara tehlikesinden kurtulan Jayasimha tahta geçer. Babası Sussala’nın katili Utpala yakalanarak idam edilir. Ertesi yıl Bhiksacara tekrar krallığı ele geçirmek için harekete geçer, ancak Keşmir ordusunun başkomutanı Sujji’ninaldığı önlemler sonucunda yeniden mağlup olur. Bir süre sonra yeniden vadiye sefer düzenleyen Bhiksacara yakalanarak öldürülmüştür.⁴⁹⁶ Taht için yeni bir rakip ortaya çıkmakta gecikmeyecektir. Uccala’nın Lahor’da tutuklu olan üvey kardeşi Lothana, Jayasimha’ya karşı güçler tarafından kaçırılır. Kendini Lahor hükümdarı ilan etmiş ve Sussala döneminde dağda saklanan bütün hazineyi ele geçirir. Keşmir ordusunun yeni komutanı Lakshmaka vadinin tepesinde bulunan kaleleri ele geçirmeye çalışsa da girişimleri başarısız olmuş ve dönüş yolunda esir alınmıştır, binlerce Keşmir askeride ölmüştür. Esaretten kurtulan Lakshmaka, Keşmir’e döndüğünde kralın en yakın danışmanı görevine getirilmiştir. Lothana kazandığı zaferle Lahor’da gücünü pekiştirmiştir. Jayasimha, Lothana’nın tahtı ele geçirme girişimlerine karşı yeni önlemler alır. Jayasimha’nın Lahor’da bulunan üvey kardeşi Mallarjuna, Lothana’yı görevinden almıştır. Zayıf bir idareci olan Mallarjuna’da Keşmir krallığına vergi vermeye başlamıştır.⁴⁹⁷ Lothana ve kardeşi arasındaki mücadeleden yaralanan Kosthesvara adında bir toprak sahibi Lahor’u ele geçirir. Jayasimha vakit kaybetmeden Lahor üzerine sefer başlatır. Mallarjuna bu ortamda Rajaur’a kaçmış ancak 1135’de yakalanmıştır. Ardında Kosthesvara’da yakalanarak Srinagar’a getirilmiştir.⁴⁹⁸

Rakiplerinin tahtı ele geçirme girişimlerini bastıran Jayasimha bir yandan da Damaraslar üzerinde hakim olarak vadi üzerinde kontrolü tekrar sağlar. Dard ülkesinin kralı

⁴⁹⁴ P.N.K. Bamzai, s.165 vd.

⁴⁹⁵ Sunil Chandra Ray, s.72

⁴⁹⁶ P.N.K. Bamzai, s.166vd.

⁴⁹⁷ P.N.K. Bamzai, s.167 vd; Sunil Chandra Ray, s.73

⁴⁹⁸ Sunil Chandra Ray, s.73 vd.

Yasodhara'nın ölümü ile bölgede yaşanan idare boşluğundan yararlanmaya çalışmışsa da yeni kral Viddasiha'nın kolaylıkla alt edilemeyeceğini görmüştür. Dard topraklarına sığınmış olan Lothana etrafındakilerin kışkırtması ile yeniden isyana hazırlanır. Jayasimha güçlü bir ordu ile isyancıların elindeki kaleyi kuşatır, zaman geçtikçe kalede bulunanların gücü tükenmiş ve kaleyi teslim etmek zorunda kalmışlardır. Bhoja, egemenliğindeki Dard kabileleri yeniden Keşmir topraklarına saldırır. Vular gölü kıyısında başlayan mücadeleyi Keşmir ordusu kazanır. Aynı anda vadinin güneyinde Damaras güçleri yeni bir isyan başlatmışsalar da başarılı olamazlar. Barış ortamı ile birlikte Jayasimha bazı dindar vakıflar kurmuş isyan zamanlarında zarar görmüş tapınak ve kasabaları yeniden düzenlemiştir. Jayahimsa aile üyeleri ve komşu devletler ile ittifak yapar.(1150) Beş yıl daha süren saltanatının ardından tahta oğlu Paramanudeva çıkar. On yıllık idaresi boyunca ilk olarak Keşmir hazinesini yeniden eski günlerine kavuşturmaya çalışmıştır. 1164 yılında ölümü ile krallığın başına gelen Vantideva'nın yedi yıl süren olaysız yönetiminin sonrasında Keşmir'de Lahor Hanedanından gelen kralların dönemi sona ermiştir.(1171)⁴⁹⁹

⁴⁹⁹ P.N.K. Bamzai, s.168 vd.

IV. BÖLÜM

KEŞMİR'DE SOSYAL-EKONOMİK YAPI

Keşmir tarihinin bu zamana kadar ele alınan siyasi tarihinin yanında vadinin sosyal yapısının da bilinmesi gerekmektedir. İslamiyet'in bölgeye gelişi ile beraber İran ve Türkistan ile kurulan kültürel münasebetler ve bu ülkelerden Müslümanların Keşmir'e gelişi ile birlikte sosyal yaşamında değişim ve etkileşim yaşanmaya başlamıştır. Ancak bu etkileşimin çok geniş bir alanda etki yarattığı olduğu söylenemez, çünkü Keşmir halkı önceki inanç ve uygulamalarından tamamen kopmamıştır. Bu nedenle XIV. ve XV. Yüzyıllar arasında Keşmir'de İslamiyet'in kabulü öncesindeki yaşayışını sürdürmek isteyenler ile yeni bir dini kabul edenler arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışmalar eski ve yeni inanın kaynaşması ile son bulmuştur.⁵⁰⁰

A.DİNİ HAYAT

Hint alt-kıtası dünyanın en kadim medeniyetlerine ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Bu topraklar, binlerce yıldan beri içerisinde sayısız etnik, dinsel, mezhepsel farklılığı barındırmış, çeşitli inanç ve kültürler bir arada yaşamış, birbirlerinden etkilenmiş, yeni kültür sentezleri üretmişlerdir.

Keşmir'e ilk yerleşenlerin ibadet biçimleri ile ilgili bilgiler yeterli değildir. Aryanların bölgeye gelişinden önce bunların yılana tapma veya Naga adında bir inanişe sahip oldukları düşünülmektedir. Su kaynaklarına yakın yerler ve göllerin kenarlarının etrafına yaptıkları tapınak ve mabetler vadide yaşayan insanların inanışlarını göstermektedir.⁵⁰¹

a. Naga İnanışı

Naga inanışı Keşmir'deki başlıca inançlardan biridir. Keşmir vadisine yerleşenler, muhtemelen Naga olarak adlandırılan yılana tapma inancına sahiplerdi. Vadide Nilnag, Verinag, Anantnag ve Sernag'da bulunan oyulmuş yılan resimleri Keşmir'in Budizm ile tanışmadan önce bölgenin eski dini inanışı olan yılana tapma ile ilişkilendirilmektedir. Yaygın inanç anlayışına göre Nagas halkı göllerde ve sulara yaşayan yılan insanlardı. Bunlar insan biçiminde olmakla birlikte zaman zaman bulut ve fırtına şeklinde de olabilmekteydi.⁵⁰²

⁵⁰⁰ Mohıbbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, Calcutta 1959, s.218

⁵⁰¹ P.N.K. Bamzai, s.197

⁵⁰² P.N.K. Bamzai, s.55; Altaf Hussain, s.13

Aşoka vadiyi ele geçirmeden önce Keşmir ve Gandhara'ya Budistler yollayarak ve onları Budizm'e davet etmiştir. Bu sırada Keşmir'de yaklaşık olarak 527 Naga tapınağı bulunmakta ve bunların üzerinde yılan şekilleri yer almaktadır.⁵⁰³ Keşmir kralı ve takipçileri Budizm'i kabul etmişlerdir. Budizmin kabulü ile birlikte Keşmir ve Gandhara bölgesindeki Naga tapınakları Budist tapınaklarına dönüştürüldü.⁵⁰⁴

b. Budizm

Budizm milattan önce VI. Yüzyılda Buda tarafından Hindistan'da kurulan din ve felsefe sistemidir. Asya'da Budistler'in yaşadığı ülkelerde bu din Buda-Sasana (Budaşa kirdliği, Buda disiplini) diye adlandırılır. Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkararak, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanmaktadır.⁵⁰⁵

Budizm'in kurucusu Shakyamuni Buddha'nın yaşadığı zamana ilişkin olarak farklı tarihler verilmesine rağmen, çoğu Batılı alim MÖ. 566 ve 486 yılları arasında yaşamış olduğunu kabul eder. Buddha başta öğretilerini kuzey Hindistan'da Ganj Düzlüğü'nün orta bölgesinde veriyordu. Takipçileri Budizm'in öğretilerini yavaş yavaş çevre bölgelere yayarken, buralarda çok geçmeden rahip ve rahibelerden oluşan manastır düzenleri oluşmaya başlamıştır. Böylelikle Budizm zaman içinde Buddha'nın öğretilerini koruyan ve sözlü olarak aktaran örgütlü bir din haline dönüştü.⁵⁰⁶

Kral Aşoka ile Budizm Kuzey Hindistan'dan Gandhara ve Keşmir'e kadar yayılmıştır. Bu dönemde Keşmir'den Gilgit'e ve Kuzey Hindistan'dan da günümüz Sind bölgesi ile doğu İran üzerinden güney Pakistan'daki Belucistan'a ve Part'a kadar geçmiştir. Kuşan kralı Kanişka ve diğer Kuşan kralları zamanında Budizm'in takipçileri artmıştır. Vadinin yerel yöneticileri arasında da Budizm yayılmıştır. Yedinci yüzyılda giderek yayılacak ve Çinli seyyahlar Heun Tsiang ve Ou-kong'un ziyaretleri esnasında vadide Budist tapınakların sayısı da dikkat çekmeye başlamıştır. Heun Tsiang 631 yılında yaptığı seyahatte 100 manastır, Ou-kong ise 300 manastırın olduğunu belirtir. Utpala hanedanlığında Avantivarman ve ondan sonra başa geçen Keşmir kralları Hinduizm'e inanıyorlardı. I. Lahor hanedanlığından Harşa döneminde ise birçok Budist ve Hindu tapınağı yıkılmıştır. XII. Yüzyılda II. Lahor

⁵⁰³ P.N.K. Bamzai, s.198

⁵⁰⁴ Nalinaksha Dutt, **Buddhism In Kashmir**, Delhi 1985, s.12; Sunil Chandra Ray, s.140-42.

⁵⁰⁵ Günay Tümer, '*Budizm*', **DİA/VI**, s.352-360

⁵⁰⁶ Alexander Berzin, **Moğol İmparatorluğundan Önce Budist ve İslami Kültürler Arasında Tarihsel Etkileşim**, (nşr., Yeşim Özben), 1996, s.11

hanedanlığından Jayasimha pek çok Budist tapınak inşa ettirmiş ve yıkık olanları da yeniden yaptırmıştır. XIII. yüzyılda Budizm yerini İslamiyet'e bırakmıştır.⁵⁰⁷

c. Şiavizm

Keşmir'de Budizm inanişından önce Şiavizm⁵⁰⁸ inancı krallar ve soylular arasında yaygındır. Budizm'in egemen olduğu dönemde bile krallar tarafından bu inanişta olanlar himaye edilmiştir. VIII. yüzyılın başlarında da Budizm, Şiavizm'in gölgesinde kalmıştır. Kral Aşoka'nın vadiyi ziyaret esnasında burada Şiva tapınakları bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Bhutesa adı verilen tapınaktır.⁵⁰⁹

Aşoka'nın oğlu Jalauka, Şiavizm'e inanır ve Vijayeswara ve Jyestesa tapınaklarını düzenli olarak ziyaret etmektedir. II Damodara'da Şiavizm taraftarıdır. Daha sonra başa geçen birçok Keşmir kralı da bu inaniştadır. Keşmir'in bilinen ilk krallarından olan Kral Gokarna ve kendisinden sonra başa gelen oğlu Narendraditya çok sayıda Şiva tapınağı inşa ettirmiştir. Karkota kralları döneminde de bu tapınakların yapımına devam edilmiştir. Lalitaditya'nın annesi Narendra Prabha, Narendreswara adında bir tapınak yaptırmıştır. Lalitaditya da Jyestandra tapınağını inşa ettirerek buranın tüm giderlerini karşılamıştır. Utpala hanedanlığının kralları da Şiavizm destekçisidir. Avantivarman, Avantipura'da Avanteswara tapınağını kurmuş ve düzenli olarak Bhutesa tapınağı ve diğer tapınakları ziyaret etmiştir. Oğlu Samkaravarman da Samkarapura şehrinde Şiva tapınakları inşa ettirmiştir. Bu hanedanlığı takiben onuncu yüzyılın ortasında Keşmir siyasetinde önemli rol oynayan Parvagupta da Parvagupteswara tapınağını kurmuştur. Lahor hanedanından Samgramaraca, Rameswara tapınağını yeniden düzenlemiştir. Kral Ananta ile karısı Suryamati ve oğlu Kalasa da bu inaniştandırlar. Keşmir halkı arasında da yaygın bir inaniştir.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ P.N.K. Bamzai, s.199 vd; Mohibbul Hasan, s.234

⁵⁰⁸ Savaism (Şaivism): Hinduizm'in en önemli mezheplerinden biridir. Şivaizm'de Şiva'nın en yüce olduğu, diğer Tanrı'lar üzerinde büyük bir gücü olduğu ve onları yarattığı varsayılır. Şiva'nın, kendilerini yeniden yaratmak için Himalayalar'da meditasyon yapan ve dünyadan periyodik zamanlarda yok olan Askete'lerin Tanrısı olduğu kabul edilir. En eski mistik Hindu dinidir. Bu mezhepte Vişnu ve Brahma, Şiva'nın tezahürleri olarak görülürler. Felsefeleri; Avatar yani Tanrı'nın bedenlenmesi inancı yoktur. Onlara göre Tanrı bedenlenmez. Panenteist bir dindir, her şey Brahman'dır. İnsanlar da aslında öz olarak Tanrı'dır. Herşey Brahman'ın (Şiva) tezahürüdür. Yoga tapas uygulamaları, mistik bilgi ve amel birinci planda, iman ikinci plandadır. Asıl amaç Tanrı'nın üstün ve gizemli özünün ve insanın ruhunun aslında onunla bir olduğunun farkına varmak deneyimlemek ve cehaletten kurtulmaktır. Mokşa yani kurtuluş demek, insanın özünün/ruhunun sonsuz Brahman'a (Şiva) karışarak onunla bir olması demektir. Şeytana tapma olgusu da vardır. <http://www.medeniyetufku.com/hinduizm>.

⁵⁰⁹ Sunil Chandra Ray, s.149

⁵¹⁰ P.N.K. Bamzai, s.200 vd.

d.İslamiyet'in Kabulü

Keşmir'in İslamiyet ile tanışması, Hz. Peygamber'in Venadutt sarayına iki elçi göndermesi ile başlar. Elçilerden etkilenen hükümdarın sade bir hayat yaşamaya başlamış ve gelirlerinin onda birini fakirlere dağıttığıdır. Emevilerin Irak ve Horasan valisi Haccac'ın damadı Muhammed b. Kasım es-Sekafi'nin Hintli raca Dahir'i yenmesinden sonra Dahir'in oğlu Jaisiya, Hamim b. Sama adlı Suriyeli bir Müslümanı ordu komutanlarından biri olarak yanına almış ve Keşmir'e gitmiştir. Hamim, Keşmir'in Hindu racası tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve kendisine toprak verilmiştir. Burada birkaç camii inşa ettirilmiş ve İslamiyet'in ilk temelleri atılmıştır. Ancak Sind bölgesinde başlayan Arap fütühatı, İslam dininin yayılması açısından pek fazla bir değer taşımamaktadır. Onun içindir ki bazı Hindistan tarihçileri Hindistan'a İslamiyet'i esaslı bir şekilde getirenlerin Türkler olduğuna işaret ederler.

Bölgenin İslâmlaşmasında en büyük pay Gaznelilere ait olmakla birlikte diğer Türk devletlerinin de büyük çaba gösterdiği bilinmektedir.

Hindistan Müslüman-Türk hanedanlarının ilgi odağı olmaya başlamış, bu hanedanların başında da hiç şüphesiz Gazneliler geliyordu.⁵¹¹ Gazneliler daha ilk hükümdarları Alptekin'den itibaren yıkılışa kadar hemen hemen bütün Gazne hükümdarları Hindistan'a özel bir önem vermiş ve kıtaya sık aralıklarla seferler düzenlemişlerdir. Ancak onların bu ilgisi bazı tarafgir kaynak ve araştırmaların iddia ettiği gibi⁵¹² sadece bölgenin zenginliklerini ele geçirme amacını taşımıyor, bu sebep yanında cihat gibi kutsal bir amaca da hizmet ediyordu.⁵¹³ Hatta Gazneli Mahmud'un İslam ülkelerine yaptığı fetih hareketlerine karşılık bir tür kefaret olarak bölgeye sefer düzenlediğini tarihler zikreder.⁵¹⁴

Bir taraftan Gaznelileri Horasan ve Maveraünnehr'in en güçlü devleti haline getirmeye çalışırken⁵¹⁵, bir yandan da "*Din-i İslam'a yardım etmek, İslam düşmanlarını söküp atmak amacıyla her yıl gaza için Hindistan'a gitme*" huşunda yaptığı yemine sadık kalarak Hint seferlerine başlar.⁵¹⁶

Gazneli Mahmud, on üçüncü Hint seferini altı yıl önce alamadığı Keşmir üzerine yapmaya karar vermiştir. Bu sefere kardeşi Emir Yusuf da iştirak eder. Lohkot kalesi bir ay

⁵¹¹ Güller Nuhoğlu, "*Gaznelilerin Keşmir Seferleri*", **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, s.5.

⁵¹² V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr., H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s.364.

⁵¹³ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989, s.3

⁵¹⁴ İbnü'l-Esir, **İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih**, (nşr., A. Özeydin), İstanbul 1987, s.140

⁵¹⁵ Neslihan Durak, s.16vd.

⁵¹⁶ Güller Nuhoğlu, s.7vd.

boyunca kuşatılır. Ancak ilk seferde olduğu gibi kışın bastırması sebebiyle kuşatma kaldırılarak vadiden çıkılır. Kalenin zaptı bu seferde mümkün olmamıştır. Ordu Lahor'a doğru yönelir. Kış aylarının Lahor'da geçiren⁵¹⁷ Sultan Mahmud Mart/Nisan 1022'de Gazne'ye dönmüştür.⁵¹⁸

Keşmir'in bütünü yönünden bakıldığında durum böyle olmakla birlikte vadinin dış kısımları göz önüne alındığında durum böyle değildir. Çünkü daha Kavanc seferi sırasında Keşmir'deki Kalencir racasının Gazneli Mahmud'un hizmetine girdiği ve onun bütün saltanatı süresince devam eden tabiiyetinin Mesud devrinde de devam ettiği tarihler kaydeder.⁵¹⁹ Nitekim Mahmud, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'la görüşüp vardıkları anlaşmaya göre bir hile ile yakalattığı⁵²⁰ (1022) Selçuk oğlu İsrail(Aslan Yabgu)'i Keşmir'deki Kalencir kalesine hapsedirmiş ve İsrail yedi sene süren bir esaretten sonra burada hayata veda etmiştir. Yine Şemsü'l-Küffat ve Şeyh Celil lakaplı veziri Ahmed Hasan Mehmendi'yi, devlet erkânından bazılarını incitmesi ve tam olarak bilinmeyen sebepler dolayısıyla azlederek aynı kaleye göndermiş kendisinin ölümünden sonra oğlu Mesud onu esaretten azad edip yeniden vezirliğe atamıştır.⁵²¹

Gazneliler Selçuklulara tabii oldukları dönemde Hindistan hakimiyetleri zayıflamasına rağmen Keşmir vadisinin dış kısımlarındaki Gazneli hakimiyetinin gelişerek son hükümdar Hüsrev Melik zamanına devam ettiği söylenebilir. Vayhind savaşında Keşmir dağları eteklerinde oturan Kakar Oymağı'ndan 30.000 kişi Hint ordusu saflarında Sultan Mahmud'a karşı savaşırken, Hüsrev Melik'in bu oymakla işbirliği içinde olduğu görülmektedir. Keşmir vadisinin dış kısımlarında hal böyle iken, iç kısımlarda da Lahor Hanedanı tüm Gazneli saltanatı boyunca devam etmiştir. 1089-1101 yılları arasında hüküm süren lahor hanedanından Harşa İslam nüfuzu altına girmiş, ordusuna Türk askerlerini almış, Hindu ve Budist tasvirlerini tahrip ettirmiştir. Onun bu davranışlarının kendi acizliğinden kaynaklandığı şeklinde yorumlanmakla beraber, başta Gazneli Mahmud olmak üzere onun ve haleflerinin İslamiyet'i yayma konusundaki çabalarının bir sonucu olduğu şeklinde de değerlendirilmesi gerekir. Nitekim Gazneli Mahmud'un ısrarlı seferleri ile başlattığı faaliyet; XII. yüzyıldan itibaren Keşmir'deki kötü idareden kaynaklanan fitne ve isyan hareketlerinin artması sebebiyle hız kazanarak kast sisteminin ağır şartlarından bıkan Keşmir halkının, yavaş yavaş Müslümanlığı kabul etmesine

⁵¹⁷ Nizam ed-din Ahmet, s.15.

⁵¹⁸ Neslihan Durak, s.32 vd; M. Nazım, s.105; Sunil Chandra Ray, s.60

⁵¹⁹ Güller Nuhoglu, s.16 vd.

⁵²⁰ Gerdizi'ye göre, Mahmud Ceyhun'u geçince Selçuk oğlu İsrail'in müttefiki olan Ali Tegin kaçar ve İsrail saklanır. Mahmud tarafından bulunup yakalattırılan İsrail önce Gazne'ye sonra Hindistan'a sürülmüştür.(Güller Nuhoglu, s.17)

⁵²¹ Güller Nuhoglu, s.17

sebepl olmuş, nihayetinde Hintli racaların yanına ücretli bir asker olarak giren şah Mirza(Mir)⁵²² Svati Keşmir'i İşlam hakimiyetine sokmuştur. Keşmir'de böylece bu tarihten günümüze kadar İşlam dini varlığını korumaktadır.⁵²³

Sahipl olduğu stratejik önemden dolayı tarih boyunca güçlü devletlerin ilgisini cezbeden Keşmir'in tarihsel serüveni 8. yüzyıldan sonra farklı bir seyir almaya başladı. Yüzyılın başında Hindistan'ı fetheden İşlâm orduları, Keşmir'i ele geçirmek için akınlar düzenlese de bölgenin coğrafik şartlarından dolayı bunu başaramadılar. Takip eden dönemlerde bölge çeşitli kavimlerin istilasına uğramaya devam etmiş, ancak büyük yıkım Moğollarla gelmiştir. Keşmir'i yakıp yıkan ve halkını katleden Moğolların buradan ayrılışının ardından İşlam dini, bölgede hızla yayılmıştır. Bölgeye yerleşen tasavvuf kültürü yerli halkın gelenekleriyle de etkileşim içerisinde bulunarak bölgeye has bir anlayış ortaya ıkardı ve Hinduların İşlâm'a ilgi duymalarını sağladı. İşlamiyet beraberinde huzur ve güveni getirmiş; gerek bölgede kurulan Müslüman devletleri, gerekse bölgeyi daha sonraki süreçte ele geçiren Babürlüler zamanında geniş ıaplı ilerlemeler kaydedilmiş, bölge refah seviyesine ulaşmıştır.⁵²⁴

e. Sufilerin/ Sufi Evliyaların Keşmir'de İşlamiyetin yayılmasında rolü

Keşmir'in Hindu racasının Mansuralı Emir Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'e İşlam dinini Hint dilinde açıklayacak bir alim yollamasını istediği belirtilir. IX. yüzyılda yaşayan seyyah Bozorg b. şehriyar, "Acayibü'l-Hind"⁵²⁵ adlı seyahatnamesinde Keşmir'deki Mehroke Hindu kralının Kur'an-ı Kerim'in Keşmir diline tercümesini hazırlattığını bildirmektedir. Bu durum Keşmir'in İşlamlaşmasında sufilerin rolü olduğunu gösterir. Keşmir'de Müslümanların artması XIII ve XIV. yüzyıllardaki göçler ve iskânlar neticesinde olmuştur. Özellikle bazı

⁵²² şah Mirza'nın ailesi hakkında muhtelif görüşler söz konusudur. Bir kısım görüşe göre soyu Mahabharata kahramanlarından Pandus'a dayanır. Diğer bir görüş ise bir Türk aileden geldiği yönündedir. Babasının adı Tahir'dir. Türkler Keşmir'e XI. yüzyılın sonlarında iş bulmak amacıyla gelmeye başlamış ve Hindu krallar tarafından orduya alınmışlardır. şah Mirza'da 1313 yılında geldiği vadide kral Sahadeva tarafından Baramula yakınlarında bir köye yerleştirilmiştir. Mohibbul Hasan, s.43.

⁵²³ M. Longworth Dames, "Keşmir", s.604

⁵²⁴ Halil Toker, **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, s.vii.

⁵²⁵ Onuncu yüzyılda yaşamış Kaptan Büzürg bin şehriyâr İranlı bir denizcidir. Eserinde 901-954 yılları arasında, Güney Hindistan, Gucerât, Hint takımadaları, Çin ve Japonya'da gördüklerini anlatmış, ayrıca tanıştığı gemici, tüccar ve seyyahların bu bölgelerle Doğu Afrika üzerine naklettikleri hâaturalara yer vermiştir. Hikâyelerde, ticari seferler, maceralar, elde edilen olağanüstü karlar, yoksulluklar, denizkızları, maymunlar, filler, kaplumbağalar, dev istakozlar ve deve kuşları anlatılmaktadır. Bununla beraber o dönemdeki bir Hint mihracesinin Kur'an-ı Kerim'i kendi diline çevirtmiş olduğunu, doğu Afrika'da bir kabile şefinin ve dolayısıyla kabile halkının ilginç hidayet hikâyesini haber vermektedir. Eser, anlatığı ölkelerdeki insanların yaşayışlarını, örf ve âdetlerini yansıtması bakımından son derece önemlidir. Kitabın tek eski yazma nüshası İstanbul, Süleymaniye Yazma eser Kütüphanesinde(Ayasofya nr.3306) bulunmaktadır. Bozorg b. şehriyar, **Acayibü'l-Hind**, (nşr., Can Ceylan), 2009,

Kübrevi ve Sühreverdi⁵²⁶ dervişleri İslam kültürünün bölgeye yerleşmesinde etkili olacaktır. Keşmir'e yerleşen tasavvuf kültürü yerli Hindu geleneği ile alışverişte bulunarak buraya has bir tasavvuf ekolünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Keşmir'de Müslümanların devlet olarak var olmaları 12.yy'dan itibaren başlar. Keşmirli Kalhana, Racatarangini adlı eserinde Harşa'nın sarayında ve ordusunda birçok mlecchayı⁵²⁷ istihdam ettiğini yazmaktadır. Bu yüzyılda Keşmir, Hindu racaların saray çekişmeleri yüzünden huzursuzluk içindedir. 1320'de Moğol-Çağatay komutanı Zulcu Keşmir vadisine girmiştir. Onun istilasından kısa bir süre önce Ladakhlı Budist bir kralın oğlu olan Rinçan Şah Keşmir'e gelmiştir. Keşmir racası Suha-deva, Rinçan'ı iyi karşılamış, ona Lor bölgesinde toprak vermiştir. Aynı dönemde Keşmir'de Müslüman bir yönetimin kurulmasında önemli rol üstlenmiş olan Şah Mir'de Svat'tan buraya gelmiştir. Moğol istilası sırasında Rinçan direnişi ile halkın güvenini kazanmış ve karışıklıktan yararlanarak Keşmir tahtına çıkmıştır. Yüzyıllar sonra Keşmir'de tahta geçen ilk Budist kral olan Rinçan Şah, ruhi sorunlar yaşamakta olup bu sorunlarına Budistlerin vermiş olduğu cevaplardan tatmin olmamıştır. İşte bu sırada Srinagar'a gelen Bülbül Şah'dan İslamiyet hakkında bilgi almış, bu dini kendi duygu ve düşüncelerine daha uygun bularak Melik Sadruddin adının almıştır. Bunun ardından ailesi ve önde gelen devlet erkânının yanı sıra aşağı kasttan birçok Hindu ve Budist İslamiyet'i kabul etmiştir. Keşmir'de İslamiyet'i tebliğ eden, gerek kralın gerekse halkın yaşamında değişikliği sağlayan ilk sufi Bülbül Şah'tır.⁵²⁸

e.a. Seyyid Şerefüddin Bülbül Şah (?-1327)

Sühreverdiyye tarikatının Hindistan'daki şeyhlerinden asıl adı Seyyid Şerefüddin Bülbül Şah el-Hüseyni el-Keşmiri olan Bülbül Şah uzun yıllar kaldığı Bağdat'da Sühreverdiyye şeyhlerinden Ziyaüddin Necib Abdülkahir'in talebesi Şah Nimetullah Farsi'nin mürididir. Doğum yeri hakkında farklı bilgiler vardır. Türkistanlı, İranlı ve Bağdatlı olduğu

⁵²⁶ Ebu Hafs Şehabeddin Ömer es-Sühreverdi'ye nisbet edilen bir tarikattır. Hindistan'a Şehabeddin es-Sühreverdi'nin halifeleri vasıtasıyla girmiştir. Hindistan'da en yaygın dört tarikattan biri olan Sühreverdiyye'nin (diğerleri Çiştîyye, Kadiriyye ve Nakşibendiyye) Hindistan ve Pakistan'da yayılmasında Bahaeddin Zekerîyya el-Mültañl'nin faaliyetlerinin önemli rolü oldu. Bahaeddin Zekerîyya özellikle tüccar kesiminden müridleri sayesinde Multan'da geniş imkanlara sahip bir hankah kurdu. Sühreverdiyye daha önce bu bölgeye Sühreverdi'nin Sind'e gönderdiği halifesi Şeyh Nuh ile girdiyse de kalıcı olarak teşkilatlanması Bahaeddin Zekerîyya tarafından gerçekleştirilmiştir. Sühreverdiyye tarikatının Hindistan'da en etkili olduğu yer Keşmir bölgesidir. Muhtemelen Şehabeddin es-Sühreverdi'nin halifelerinden olan şeyhi Şah Ni'metullah Farsi ile birlikte Moğol istilası sebebiyle Türkistan'dan Keşmir'e hicret eden Seyyid Şerefeddin Bülbül Şah Budist lideri Prens Rinçan'a İslamiyet'i anlatarak Müslüman olmasına vesile olmuştur. XV. yüzyılda Keşmir'de tasavvufi hayatı özellikle Mahdüm-i Cihaniyan koluna mensup Sühreverdi dervişleri canlı tutular. Bkz., Reşat Öngören, "Sühreverdiyye", **DİA/XXXVIII**, s.42vd.

⁵²⁷ Müslümanları aşağılamak için kullanılan bir tabir

⁵²⁸ Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslamlaşmasında Sufilerin Rolü", **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, s.23vd.

söylenmektedir. Hz. Peygamberin sünnetine aşırı bağlılığından dolayı kendisine sahabeden Bilal'in adı verilmiş, sonraları bu isim Bülbül şeklinde söylenmeye başlanmıştır.

Moğol istilası yüzünden şeyhi ve beraberindeki 1000 kişi ile birlikte Türkistan'dan Raca Suhadiva(1301-1320) idaresindeki Keşmir'e hicret etti. Bu yıllarda iktidarı ele alan Prens Rinçan Budist idi. Bülbül Şah, Budizm ve halkın dini olan Hinduizm'le tatmin olmayan Rinçan'a İslam'ı anlattı. Rinçan Müslüman olup Sadruddin adını aldı. Sadruddin Keşmir'in ilk Müslüman hükümdarı olarak kabul edilir. Bülbül Şah, İslamiyet'i yeni kabul edenler için ilk mescit ve medreseyi Srinagar'da yaptırmış, ayrıca Bülbül-i lenger adıyla bir aşevi bina ettirmiştir. Bir ara harap olan bu aşevi daha sonraları onarılmış ve darülaceze olarak kullanılmıştır. Keşmir'de yaptırılan bu ilk hankah ve mescit, aynı zamanda bölgede kurulan ve Keşmir halkını ilmi ve dini yönden yetiştirmede önemli rol oynayan bir müessesedir. Bülbül Şah bu mescidin yakınlarında inşa edilen türbede yatmaktadır. Bu sufînin şahsiyeti, ilim ve fazileti ve İslam'ı tebliği sayesinde Keşmir bölgesinde yaklaşık on bin kişi Müslümanlığı kabul etmiştir.⁵²⁹ Bülbül Şah'da sonra Keşmir'in İslamlaşmasında en önemli rolü Seyyid Ali Hemedani oynamıştır.

e.b.Seyyid Ali Hemedani(1314-1385)

Kübreviyye⁵³⁰ tarikatının Hemedaniyye kolunun kurucusu, Keşmir'in İslamlaşmasında önemli tesiri bulunan sufîlerden biridir. Mir Seyyid Ali, Emir-i Kebir, Seyyid Ali Hemedani. Ali-i Sani ve Şah-ı Hemedan gibi unvanlarla anılır. 1314 yılında Hemedan'da doğmuştur. Soyu Hz. Hüseyin'in oğlu, dördüncü imam Ali Zeynelabidin'e ulaşmaktadır. Tahsiline dayısı Seyyid Alaaddin'in yanında başlamış ve onun tavsiyesi ile Kübreviyye şeyhlerinden Alauddevle-i Simnani'nin halifesi Mahmud-ı Mezdekani'ye yanında eğitim almıştır. 22-23 yaşlarında Simnani'nin diğer bir halifesi Takıyyuddin Ali Dosti'nin yanına giderek hizmetinde bulunmuştur. Bu şeyhin ölümünün ardından yeniden Hemedan'a dönmüştür. Mahmud-ı Mezdekani, Hemedani'nin tasavvufî açıdan yetişmesi için seyahate çıkmasının tavsiye etmiştir. Hemedani'nin seyahate çıkmasında Irak'da yaşanan siyasi ve içtimai bozulma seyyitlere yapılanlar önemli bir rol oynamıştır. Mahmud-ı Mezdekani bu sebeple olsa gerek müridinin Hemedan'da kalmasını istememiştir. Yirmi bir yıl kadar süren bu seyahati sırasında Türkistan, Maveraünnehr, Hindistan, Irak, Suriye ve Anadolu'yu dolaşmış buralarda büyük alimlerle tanışmıştır. Maveraünnehr'de bir süre kaldıktan sonra Belh ve Bedaşan'a geçmiştir. 1372

⁵²⁹ Nihat Azamat, "Bülbül Şah", **DİA/VI**, s.486vd.; Mustafa Çiçekler, s.25 vd.

⁵³⁰ Necmeddin-i Kübrâ'ya nisbet edilen bir tarikat.

yılında Huttalan'a varmış, orada Emir Timur'la karşılaşmıştır. Timur kendisinin burada kalmasını istemiş, fakat o Keşmir'e gidip bölge halını İslamiyet'e davet edeceğini söyleyerek bu isteği kabul etmemiştir. Keşmir Sultanı Şehabeddin döneminde 700 müridiyle birlikte Keşmir'e giderek(1372) orada dört ila altı ay kaldıktan sonra hac için oradan ayrılmıştır. Yedi yıl sonra 1379 yılında Keşmir'e ikinci gidişinde Sultan Şehabeddin'in yerine geçen kardeşi Sultan Kutbeddin tarafından karşılandı. Sultanla iyi münasebetler kurarak İslam esaslarına aykırı uygulamalardan vazgeçmesini sağlaması, Keşmir'deki gayrimüslim halkın İslamiyet'i kabul etmesinde tesirli oldu. Keşmir'in İslamlaştırılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde Keşmir'de çok sayıda cami ve tekke yapılmış, bazı Hindu mabetleri camiye çevrilmiştir. İki buçuk yıl burada kaldıktan sonra Hemedan'a döndü. Timur'un seyyidleri Hemedan'dan çıkardığını öğrenince Türkistan ve Huttalan'a uğradıktan sonra 1383'de tekrar Keşmir'e döndü. Ancak burada fazla kalmayıp hac yolculuğuna çıkmıştır. 1384 yılında bu yolculuğu esnasında hastalanan Hemedani 73 yaşında vefat etmiştir. Hemedani'nin sağlığında çevresinde çok sayıda mürit toplanmış, bu müritleri Keşmir'in İslamlaştırılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Kendisi Şafii mezhebine bağlı olmasına rağmen Keşmir'de Hanefi mezhebini yaymıştır. Onun Keşmir'e gidip geldiği yıllarda yaklaşık olarak 37.000 kişi Müslüman olmuştur. Keşmir'de İslam'ın yayılmasına katkıda bulunan ve İslam medeniyetini bölgede tesis eden en önemli kişidir. Bu dönemde Keşmir'de çok sayıda cami ve tekke yapılmış, bazı Hindu mabetleri camiye çevrilmiştir. Hemedani de burada bir kütüphane yaptırarak kendisine ait Arapça ve Farsça kitapları Keşmir'e getirtmiştir. Özellikle Keşmir'deki tebliğ faaliyetinin yanında Arapça ve Farsça birçok eserde kaleme almıştır. Hemedani'nin vefatından sonra oğlu Seyyid Muhammed Hemedani, 22 yaşında iken Sultan İskender döneminde alim ve fakihlerden 600 kişi ile birlikte Keşmir'e gelmiştir. Babası gibi oda on iki yıl kaldığı Keşmir de İslamiyet'i yayma faaliyetlerine devam etmiştir. Seyyid Muhammed'in Sultan İskender üzerinde büyük etkisi olmuş, sultana "büşiken"(put kıran) lakabının verilmesini muhtemelen o sağlamıştır.⁵³¹ Keşmir dışından bölgeye gelerek İslam'ı tebliğ eden mutasavvıfların yanında İslamiyet'in memleketlerinde yayılmasına hizmet etmiş birçok Keşmirli sufi de bulunmaktadır.⁵³²

e.c. Lala Arife(1334-1372-78)

Keşmirli tanınmış kadın sufilerden olan Lala Arife 1334 yılında Sampur'da doğmuştur. Seyyid Hüseyin-i Simnani'nin mürididir. Sürekli sufilerin meclislerinde bulunmuş, İslam

⁵³¹ Tahsin Yazıcı, "Hemedani, Emir-i Kebir", **DİA/XVII**, s.186-188; Mustafa Çiçekler, s.26 vd.

⁵³² Mustafa Çiçekler, s.27

tasavvufunu öğrenmiştir. Bu arada Seyyid Celaleddin-i Buhari ve Ali Hemedani ile görüşmüştür. Lala Arife son derece münzevi bir yaşam sürdürmüştür. Aynı zamanda şairde olan Lala Arife, Keşmir şiirinin kurucusu kabul edilmiştir. Fikirleri tasavvufta etkili olan Lala Arife 1372-78 yılları arasında vefat etmiştir.⁵³³

e.d. Nureddin-i Veli(1377-1438)

1377 yılında Keşmir'de doğmuştur. Babası Yasman Rişi vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Keşmir'de Rişiyeye silsilesinin kurucusu kabul edilen Nureddin-i Veli sade bir hayat yaşamıştır. Keşmir dili ile şiir yazan ilk dönem şairlerindendir. Keşmirliiler onu mili sufi olarak kabul eder.1438 yılında vefat etmiştir.

e.e. Şeyh Hamza Mahdum(1494-1576)

Keşmir'in önde gelen sufilerindendir. Baba Ali Rine kardeşi ve halifesidir. Şeyh Hamza ilk tahsilini tamamladıktan sonra Baba İsmail-i Kübrevi'nin yanına gitmiş, Darüşşifa medresesinde zamanın ilimlerini okumuştur. Ahund Molla Lütfullah ve Molla Fethullah-ı Hakani'nin öğrencisi olmuştur. Dini ilimlerde zamanın önde gelenlerinden birisidir. Sünni olmasından dolayı şii Sultan Gazi tarafından Beru köyüne sürülmüştür. Şeyh Hamza, Davud-ı Haki ve Ya'kub-ı Sarfi'yi Dehli'ye gitmeleri ve padişah Ekber'i Keşmir'i alması ve Keşmirliileri şianın elinden kurtarması hususunda teşvik etmiştir.

e.d. Baba Davud-ı Haki(1521-1585)

Şeyh Hamza Mahdum'un halifesi olan Davud-ı Haki, 1521 yılında Srinagar'a bağlı Guna'da doğmuştur. Molla Muhammed Ya'kub-ı Sarfi'nin akrabasıdır. Hayatının tamamını şeyhinin hizmetinde geçirmiş, zaman zaman Lahor, Multan vb. yerlere kısa seyahatler yapmıştır. Sühreverdiyye'ye mensup olan Davud-ı Haki, Mir Seyyid Ahmed-i Kirmani'nin Keşmir'e geldiği sırada sohbetlerine katılmıştır. En tanınmış müritlerinden biri Hace Muhammed Parsa'dır.⁵³⁴

Bu sufilerden başka Seyyid Mir Haydar, Molla Muhammed Ya'kub-i Sarfi, Hacı Muhammed-i Keşmiri, Hace Habibullah, Baba Nasıruddin Gazi, Şeyh Davut, Molla Şah Kadiri, Seyyid Feridüddin Kadiri Molla Muhammed Muhsin-i Fani bulunmaktadır.

⁵³³ Mustafa Çiçekler, s.28; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, **Kashir II**, Lahore 1948, s.383

⁵³⁴ Mustafa Çiçekler, s.28 vd.

Bölgenin tarihi seyri ele alındığında, İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren Gazneliler'in en güçlü dönemlerinde bile kuvvetli orduları ve kılıç güçleri ile fethedilemeyen Keşmir, sufi dervişler vasıtasıyla manen fethedilerek İslamlaştırılmıştır. Keşmir'e gelerek İslam'ı tebliğ eden bu sufilerin çoğunun akli ve dini ilimlerde zamanının önde gelen şahsiyetlerinden oldukları görülmektedir. Keşmirli bilgin ve sufiler bu ülkenin her tarafında mescid, medrese ve hankah yaptırmışlardır; bu merkezler ilim, tasavvuf ve Fars dilinin bölgede yayılmasında önemli rol ifa etmişlerdir.⁵³⁵

B. KEŞMİR'DE SOSYAL HAYAT

Keşmir'de toplum Hindu yönetiminde bulunduğu süreçte dört sınıfa ayrılmış durumdadır. Ancak Keşmir'de Hindistan'daki gibi katı bir kast sisteminin varlığından söz edilemez. Yöneticiler alt kasttan kadınlarla evlilikler gerçekleştirmişlerdir. Alt kasttan doğan kişilerde yüksek görevlere getirilmişlerdir. Brahmanlar daha ayrıcalıklı bir konumdaydılar. Bunlar tapınakların sorumluluğu dışında vergilerden ve köylülerin yapmakla zorunlu oldukları işlerden muaf tutulmuşlardır. Bir süre sonra da krallığın iç işlerine karışacak bir güce ulaşmışlardır. İslamiyet'in kabulü ile beraber Seyyidler, Ulema gibi Müslüman gruplar Brahmanların yerini almıştır. Brahmanlar bu değişimlere karşı çıkmışlardır.⁵³⁶

a.Halk/ Nüfus ve dil

İslam hakimeti öncesinde Keşmir vadisinde ne kadar insanın yaşadığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat çok sayıda idari birimin bulunduğu hareketle vadi nüfusun yoğun olduğu varsayımı yapılmaktadır. Keşmir'de kurulmuş çok sayıdaki köy yerleşimi, tapınak⁵³⁷ ve sulama sistemlerine ait çok sayıda kalıntı da bu varsayımı güçlendirmektedir.⁵³⁸

⁵³⁵ Mustafa Çiçekler, s.30; Türkkaya Ataöv, s.63; Hindistan'daki Müslüman sufiler için Bkz., Sayyid Athar Abbas Rızvi, **A History of Sufism in India**, New Delhi, 1983; S.A. H Abidi, **Sufism in India**, New Delhi 1992, s.99-121

⁵³⁶ Mohıbbul Hasan, s.218

⁵³⁷ Keşmir ve çevresinde kesme taş bloklardan kurulmuş 150'den fazla tapınak vardır; bu taşlar birbirine o kadar uydurulmuştur ki, kesinlikle hiçbir harç kullanılmamıştır. Taşlar yerlerine sıva ve harç olmadan o kadar dikkatli yerleştirilmiştir ki, bitim noktaları arasından bir kağıt parçası dahi geçemez. İnsanı en çok şaşkına çeviren şey ise, bu taşların nasıl taşınıp dikildiğidir. Tapınakların planı neredeyse aynıdır. Bazı yerlerde 30 gez yüksekliğe ulaşan kare bir avlu vardır, her bir kenar ise yaklaşık 300 gez uzunluğundadır. Bu avlunun içinde sütunlar bulunur ve sütunların tepesinde kare şekilli başlıklar vardır; bunların da tepesine destekler konmuştur ve bu ayrı kısımların çoğu monoblok(tek gövde) taştan yapılmıştır. Sütunların üzerine kemerlerin destekleri yerleştirilmiştir ve her bir kemer üç ile dört gez genişliğindedir. Kemerin altında bir salon ve giriş vardır. Kemerin dışında ve içinde yüksekliği 40 ile 50 gez olan monoblok taş destek ve başlıkları bulunur. Bunun tepesine bir veya iki parçalı taştan dört sütun konmuştur. Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, (nşr., O. Karatay), s.597

⁵³⁸ P.N.K. Bamzai, s.191

Şerafeddin Ali Yezdi 1400 yıllarında vadide 100.000 köyün bulunduğu ve nüfusun yoğun olduğundan bahseder.⁵³⁹

Bugün Keşmir halkının büyük çoğunluğu Dardice konuşan halkların torunlarıdır. Birçok yabancı istilasına rağmen ırk saflığını korumayı başarmıştır.⁵⁴⁰ Keşmir halkı şekil ve görünüşü itibari ile yakışıklı iseler de, Çinli seyyah Hüen-Tsang,⁵⁴¹ Abu'l Fazl ve Gulab Sing'e kadar seyyahlar ve hükümdarlar tarafından, harp kabiliyeti olmayan, korkak ve hilekâr bir ırk olarak tasvir edilmişlerdir. W. Lawrence'e göre, halkın bu nitelikleri sürekli olarak saldırılar ve zulüm görmelerinin doğal sonucu olarak artmıştır. Bağımsızlığını asırlarca korumasını bilen bir halkın bu kadar korkak olarak gösterilmesi doğru değildir. M.A. Stein'e göre, "*Keşmir insanının karakteri, on üçüncü yüzyıl öncesindeki Budizm günlerinden bu yana değişmiş gibi görünmüyor*". Hüen-Tsang yedinci yüzyılın ilk zamanlarında ziyaret ettiği Keşmir için şunları kaydeder; "*Dört tarafında oldukça yüksek dağların bulunduğu bu ülkeye çok dar geçitlerle ulaşıyor. Komşusu olan hiçbir prensin ona saldırıp başarılı olması mümkün olmamıştır. Çiçeklerin bol miktarda bulunduğu ülke tahıl ekimi için uygundur. İklimi soğuk ve dondurucudur. Rüzgârlar az görülmekte ancak çok fazla kar almaktadır*". Seyyah sözlerinin devamında Keşmir insanına da değinir; "*Halkı biraz kurnaz olmakla birlikte zavallıdır. Pamuklu giysiler giyer ve yün kalpaklar takarlar. Keşmir insanı öğrenmeyi sever ve kültürlüdür. Keşmir'in yıllardır süre gelen öğrenme serüvenine büyük saygı duyuyoruz*".⁵⁴²

Keşmirliiler, dağ sınırındaki geçitlerin yüksekliğine ve zorluğuna yanıt olarak, yalnızca düşmanların ya da arkadaşlarının ziyaretlerinden çok az rahatsızlık duymakla kalmayıp aynı

⁵³⁹ **The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia,** (nşr. N.Elias), s.430 Haydar Mirza ise Keşmir'in nüfusuna dair "*Bu şehrin nüfusu(diğer) büyük şehirlerin nüfusuna denktir*" ifadesine yer verir. Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî,** (nşr., O. Karatay), s.596

⁵⁴⁰ Altaf Hussain, s.13

⁵⁴¹ Hindistan ve Keşmir arasında bu dönemde karşılıklı bir kültür alışverişi ve sıkı ilişkiler görülmektedir. Keşmirli misyonerler ve keşişler Çin imparatorluğunda Hindistan'ın sanat ve kültür hayatını yaymak amacındaydılar. Aynı şekilde Çin'den gelenlerde Keşmir'de kendi kültür ve sanatları anlatmaya çalıştılar. Çin'den Keşmir'e giden seyyahların kayıtları Keşmir'in siyasi, coğrafi ve kültür yapısı ortaya koymaktaydı. Keşmir'e gelen birçok seyyahtan farklı olarak Hüen-Tsang 631 yılında başladığı Hindistan yolculuğunda Urusha(Hazar) üzerinden Keşmir'e geldi. Çinli seyyah Hüen-Tsang'ın ziyareti muhtemelen Karkota hanedanının kurucusu Durlabhavardhana zamanında 631-633 yılları arasında gerçekleşmiştir. Keşmir kralı tarafından Srinagar sarayında büyük bir gösterişle kabul edildi. Seyyah şehirde yüz Budist tapınağı bulunduğunu görmüştür. Burada iki yıl geçirmiş, daha sonra Japonya ve Kore'ye gitmiştir. Hüen-Tsang Keşmir krallarının dindar hacılara hükmettiğini belirmiş ancak ne yazık ki bu kralın ismini vermemiştir. Ziyareti esnasında kaleme aldığı notlarda kutsal yerlerden ve Keşmir geleneklerinden bahsetmesine rağmen siyasi şartlara bir atıfta bulunmamıştır. Ancak yapmış olduğu açıklamalardan biz ülkenin müreffeh ve barış içerisinde olduğunu sonucunu çıkarıyoruz. Bu dönemde Keşmir'in geniş siyasi hâkimiyeti onun tarafından da onaylanmıştır. Doğu ve Batıdaki komşu topraklar ve ovalar Keşmir krallarının egemenliği altına girdi. İndus'un doğusunda ki Taksila, Hazara, Urusa, Simhapura ve daha küçük devletler Rajapuri ve Parnotsa yönetiminde bağımsız değil, Keşmir'e bağımlıydı. Bkz., M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I,(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir),** New Delhi 1961, s.87; P.N.K Bamzai, s.97vd.; M. Longworth Dames, s.603

⁵⁴² P.N.K. Bamzai, s.98

zamanda savaş veya göç ve ticaret sebebiyle nadiren de olsa evlerinden ayrılmışlardır. Birkaç yazarında belirttiği gibi bu durum korkak, münhasır ve şüpheli olmaları sonucunu doğurmuştur.⁵⁴³ Buna karşın XIII. yy'ın ortasında Keşmir'i ziyaret eden seyyahlardan Marco Polo bu halk için şunları söylemiştir: “*Keşmir insanı kimseden korkmaz, kralları ile beraber yönetim ve adaleti elinde tutar ve bağımsızlığını elinde tutar*”.⁵⁴⁴

Son zamanlara kadar gördüğü birkaç yabancıya nefret etmesi ve korkması, kendilerine karşı kötülük tasarlamaktan şüphelenmeleri nedeniyle doğal olarak onları dışarıda tutmaya çalıştı. Bununla beraber korkularını göstermekten de utanıyorlardı. İngiliz hakimiyetinde bulunduğu dönemde bile Keşmir vadisinde eski fikirler varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle herhangi bir yabancıya, izin alınmaksızın vadiye kalması mümkün değildir. Ne bir yabancıya ev satın alması veya inşa etmesi ne de kendi arazisini alması yasaktır. Bu nedenle ev teknelerinin yaygın olduğu Keşmir'de bir tekne ev sahibi özgürce hareket edebilir. Keşmir'in su temininin bolluğu ve ince kirli ovanın düzgünlüğü ve yumuşaklığı, kısmen doğal ve kısmen suni, zor ama zorunlu olan derin, yavaş hareket eden suyollarının karmaşık ağının oluşumuna yol açmıştır.

Stein'in de belirttiği gibi, *yollar çok kötü ve dağlar tarafından dışarıdaki trafik büyük ölçüde kapatılır. Tekerlekli araçlar Cehum'daki tek yeni yolu kullanır ve trafik teknelerde taşınır ve yükler genellikle kısa mesafelerde erkek sırtlarında taşınır. Srinagar'da kalabalık nehir ve daha büyük kanallar başlıca yollardır.* İngiliz hâkimiyetinin bölgedeki etkisi hala ticarete, sanayide ve hatta Keşmir halkının alışkanlıklarında, karakterinde belirgin değişikliklere yol açmış, muhtemelen gelecekteki Keşmir, geçmişten çok daha karmaşık olacaktır.⁵⁴⁵

b. Kast Sistemi

Kast sistemi Hindistan'a özgü bir sosyal bir yapıdır. Kast kelimesi Portekizce “ırk” manasına gelmektedir. Hint insanını devlet, oymak gibi bağlardan ayrı olarak, birbirine bağlayan bir bağdır. Her kastın bir adı vardır ve ona mensup olanlar kendi adları ile birlikte bu adı da zikrederler. Brahmanlar, Kşatriyalar, Sudralar ve Vayşiyalar olmak üzere dört kast sınıfı bulunmaktadır. Bunlar arasında geçiş oldukça zordur.⁵⁴⁶

⁵⁴³ M. A. Stein, *The Ancient Geography of Kashmir*, Calcutta 1899; M. Longworth Dames, s.602

⁵⁴⁴ Altaf Hussain, s.1

⁵⁴⁵ Ellsworth Huntington, “*The Vale of Kashmir*”, *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 38, No. 11 (1906), s.657-682

⁵⁴⁶ Y. Hikmet Bayur, s.14 vd.

Keşmir toplumunda Hindistan'daki gibi katı bir kast sisteminin varlığından söz edilemez.⁵⁴⁷ Aşoka ve arkasından gelen Kuşan kralları döneminde Budizm inancının etkisiyle (Brahmanların dışında) kast sistemi katılığını kaybetmiştir. Brahmanlar bu dönemde ülkede yüksek memuriyetlere getirildiler ve ayrıcalıklar elde ettiler. Bunlar vergiden muaf tutulmuş ve Keşmir köylüsünün zorunlu olduğu işlerden mesul edilmemişlerdir.⁵⁴⁸ Muktapida'nın baş danışmanı Mitrasarman ve torunu Jayapida'nın danışmanı Devasarman ve kraliçe Didda'nın uzun zaman yardımcılığını yürüten Bhatta Phalgun da bir Brahmandı. Brahmanlar orduda da görev yapmışlardır.⁵⁴⁹ Harşa döneminde, Kalhana'nın babası Champaka orduda komutan olarak bulunmuştur.⁵⁵⁰ Keşmir'de yaşayan Brahmanlar toprağa bağlı ve küçük topraklara sahip bir sınıfa oluşturmaktadır. Tapınaklara yapılan bağışların yanı sıra ticaret faaliyetleri de yürütmüşlerdir. Bununla birlikte Keşmir siyaseti üzerinde etkili olmuşlardır. Yasaskara'nın kral olarak seçilmesini sağlayan Brahmanlar daha sonraki süreçte de Keşmir tahtının boşaldığı her dönemde kendi seçtikleri kişinin tahta geçmesi için mücadele etmişlerdir. Kral Harşa döneminde Keşmir halkı mali zorlukların yaşandığı sırada zorla çalıştırılırken Brahmanlar bu uygulamanın dışında tutulmuşlardır.⁵⁵¹

Keşmir'in askeri kast sistemini Tantrin,⁵⁵² Ekanga ve Lavanya sınıfları oluşturmaktadır. Tantrin Hindu döneminde oluşturulmuş bir askeri yapıdır. Keşmir ordusunda piyade ve kraliyet muhafızı olarak görev yapmışlardır. X. yüzyılın ilk zamanlarında gittikçe daha da güçlü hale gelmişlerdir. Bunlarda Brahmanlar gibi Keşmir tahtına geçecek kralların seçilmesinde belirleyici olmuşlardır. Keşmir krallarından aldıkları rüşvetlerle geçinmişlerdir.⁵⁵³ Diğer bir askeri grup olan Ekangaslarda kraliyet muhafızı olarak görev yapmışlardır. Bunlarda Keşmir kralı olarak seçilecek kişi için Tantrinsler ile mücadele halinde olmuşlardır.⁵⁵⁴ Ekangaslar daha sonra bir polis gücü olarak görevlendirileceklerdir. XI ve XII. yüzyılda Keşmir'de yaşanan iç sorunlarda rol oynayan Lavanya kırsal bölgelerde güçlü konumdaki toprak sahiplerinin oluşturduğu bir yapıdır.⁵⁵⁵ Nisadas adı verilen diğer bir sınıf kayıkçılık görevlerinde kullanılmışken, Kiratas sınıfı avcılık yaparak vahşi hayvanların yakalanmasında

⁵⁴⁷ Mohibbul Hasan, **Kashmir Under The Sultans**, Calcutta 1959, s.216

⁵⁴⁸ Mohibbul Hasan, s. 216

⁵⁴⁹ P.N.K. Bamzai, s.191 vd; Sunil Chandra Ray, s.84

⁵⁵⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.361

⁵⁵¹ P.N.K. Bamzai, s.193

⁵⁵² Tantrin isminin Keşmir'de tarımla uğraşan Müslüman sınıfın ait olduğu Tantri adı verilen bir kabileden geldiği düşünülmektedir. Tantri Kram adını veya soyadını taşıyan insanlara vadinin köy ve kasabalarında rastlanabilir. Bunlara dair bilgi için bkz. M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.219

⁵⁵³ P.N.K. Bamzai, s.193

⁵⁵⁴ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.222

⁵⁵⁵ P.N.K. Bamzai, s.194

görevlendirilmiştir.⁵⁵⁶ Chandalaşlar ise kralın korunmasında ve gece bekçiliğinde kullanılmışlardır. Acımasız ve zalim savaşılar olarak bilinmektedirler.⁵⁵⁷

Keşmir'in ekonomik yapısı kişi mülkiyetine dayalı bir sistemdir. Tarım dışında üretim sanayi ve ticaret faaliyetlerinden oluşmaktadır. Doğal kaynakları sınırlı olan vadide ticaret, tarımdan sonra gelerek ikinci planda kalmaktadır. Kuşanlar ve daha sonra Keşmir'e hakim olan Karkota krallığı zamanında Hindistan ve Orta Asya ile ticari faaliyetler sonucunda ve ülkede ekonomik alanda gelişmeler yaşanmış ve bunun sonucunda zengin bir tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁸

c. Kadımların Toplumdaki Yeri

Keşmir Hindu egemenliğinde bulunduğu süre boyunca kadınlar devlet yönetiminde önemli ve belirleyici bir rol oynamışlardır. Erkekler gibi kamu görevlerinde yer almışlardır. Kral Harşa döneminde onlarda toplantılarda hazır bulunmuşlardır.⁵⁵⁹ Bununla beraber erkeklerin yanında kimi zaman savaşa da katılmışlardır. Vijayamalla abisi Harşa'ya karşı başlattığı başarısız isyan girişiminden sonra ülkeden kaçarken karısı da kendilerine karşı yürüyen Keşmir birliklerine karşı kocasının yanında savaşmıştır.⁵⁶⁰ Devlet yönetimi ve krallığın hazinesinin kontrolünde akıllıca hareket eden kraliçeler olmuştur. Bunlardan kral Ananta'nın karısı Suryamati kocasına karşı Damaraların başlattığı isyanda aldığı önlemler sonucunda halkın kralın yanında yer almasını sağlamıştır. Oğlu Kalasa'nın başa geçmesi içinde kralı ikna etmeyi başarmıştır.⁵⁶¹ Benzer biçimde kraliçe Didda kocası Kshemagupta'ya karşı krallığın idaresinde tek başına etkili olmuş ve yaklaşık yarım yüzyıl ülkenin kaderinde belirleyici olmuş güçlü bir kraliçedir. Evlilikler aynı sınıftan kişiler arasında yapılmaktadır. Bunun yanı sıra krallar toprak sahiplerinin kızları ile de evlenmişlerdir. Güçlü bir toprak sahibi olan Gargachandra'nın karısı iki kızını kral Sussala ve oğlu Jayasimha ile evlendirmiştir.⁵⁶²

Krallar ve soyluların birden fazla eşleri vardır. Keşmir toplumunda dul kadınların süslenmeleri ve güzel elbiseler giyinmeleri yasaklanmış ancak bu kadınların yeniden evlenmeleri engellenmemiştir.⁵⁶³ Kota Rani kocası Richin'in ölümünden sonra Udyanadeva ile evlenmiştir. Bunun yanı sıra bazı kraliçeler ve Keşmirli kadınlar kocalarının ölümünden sonra

⁵⁵⁶ P.N.K. Bamzai, s.194 vd; Sunil Chandra Ray, s.85

⁵⁵⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.169

⁵⁵⁸ P.N.K. Bamzai, s.195

⁵⁵⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.341

⁵⁶⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.338 vd.

⁵⁶¹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.288

⁵⁶² M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.38

⁵⁶³ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.153

kendi bedenlerini yakarak yaşamlarına son vermişlerdir. Samkaravarman'ın eşleri kralın ölümünden sonra bu şekilde hayatlarına son vermişlerdir. Bu durum bir zaman sonra gelenek haline gelince sultan İskender saltanatı döneminde bu durumu yasaklamıştır.⁵⁶⁴

d. Damaraslar

Karkota hanedanlığının ardından Keşmir'de artan nüfus ile birlikte Damaras⁵⁶⁵ adı verilen güçlü toprak sahipleri ortaya çıkmıştır. Damara kelimesinin kökeni mitolojiktir. Hindu döneminin ilerleyen yıllarında önemli rol oynayan bu toprak sahipleri yaşadıkları bölgelerdeki toprakların büyük çoğunluğunu ellerinde tutmaktadırlar. Keşmir vadisinin en verimli yerlerinde yaşayıp ve birer çiftçi gibi görünmelerine rağmen silah taşıyan kaba ve yabani insanlardır.⁵⁶⁶

Lalituditya Muktapida'nın saltanatı ile birlikte Damaraslara devlet idaresinde makam verilerek onların daha fazla servet biriktirmelerinin önlenmesi amaçlanmıştır. Aksi halde bunların daha fazla zenginleşerek krallığa karşı koyabilirlerdi.⁵⁶⁷ Muktapida'nın ölümü ile Damaraslar hızla nüfuzlarını artırırlar. Bunda zayıf kralların ve ülkedeki iç sıkıntıların etkisi büyüktür. Zamanla kendilerine ait ücretli askeri birlikler kurarak, saltanat iddiasında bulunanların yanında yer almışlardır.⁵⁶⁸ Karkota krallığının son zamanlarında her bir Damara ücretli askeri ile kendi bölgesinde adeta bir kral gibi yaşamaya başlamıştır. Utpala krallığı döneminde bilhassa Didda ve diğer yöneticiler Damarasların gücünü azaltmak için sıkı önlemler almış ancak başarılı olamamışlardır. Kral Ananta ile oğlu Kalsa arasındaki taht mücadelesinde ve Harşa ile Utkarsa arasındaki taht mücadelesinde hep bir tarafın yanında yer almış ve karşı tarafa karşı başlatılan savaşta belirleyici rol oynamışlardır. XII. yy.'da daha güçlü hale gelmişlerdir. Sussala ve Jayasimha tüm yönetimleri boyunca onlarla savaşmış, ancak Damarasların gücünü zayıflatmada başarılı olamamışlardır. Damaraslar güçlü orduları ve kaleleri ile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan birisi olan Gargachandra'nın desteğini almayan hiçbir Keşmir kralı tahtında rahat bir şekilde oturamazdı. Zenginlik ve gücü ellerinde tutan bu insanların sosyal statüsü de artmış ve kraliyet ailesi ile evlilikler yoluyla bağ kurmuşlardır. Lahor Hanedanlığının yönetimi sırasında güçlü bir orduları ve zengin sarayları ile krallık üzerindeki her geçen gün nüfuzları artmıştır.⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ G.M.D. Sufi-M.A.D. Litt, s.146

⁵⁶⁵ Damaraslara dair geniş bilgi için bkz., M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.304vd.

⁵⁶⁶ P.N.K. Bamzai, s.195vd.

⁵⁶⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.154

⁵⁶⁸ P.N.K. Bamzai, s.196

⁵⁶⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini II**, s.304vd; Ghulam Muhyiddin Sufi-M.A.D. Litt, s.54; Sunil Chandra Ray, s.48

C. EKONOMİK HAYAT

Keşmir ekonomisi ağırlıklı olarak tarımdan elde edilen gelirlere bağlıdır. Tarımdan elde edilen gelirin altıda biri krallığa vergi olarak verilmektedir. Sonraki süreçte kral Jayapida zamanında bu oran altıda bir buçuk olarak belirlenmiştir.⁵⁷⁰ Hindu idaresinin ilk dönemlerinden itibaren arazi gelirleri kayıt altına alınmıştır. Çiftçilerden alınan yüksek arazi vergilerinin yanı sıra krallığın görevlileri ürünlerin alınmasında hileli yollara başvurmaktan da geri kalmıyorlardı.⁵⁷¹ Samkaravarman döneminde Keşmir köylüleri zorla çalıştırılmıştır. Öyle ki bir köylü kendisinin ve ailesinin hayatta kalması için gerekli tahılı kralın görevlilerinden saklayabilmek için onları çukurlara saklayabilmiş ancak, kendi emeğinin sömürülmesi karşısında elinden bir şey gelmemiştir.⁵⁷² Samkaravarman döneminde de Attapatibhaga ve Grahakritya adında iki gelir idaresi merkezi kurulmuş bunlar doğrudan vergilerin toplanması görevini yürütmüşlerdir.⁵⁷³ Chakravarman zamanında Tatrın adı verilen askerler vergilerin toplanmasında ve bu iki merkezin yetkilileri aracılığıyla halktan ağır vergiler almaya çalışıyorlarsa da oldukça fakir durumdaki insanlar vergileri ödeyemiyordu.⁵⁷⁴ Ajitapida'nın saltanatı sırasında da başyardımcısı Utpala krallığın gelirlerinin toplaması amacıyla üç merkez kurmuştur.⁵⁷⁵ Yasaskara döneminde şehirlerin başına idareciler getirilmiştir. X. yüzyıl boyunca ve sonrasında yönetimde yaşanan istikrarsızlıklar sonucunda halk giderek fakirleşmiş ancak kral ve yöneticiler insanlardan yeni vergiler almaktan vazgeçmemişlerdir. Abhimanyu'nun saltanatı sırasında hazineden sorumlu olan Sindhu tarafından yeni vergiler alınmıştır.⁵⁷⁶ Harşa zamanında halkın durumu daha içler acısı bir hal almış ve tapınaklardaki zenginliklere el konulmuştur. Kralın ve yöneticilerin savurganlığa varan harcamaları sürekli artmaktadır. Vergileri ödemeyenler ağır cezalarla karşı karşıya kalmışlardır.⁵⁷⁷ Kalhana Keşmir krallığının gelirlerinin miktarı konusunda net bilgiler vermemektedir. Ancak bu gelirlerin çoğu tapınakların ve sarayların harcamalarının yanında askeri harcamalar ile kamu hizmetlerinin yanı sıra seferler için kullanılmaktadır.⁵⁷⁸ Lalitaditya ve Avantivarman zamanında ülkedeki sulama faaliyetlerine önemli harcamalar yapılmıştır. Bununla beraber vergiler yolların güvenliği ve köprü yapımında kullanılmıştır.

⁵⁷⁰ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.177

⁵⁷¹ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.209

⁵⁷² M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.209; W. Lawrence, s.411

⁵⁷³ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.210

⁵⁷⁴ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.224

⁵⁷⁵ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.182

⁵⁷⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.257vd.

⁵⁷⁷ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.364

⁵⁷⁸ P.N.K. Bamzai, s.228

a. Tarım

Su kaynakları bakımından verimli Keşmir’de tarım ekonominin temelini oluşturmaktadır. Vadideki çok sayıda köyde tarım yapılmaktadır.⁵⁷⁹ En çok yetiştirilen tarım ürünü ise pirinç olmuştur. Pirincin oldukça fazla yetiştirilmesinde sulama sistemlerinin ve toprağın yapısının etkisi büyüktür. Pirinç tarlaları tahrip olduğu zamanlarda vadide uzun süren kıtlık dönemleri yaşanmaktadır. XIII. yy.’da vadiyi ziyaret eden Marco Polo insanların temel besin kaynağının pirinç olduğuna dikkat çekmektedir. Pirincin yanı sıra mercimek ve arpa gibi tahıllarda yetiştirilmektedir. Meyve yetiştiriciliğine bakıldığında çok sayıda üzüm bahçesi bulunmaktadır.⁵⁸⁰ Lalitaditya zamanında Martand kasabasında oldukça çok üzüm yetiştirilmektedir.⁵⁸¹ Haydar Mirza’da şehirdeki çeşitli meyvelerin varlığına değinir. *“Meyvelere gelince, armut, dut, kiraz ve vişneye rastlanır, fakat elmaları özellikle iyidir. Diğer meyvelerden de insanın iştahını bastırmaya yetecek kadar bol bulunur. Yaprakları için(üretilen) ve ipek üretiminde kullanılan dut ağaçlarının bolluğu Keşmir’in harikaları arasındadır. Mevsiminde meyve öyle boldur ki, nadiren alınıp satılır. Bahçe sahibi ve bahçesi olmayan adam aynıdır, çünkü bahçelerin duvarı yoktur ve birinin meyve almasını engellemek adetten değildir”*.⁵⁸² Heun Tsiang’da Keşmir ziyaretinde meyvelerin ve çiçeklerin bolluğundan bahseder. Bu meyveler arasında üzüm, kayısı, erik, armut ve şeftaliyi saymaktadır.⁵⁸³ Keşmir eski zamanlardan itibaren safran üretiminde birinci sırada yer almaktadır. Günümüzde de Keşmir’de safran kullanımını devam ettirmektedir.

b- Ticaret

Keşmir’in Asya, Hindistan, Tibet ve Çin ile siyasi ve kültürel ilişkileri bulunmaktadır. Aşoka ve Kanişka’nın idaresi dönemlerinde geniş sınırlara ulaşan bir imparatorluk haline gelmiştir. Asya’nın stratejik ve merkezi açıdan önemli bir coğrafyası olmakla birlikte, Asya ve Hindistan’dan gelen kervanların buluştuğu bir konumda yer almaktadır. Bu ticaret merkezi safran ve yünlü mallar gibi kendine has ürünlerin ihracatını yapmaktadır. Bilhassa Keşmir safranına Hint pazarlarında talep fazladır.⁵⁸⁴ Diğer bir ihracat ürünü olan yünlü mallar arasında Keşmir şalları dikkat çekmektedir. Tibet’ten getirilen yünlerden bu şallar elde edilmektedir. Bu

⁵⁷⁹ M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.236

⁵⁸⁰ P.N.K. Bamzai, s.229 vd.

⁵⁸¹ M. Aurel Stein, **Kalhana’s Rajatarangini I**, s.141

⁵⁸² Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, (nşr., O. Karatay), s.596

⁵⁸³ Samuel Beal, **Buddist Record of The Western World I**, s.88

⁵⁸⁴ P.N.K. Bamzai, s.234vd.

iki ÷lke arasında uzun yıllar öncesine dayanan bir ticaret ilişkisi bulunmaktadır.⁵⁸⁵ Keşmir ticaretinde önemli bir yer tutan yün kral Harşa döneminde yaşanan kıtlık zamanında temel besin maddesi olan pirincin yanı sıra yüksek fiyatlarla satılmıştır.⁵⁸⁶

⁵⁸⁵ P. Anand Koul, s.21

⁵⁸⁶ M. Aurel Stein, **Kalhana's Rajatarangini I**, s.364

SONUÇ

Asya'nın güneyinde yer alan Hind yarımadası kuzey kesiminde yer alan Keşmir, çeşitli kültürlerin bir arada varlığını koruduğu, bütünleştiği ya da ayrıştığı bir bölge olarak belirginleşmiştir. Türkistan'dan Hindistan'a açılan bir koridorda yer alan Keşmir, dünyanın en yüksek sıradağları olan Himalayalar üzerinde son derece engebeli bir arazi üzerinde kurulmasına rağmen sahip olduğu stratejik ve coğrafi özelliklerinden dolayı tarihin ilk dönemlerinden itibaren ticari, askeri ve dini hadiselerle ev sahipliği yapmıştır. Keşmir vadisi, çetin ve dağlık bir bölge olmasının yanı sıra kuzey-güney geçit yolları üzerinde bulunmamasından dolayı, kuzeyden Hindistan'a yönelenlerin istilalarından korunmayı başarmıştır. Ancak Pencap ve Sind'e inen topluluklar burada yerleşip güçlü bir devlet kurduktan sonra Keşmir'i hâkimiyetlerine almak için harekete geçmişlerdir. Coğrafi konumundan kaynaklı bütün zorluklarına rağmen Keşmir bölgesi, tarih boyunca pek çok devlet ve medeniyetin sahip olmak istediği verimli topraklara sahiptir. Doğal güzelliği, ılımlı iklimi ve kültürü ile dikkat çeken Keşmir, stratejik konumu ile yüzyıllarca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmasının yanı sıra; Hinduizm, Budizm ve günümüzde İslam nüfusunun yoğun olduğu önemli bir coğrafyadır.

Keşmir'in adına dair rivayetler ve vadinin oluşumu hakkında bilgiler verildikten sonra bölgenin coğrafi sınırları, dağları, su kaynakları ve göller ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Akabinde Keşmir bölgesinde ticari ve stratejik önemi bulunan geçitleri, Aksai Chin, Cammu-Keşmir ve Azad Keşmir olarak üç parçaya bölünen Keşmir'in belli başlı yerleşim merkezleri olan Cammu, Srinagar, Ladakh, Baltistan, Gilgit, Hunza-Nagir, Aksai Chin, Azad Keşmir'in özellikleri ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Keşmir'e dair en eski bilgiler tabii olarak arkeolojik belge ve buluntulara dayanmaktadır. Bölgeye dair kaynaklarda Keşmir tarihi, I. Gonanda ile başlatılmaktadır. Akabinde I. Damodara, Yasovati(Yashovati), II. Gonanda kralları yönetimi yürütmüşlerdir. II. Gonanda'dan sonra kayıp krallardan kaynaklarda söz edilmekle birlikte bundan sonraki Harnadeva dönemi kaynaklarda Pandava(Pandu) Hanedanlığı olarak geçmektedir. Bu krallar Keşmirin sosyal ve kültürel yapısının şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. Keşmir bir süre kuzeyden yapılan istila hareketlerine şahit olmuştur. Daha sonra ise Pers ve Makedonyalıların Keşmir'e hakim olmuşlardır. Çandragupta, Bindusara, Aşoka ve haleflerinin tesis ettiği Maurya hanedanlığı Keşmir tarihinde belirgin rol oynamış bir hanedanlıktır. Bu arada bölgenin kuzeyden gelen mukimleri olan Sakalar, Kuşanlar, Guptalar ve Akhunların Keşmir ve çevresindeki sosyal ve kültürel anlamda etkin olmuşlardır.

Akhun kralı Mihirakula'nın ölümünden sonra Keşmir'de mahalli hanedanlar yönetime gelmeye başlamıştır. Bunlar sırası ile Gonanda Hanedanlığı, Vikramaditya Hanedanlığı, Gonanda Hanedanlığının hâkimiyeti yeniden ele geçirmesi, Karkota Hanedanlığı, Utpala Hanedanlığı, I. Lahor ve II. Lahor hanedanlığıdır. Karkota Hanedanlığının sona ermesine rağmen Utpala hanedanlığında Avantivarman'nın başa geçmesi ile Keşmir'de birçok alanda ilerlemeler yaşanmıştır. Ancak bundan sonraki Keşmir tarihinde önemli boşluklar yaşanmaya başlamıştır. Kısa süreli ve baskıcı yönetimler, entrikalar, iç isyanlar ve siyasi amaçlarla işlenen cinayetler krallığın küçük bir prensliğe dönüşmesine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler ile birlikte Gaznelilerin Keşmir hâkimiyeti bölgede İslamiyetin yayılması bölgenin etnik ve kültürel yapısının şekillenmesinde önemli rol oynayacaktır.

Bu araştırmayla ele alınan meselenin tamamen açıklığa kavuşturulduğu söylenemez. Ancak bu hususlarda sarf edilen yoğun mesaiyle ülkemizde konuyla ilgili ilk araştırmalardan biri olma vasfına sahip ve gelecekte bu konuları çalışacak olanlar açısından öncü, yön gösterici bir niteliği haiz bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmat, S. Magbul, **Historical Geograpy of Kashmir**, New Delhi 1984
- Ahmet, M. Aziz, **Siyasi ve Tarihi Müesseseleri ile Delhi Türk İmparatorluğu**, (nşr., T. Say), İstanbul 1949.
- Ahmet, Nizam ed-din, **Tabakat-ı Ekberi**, Calcutta 1931-1935
- Aka, İ., **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, Ankara 1994
- Akbulut, D.A., **Arap Fütuhata Kadar Maveräünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy.)**, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 1984.
- Allan, J-T.W. Haig-H.H. Dodwell, **The Cambridge Shorter History of India**, (nşr., H.H. Dodwell), Delhi 1969
- Ataöv, Türkkaya, **Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış**, Ankara 2014
- Ataöv, Türkkaya, '*Keşmir Meselesinin Önemi*', **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XV/I, (1960)**, s.196-198
- Babür, Gazi Zahirüddin Muhammed, **Vekayi Babür'ün Hatıratı II**, (nşr., R.R. Arat), Ankara 1987
- Bamzai, P.N.K., **Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir**, New Delhi 1994
- Bakshi, S. R., **Kashmir: History and People**, New Delhi 1997
- Bamzai, P.N.K., **History of Kashmir**, New Delhi 1973
- Bamzai, P.N.K., **Kahmir Tribals**, Srinagar 1987
- Banerji, Sures Chandra, **Culturel Heritage of Kashmir**, Calcutta 1965
- Barua, B.M., **Aşoka and His Inscriptions I-II**, Calcutta 1946
- Barthold, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (nşr., H. D. Yıldız), İstanbul 1981
- Bates, Charles Ellison, **A Gazetteer of Kashmir**, Calcutta 1873
- Bayur, Y. Hikmet, **Hindistan Tarihi I**, Ankara 1990
- Bazaz, Prem Nath, **Inside Kashmir**, Srinagar 1941
- Beal, Samuel, **Buddist Record of The Western World I-II**, London 1884
- Beal, Samuel, **The Life Of Huen Tsiang**, London 1911

- Belenitsky, A., **Central Asia**, (nşr., J. Hogarth), London 1969
- Bellew H. W., **Kashmir and Kashghar**, London 1875
- Bernier, François, **Travels In The Mogul Empire**, (nşr., Vincent A. Smith), London 1916
- Bevan, E.R., “*Alexander The Great*”, **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955
- Beyhaki, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, **Tarih-i Beyhaki**, (nşr., Gani ve Feyyaz), Tahran 1324
- Bhandarkar, D.R., **Aşoka**, Calcutta 1932
- Birdwood, Lord, **Two Nations and Kashmir**, London 1956
- Bourbel, Le Marquis De, **Routes in Jammu and Kashmir**, Calcutta 1897
- Bruce, C.G., **Kashmir**, London 1911
- Bühler, G., “*Report*”, **Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society**, Bombay 1877
- Chakrabarti, K., “*The Gupta Kingdom*”, **History of Civilizations of Central Asia III (The crossroads of civilizations: A. D. 250 to 750)**, London 1996
- Chattopadhyay, Bhaskar, **The Age of the Kushanas**, Calcutta 1967
- Cotton, J.S., ‘*Baltistan*’, **IA/II**, s.291
- Cöhçe, S., **Şemsi Melikleri**,(Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986,
- Cöhçe, S., “*Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan’da Türk Varlığı*”, **Erdem**, IX/27 (Eylül 1996), s.123-129
- Cöhçe, S., “*İlkçağda Hindistan’da Türk Varlığı*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1**, (Ocak-Haziran 2001), s.9-22
- Cöhçe, S., “*Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan*”, **Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, (Ankara 31 Ekim-1 Kasım 2002), Ankara 2006, s.127-216
- Cöhçe, S., “*Hindistan’da Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar*”, **Türkler I**, (ed., H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, s.815-820
- Cunningham, Alexander, **The Ancient Geography of India**, London 1871
- Czegledy, K., **Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri**, (nşr., E. Çoban), İstanbul 1988
- Çağdaş, Kemal, **Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş**, Ankara 1974

- Çelikaş, M. Melis, **Gupta Tarihi ve Kültürü**, Ankara 2019
- Çelikaş, Müslüme Melis, ‘‘Sanskrit Eser Racatarangini’de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile ilgili satırlar’’, **Gazi Türkiyat XVIII, (2016)**
- Dames, M. Longworth, ‘‘Keşmir’’, **İA/VI**, s.601-608
- Dames, M.Longworth, ‘‘Efganistan’’, **İ.A/IV**, s.143
- Dames, M. Longworth, ‘‘Gzneliler’’, **İA/IV**
- Dames, M. Longworth, ‘‘Gilgit’’, **İA/IV**, s.783
- Dames, M. Longworth, ‘‘Hunza-Nagir’’, **İA/V**, s.590-91
- Danişmend, İ. H., **Türklerle Hind-Avrupalıların Menşei Birliği I**, İstanbul 1935
- Davids, T.W. Rhys, **Eski Hindistan’da Budizm**, (nşr. Murat İnceayan), İstanbul 2007
- De, B., **Tabakat-ı Ekberi**, Calcutta 1913
- Demirci, K., **Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar**, İstanbul 1991
- Diakov, V.- Kovalev, S., **İlk Çağ Tarihi: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (nşr., Ö. İnce), Ankara 1987
- Doughty, Marion, **A Foot ThroughThe Kashmir Valleys**, London 1902
- Drew, Fredric, **The Jummoo and Kashmir Territories**, London 1875
- Duğlat, Mirza Haydar, **Tarih-i Reşidî**, (nşr. O. Karatay), İstanbul 2006
- Durak, Neslihan, **Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 1999
- Durak, Neslihan, ‘‘Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan’da Türkler’’, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, İstanbul 2002
- Durmuş, İ., **İskitler(Sakalar)**, Ankara 1993
- Dutt, Nalinaksha, **Buddhism In Kashmir**, Delhi 1985
- Dutt, Jogesh Chunder, **The Rajatarangini Of Jonaraja**, India 1986
- Dutt, Jogesh Chunder, **Kings of Kashmira I-III**(Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita), London 1879-98
- Eberhard, W., ‘‘Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asra Halklarının Medeniyeti’’, (nşr., M. Mansuroğlu), **Türkiyat Mecmuası, VII-VIII(1940-1942)**
- Eckenstein, Oscar, **The Karakurams and Kashmir**, London 1896

- El-Birûni, Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed, **India I**, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910
- Elliot-Dowson, **The History of India, as Told by Its own Historians V**, Delhi 1964
- Ersoy, Ömer, “*Keşmir Üzerinde(n) Güç Mücadelesi*”, **Stratejik Düşünce Enstitüsü**,(8 Temmuz 2011)
- Esir, İbn’ül, **İslam Tarihi, el-Kamil fi’t-Tarih**, (nşr., A. Özeydin), İstanbul 1987
- Fazl, Ebu-l, **Ain-i Akbari II**, (nşr. Colonel H.S. Jarrett), Calcutta 1891
- Fletcher, A., **Afganistan; Highway of Conquest**, New York 1966
- Frye, R. N., **The History of Persia**, London 1962
- Galip, Mübarek, **Hindistan’da Türk Hükümdarları: Timurilerin Hindistan’a Dahil Oldukları Zamana Kadar ve 602-902 Senelerinde Delhi’de Saltanat Eden Hükümdarlar**, İstanbul 1341
- Ganguly Sumit, **The Kashmir Question**, London 2005
- Ganhar, J. N.-Ganhar, P.N., **Buddhism in Kashmir&Ladakh**, New Delhi 1956
- Gerdizi, Ebu Said Abdü’l-Hayy b. Dahhak b. Mahmud, **Kitab-ı Zeynü’l-Ahbar**, (nşr., Muhammed Nazım), Berlin 1928
- Gilbert, W.H., **Peoples Of India**, Washington 1944
- Giles, P., “*The Aryans*”, **The Cambridge History Of India I**, (nşr., E. J. Rapson), Delhi 1955
- Gordon, J.D., **Work and Play In India and Kashmir**, London 1803
- Guha, A., **Central Asia**, New Delhi 1970
- Gupta, Jyoti Bhusan Das, **Jammu and Kashmir**, Cambridge 1968
- Grierson, George Abraham, **Essays on Kaçmiri Grammar**, London 1899
- Grierson, George Abraham, **Linguistic Survery of India II**, India 1904
- Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, (nşr., M. Reşat Uzmen), İstanbul 1980
- Hacip, Yusuf Has, **Kutadgu Bilig**, (nşr., R.R. Arat), Ankara 1998
- Haig, T.W., “*The Yamini Dynasty Of Ghazni and Lahore, Commonly Know as the Ghaznavids*”, **Cambridge History Of India III**, (nşr., T.W. Haig), Delhi 1958
- Hamilton, A., **Afghanistan**, London 1906
- Hasan, Mohibbul, **Kashmir Under The Sultans**, Calcutta 1959
- Hassnain, F.M., **Hindu Kashmir**, New Delhi 1977
- Havell, E.B., **The History of Aryan Rule in India**, Londra 1968

- Hrozny, B., **Ancient History Of Western Asia, India and Crete**, Praque
- Huntington, Ellsworth, “*The Vale of Kashmir*”, **Bulletin of the American Geographical Society XXXVIII/XI, (1906)**, s.657-682
- Husain M.- Qureshi, L., **A Short History of Hind-Pakistan**, Karachi 1960
- Hussain, Altaf, **Wounded Paradise**, Srinagar 1991
- İbnü'l-Esir, **İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih**, (nşr., A. Özeydın), İstanbul 1987
- İkbal, Muhammed, **Muhammed İkbāl Külliyyatı**, (nşr., A. M. Şahin), İstanbul 2010
- İnan, A., **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968
- İtil, A., **Sanskrit Klavuzu**, Ankara 1963
- İtil, A., “*Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller*”, **Doğu Dilleri I/4 (1970)**, s. 139-150
- Jackson, W., “*The Persian Dominions Northern India Down To The Time of Alexander's Invasion*”, **The Cambridge History Of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955
- Jain, Ajit Prasad, **Kashmir: What Really Happened**, Bombay 1919
- Jalalı, J.L.K., **Handbook The Kashmir**, Srinagar 1933
- Kafesoğlu, İbrahim, ‘*Mahmud Gaznevi*’, **İA/VII**, s.178
- Kak, Ram Chandra, **Ancient Monuments of Kashmir**, London 1933
- Kapur, M.L., **History of Jammu Aand Kashmir State I**, Jammu 1979
- Kavas, Ahmet, “*Kabil*”, **DİA/XXIV**
- Kayalı, Yalçın, “*Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka(MS 78-99)*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 55, 2 (2015)**
- Keightley, T., **A History of India From The Earlest Times to the Present Day**, London 1847
- Kenndey, J., “*The Secret Of Kanişka*”, **The Journal Of The Royal Asiatic Society 1912**
- Khan, Nyla Ali, **İslam, Women, and Violence in Kashmir, Between India and Pakistan**, New Delhi 2009
- Kıranşan, Çiğdem, **Pakistan Devletinin Kuruluşu ile ilgili tartışmalar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2016.
- Konukçu, Enver, “*Haydar Mirza*”, **DİA/XVII**, s.29vd
- Konukçu, Enver, “*Ebu'l Fazl el-Allami*”, **DİA/X**, s.313-14
- Konukçu, Enver, **Kalaç Sultanlığı**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1977,

- Konukçu, Enver, “*Gazne*”, **DİA/III**, s.479 vd
- Konukçu, Enver, “*Hindistan’da Türkler*”, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I**, Malatya 2001, s.23
- Konukçu, Enver, “*Haydar Mirza*”, **DİA/XVII**, s.29vd
- Konukçu, Enver, “*Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar*”, **AÜEFAD**, S.5, (Ekim 1972), Erzurum 1974, s.163-176
- Konukçu, Enver, “*Hindistan’daki Türk Devletleri*”, **DGBİT IX**, İstanbul 1993, s.373-413
- Konukçu, Enver, “*Dehli, Kalaç Sultanlığı’nın Kuruluşu*”, **IX. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri,(Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler II**, Ankara 1988, s.587-593.
- Konukçu, Enver, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973
- Korbel, Josef, **Danger in Kashmir**, New Jersey 1954
- Korkmaz, Hüseyin, “*Bölgesel Güvenlik Çıkmazı: Keşmir Sorunu*”, **21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi**
- Koul, P. Anand, **Archaeological Remains in Kashmir**, Lahore 1935
- Koul, P. Anand, **Geography Of The Jammu And Kahmir State**, Calcutta 1925
- Koul, P. Anand, “*A Brief Account Of Hasan, The Historian of Kashmir*”, **Journal Of The Asiatic Society Of Bengal IX**, Calcutta 1913
- Koul, S. Chand, **Beautiful Valleys of Kashmir**, Srinagar 1942
- Kulke, Herman- Rothermund Dietmar, **A History Of India**, New Jersey 1986
- Latourette, K. S., **A Short History Of The Far East**, New York 1947
- Lawrence, Walter R., **The Valley Of Kashmir**, London 1985
- Leitner, Gottlieb William, **The Hunza-Nagar Handbook**, London 1889
- Lieut-Torrens, Colonel, **Ladakh, Tartary and Kashmir**, London 1862
- Macdonald, G., “*The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia*”, **The Cambridge History of India I**, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955
- Mackinder, H. J., “*The Sub-Continent of India*”, **The Cambridge History of India I**, (nşr. E. J. Rapson), Delhi 1955
- Macmunn, G., **Afghanistan From Darius To Amanullah**, Edinburgh 1929
- Majumdar, R.C.- Raychaudhuri, H.C.-Datta, K., **An Advanced History of India**, London 1966

- Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. A.Temir), Ankara 1986
- Merçil, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1991
- Merçil, Erdoğan, "Mahmud Gaznevi", **DİA/XXVII**, s.362-65
- Merçil, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989
- Mesudi, **Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2004
- Milne, James, **The Road To Kashmir**, Srinagar 1964
- Mızrak, Egemen Çağrı, **M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkır Kavimleri**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2014
- Minorsky, V., **Four Studies on the History of Central Asia**, (nşr. V.V. Barthold), Leiden 1956
- Moorkerji, R.K., **The Gupta Empire**, Bombay 1952
- Morison, Margaret Cotter, **A Lonely Summer In Kashmir**, London 1904
- Mujahid, Sharif al, **Allama Iqbal**, Karachi 1961
- Narain, Awadh Kishore, "Kuşan Devleti" **Türkler Ansiklopedisi I**, (nşr. Murat Yaşar), s.821-826
- Naudou, Jean, **Buddhists of Kashmir**, Delhi 1980
- Nazım, M., **The Life And Times Of Sultan Mahmud Of Ghazna**, Cambridge 1931
- Nazım, M., "Mes'ud", **İA/VIII**, s.133
- Nehru, Jawaharlal, **Kashmir On Trial**, Lahore 1947
- Neve, Arthur, **Thirty Years In Kashmir**, London 1913
- Neve, Arthur, **Picturesque Kashmir**, London 1900
- Neve, F. Ernest, **Beyond The Pir Panjal**, London 1915
- Nizami, K. A., "Gucerat", **DİA/XIV**, s 173
- Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003
- O'connor, V.C. Scott, **The Charm of Kashmir**, Calcutta 1920
- Ögel, B., "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüie-çi'ler", **DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957)**

- Ögel, B., **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, Ankara 1981
- Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, Ankara 1979
- Özcan, Azmi, “*Düinden Bugüne Keşmir Ve Keşmir Meselesi*”, **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003
- Özcan, Azmi, “*Sind*”, **DİA/XXXVII**, s.242
- Pandit, B. N., **History of Kashmir Saivism**, Kashmir 1989
- Pandit, M. Amin, **Alamdar-ı-Kashmir**, Srinagar 1997
- Pandit, B. N., **History of Kashmir Saivism**, Srinagar 1990
- Panikkar, K. M., **The Founding of Kashmir State**, London 1953
- Parmu, R. K- D.Phil, M.A., **A History of Muslim Rule In Kashmir**, Bombay 1969
- Rabbani, G. M., **Kashmir: Social And Culturel History**, Delhi 1986
- Raina, A. N., **Geography of Jammu&Kashmir State**, Jammu 2002
- Rapson, E.J., ‘People And Languages’, **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955
- Rapson, E.J., ‘*The Scythian and Parthian Invaders*’, **The Cambridge History Of India I**, Delhi 1955
- Rawlinson, H.G., **A Concise History of The Indian People**, Oxford 1958
- Ray, Sunil Chandra, **Early History and Culture of Kashmir**, New Delhi 1970
- Rızvı, Saıyd Athar Abbas, “*Lahor*”, **DİA/XXVII**, s.57-58
- Ruben, W., **Eski Hind Tarihi**, (nşr.C.Z. Şanbey), Ankara 1944
- Sachau, Edward C., **Al-Beruni's India I-II**, London 1910
- Saıyd Abbas Athar Rızvı, “*Keşmir*”, **DİA/V**, s.325-327
- Sanghavi,N.H.,-Mansharamani, L., **Ancient Indian History**, Bombay 1964
- Sankalia, H.D., ‘*Iranian Influence on Early Indo-Pakistan*’, **Central Asia**, New Delhi 1970
- Satya, Shrava, **Sakas in India**, Delhi 1981
- Sen, Tansen, ‘*Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region*, ’, **Journal of Asian History XXXVIII/II**, (2004
- Sharma, R.S., “*Central Asia and Early Indian Cavalry(c.200 B.C.-1200 A.D.)*, **Central Asia**, Delhi 1970
- Shauq, Shafi-Zahoor, Qazi-Farooqi, Shoukat, **Europeans in Kashmir**, Srinagar 1997

- Sinha, Sachchidananda, **Kashmir ‘The Playground of Asia’**, Allahabad 1943
- Spear, P., **India, A Modern History**, Michigan 1961
- Smith, V.A., ‘*The History of the City of Kanauj and of King Yasovarman*’, **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1908**
- Stein, Burton-Arnold, David, **History of India**, (nşr. Müfit Günay), İstanbul 1998
- Stein, M. Aurel, **Kalhana’s Rajatarangini I-II**(A Chronicle Of The Kings Of Kashmir), New Delhi 1961
- Stein, M.A., **The Ancient Geography Of Kashmir**, Calcutta 1899
- Strong, John S., **The Legend Of King Aşoka**, New Jersey 1983
- Sufi, Ghulam Muhyiddin-Litt, M.A.D., **Kashir I-II**, Lahore 1948
- Şami, Nizâmüddin, **Zafernâme**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1987
- Tarhan, T., ‘*İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri*’, **İÜEF Tarih Dergisi, S.23,(Mart 1966)**, s.142-169
- Terra, H. De-Paterson T.T., **Studies On The Ice Age In India And Associated Human Cultures**, Washington 1939
- Tezcan, Mehmet, ‘*Kuzey Hindistan Geçitleri*’, **Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I (Ocak-Haziran 2001)**
- Tezcan, Mehmet, ‘*Kuşanların Menşei*’, **Türkler Ansiklopedisi I**, s.789-814
- Thapar Romıla, **Asoka and The Decline of Mauryas**, Oxford 1061
- Thomas, F.W., ‘*Chandragupta, The Founder of the Maurya Empire*’, **The Cambridge History of India I**, (nşr., E.J. Rapson)
- Togan, A.Z.V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I (Batı ve Kuzey Türkistan)**, İstanbul 1981
- Togan, A.Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş, I**, İstanbul 1981
- Togan, A.Z.V., ‘*Huen-Çang’a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi*’, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2, (1964)**, s.58-61
- Toker, Halil, **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003
- Tümer, Günay, ‘*Biruni*’, **DİA/VI**, s.206-215
- Tümer, Günay, ‘*Budizm*’, **DİA/VI**, s.352-360
- Tripathi, R., **History of Ancient India**, Delhi 1967

- Uslu, Recep, “*Cammu*”, **DİA/VII**, s.137vd
- Vigne, G. T., **Travels In Kashmir, Ladak, Iskardo I-II**, London 1842
- Visser, C., “*Kara-Korum*”, **İ.A. VI**, s.290
- Vural, Suat, **İngiliz Hakimiyetinin Hindistan’da Tesisi**, Malatya 1995. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Vural, Suat, **Hindistan’da İngiliz Yönetimi**, Malatya 2006. (Basılmamış Doktora Tezi)
- Wadia, D. N., **Geology of India**, London 1949
- Wilson, H.H., **The Hindu History of Kashmir**, Calcutta 1960
- Ya’kubî, **Ülkeler Kitabı**, (nşr., M. Ağarı), İstanbul 2002
- Yazıcı, Tahsin, “*Belh*”, **DİA/V**
- Yazıcı, T., “*Şeref-ed-din*”, **İA XI**, s.427
- Yezdi, Şerafeddin Ali, **Zafernâme I-II**, (nşr., M. Abbas), Tahran 1958
- Yezdi, Şerafeddin, **Zafername**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2013
- Yitik, Ali İhsan, “*Tahkiku Ma li'l-Hind*”, **DİA/XXXVIII**, s.410-411
- Younghusband, Francis, **Kashmir**, London 1911
- Yule, Henry, **The Travels Of Marco Polo I**, New York 1903
- Zaheer, Nigar Sajjad, “*Keşmir Davası*”, **Keşmir Dosyası**, (nşr., Halil Toker), s.39-40
- Zulfiqar, Hussain, “*Muhammed İkbâl ve Keşmir Meselesi*”, **Keşmir Dosyası**, İstanbul 2003, (nşr., Halil Toker), s.113-115

EKLER

Ek. 1

<https://www.google.com/search?q=ke%C5%9Fmir+haritalar>

Ek. 2

Kashmir Region

<https://www.google.com/search?q=ke%C5%9Fmir+haritalar>

